

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA İNGİLİZ VE FRANSIZ
SEYAHATNAMELERİNDE OSMANLI TOPLUMU

Gökhan GÖK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Türkan POLATCI DEMİRKOL

Çankırı, 2018

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA İNGİLİZ VE FRANSIZ
SEYAHATNAMELERİNDE OSMANLI TOPLUMU

Gökhan GÖK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Türkan POLATCI DEMİRKOL

Çankırı, 2018

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Bilimsel Etik Bildirimi	ii
Tez Kabul ve Onay.....	iii
Önsöz	iv
Özet	vii
Summary	vii
Kısaltmalar	ix
Resim Listesi.....	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM : SEYAHATNAMELER VE SEYYAHLAR.....	7
I. Seyahatnamelerin Tanımı ve Özellikleri	7
II. Seyyahlar	9
III. Seyahatnamelerin Osmanlı Sosyal Tarihi Açısından Kaynak Değeri.....	11
IV. Seyahatnamelerde Yer Alan Resim ve Gravürlerin Önemi	13
İKİNCİ BÖLÜM : XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA İNGİLİZ VE FRANSIZ SEYAHATNAMELERİNDE OSMANLI TOPLUMU	16
I. Osmanlı Toplumunda Sosyal Yaşam.....	16
A. Müslümanların Sosyal Yaşamı	16
1. Müslümanların Aile Yapısı	16
a. Evlenme	168
b. Boşanma.....	21
c. Anne Babaya Saygı.....	23
ç. Veraset.....	25
d. Kadınlar ve Çocuklar	26

e. Evde Yaşam	32
2. Müslümanların Giyimi	366
a. Müslüman Erkeklerinin Giyimi.....	36
b. Müslüman Kadınlarının Giyimi	39
3. Müslümanların Sosyal İlişkileri.....	42
a. Müslüman Kadın Erkek İlişkileri	42
b. Müslümanların Yabancılar ve Azınlıklar ile İlişkileri	43
c. Selam	45
ç. Sosyal Ziyaretler	46
4. Müslümanların Sosyal Özellikleri, Alışkanlıkları ve Gelenekleri	47
a. Sosyal Yardımlaşma ve Hayırseverlik	48
b. Hayvanseverlik.....	49
c. Şenlikler ve Törenler İle İlgili Gelenekler.....	50
B. Gayrimüslimlerin Sosyal Yaşamı.....	52
1. Gayrimüslimlerin Aile Yapısı	55
a. Evlenme.....	55
b. Boşanma.....	58
c. Veraset.....	60
ç. Kadınlar ve Çocuklar.....	61
d. Evde Yaşam	62
2. Gayrimüslimlerin Giyimi	64
a. Gayrimüslim Erkeklerin Giyimi.....	65
a. Gayrimüslim Kadınların Giyimi	66
3. Gayrimüslimlerin Dini Hayatı	66
a. Mabetleri.....	68
b. Din Adamları.....	69

c. Ayinleri ve Hacca Gitmeleri	72
II. ŞEHİRLER VE SOSYAL YAŞAM ALANLARI	733
A. Şehirler	733
1. İstanbul.....	73
2. Bursa	788
3. Diğer Önemli Şehirler	79
B. Sosyal Yaşam Alanları	811
1. Camiler	81
2. Hamamlar	83
3. Kervansaray ve Hanlar	84
4. Çarşı ve Pazarlar.....	86
5. Kahvehaneler.....	87
6. Mezarlıklar	90
SONUÇ.....	94
KAYNAKÇA	97
EKLER:	111
EK1: XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİNİ ZİYARET EDEN İNGİLİZ SEYYAHLAR VE BİYOGRAFİLERİ	111
EK2: XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİNİ ZİYARET EDEN FRANSIZ SEYYAHLAR VE BİYOGRAFİLERİ	114
RESİMLER	117
ÖZGEÇMİŞ.....	138

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İngiliz ve Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uydugumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

26/06/2018

İmza
Gökhan GÖK

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Gökhan GÖK tarafından hazırlanan XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İngiliz ve Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu başlıklı bu çalışma, 26/06/2018 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda [oybirliği/oy çokluğuyla] başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Tarih* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi M.Emre KILIÇASLAN İmza:.....
Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Türkan POLATCI DEMİRKOL İmza:.....
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Hilal ÇİFTÇİ İmza:.....

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 21/06/ 2018 tarih ve 2018/20-07 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç.Dr.Yüksel ÖZGEN
Enstitü Müdürü V.

ÖNSÖZ

Osmanlı sosyal tarihi hakkında yazılı ve görsel bilgi aktaran seyahatnameler, tarihin önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Farklı amaçlarla Osmanlı topraklarını ziyaret eden İngiliz ve Fransız seyyahlardan bir kısmının kaleme aldıkları bu seyahatnameler dönemin kültürel yapısını ve özelliklerini yansıtan, zamanın ve mekânın canlı bir tasvirini yapan, kendi kültürleri ile karşılaştıran önemli eserlerdir.

XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İngiliz ve Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu konulu çalışmada, farklı kültürlere sahip İngiliz ve Fransız seyyahların bakış açısıyla Osmanlı toplumunun iki temel unsuru olan Müslüman ve Gayrimüslim halkın günlük yaşamı ve Osmanlı toplumunun genel özellikleri tespit edilmeye değer bulunmuştur.

Bu çalışmanın hazırlanmasında teşvik edici önerileriyle beni daima yüreklendiren ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Türkan POLATCI DEMİRKOL'a; Eğitim hayatım boyunca yetişmemde katkısı olan tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Hayatımın her döneminde yanımda olan kıymetli aileme, çalışmamı tamamlamam konusunda moral ve motivasyonumu üst düzeyde tutmama yardımcı olarak desteğini hiç esirgemeyen eşim Gülizar GÖK ve tezim ile birlikte büyüyen kızım İzgü Beren GÖK'e sabır ve anlayışlarından dolayı şükranlarımı sunarım.

26/06/2018

Gökhan GÖK

**Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans
Tez Özeti**

Tezin Başlığı: XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA İNGİLİZ VE FRANSIZ SEYAHATNAMELERİNDE OSMANLI TOPLUMU

Tezin Yazarı : Gökhan GÖK

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Türkan POLATCI DEMİRKOL

Anabilim Dalı: Tarih

Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

Kabul Tarihi : 26/06/2018

Sayfa Sayısı : 12 (ön kısım) + 110 (tez) + 28 (ekler)

Sınırlarını XVIII. ve XIX. yüzyıllar olarak belirlediğimiz bu çalışma; söz konusu iki yüzyıllık dönemde dini, siyasi, gezi ve askeri amaçlarla Osmanlı Devleti topraklarına gelen İngiliz ve Fransız seyyahların Osmanlı toplumu hakkındaki izlenimlerini irdelemektedir. Çalışmanın temel amacı Osmanlı sosyal tarihi için önemli kaynaklar arasında yer alan bu seyahatnamelerin aktarmış olduğu bilgiler değerlendirilerek Osmanlı toplumunu ve toplumun sosyal ve kültürel yaşantısını incelemek üzerinedir. Çalışmanın kapsamının belirlenmesinde İngiliz ve Fransız seyyahlarının Osmanlı toplumu hakkında verdikleri bilgiler esas alınmış ve bu hususlar üzerinde durulmuştur. Hem İngiliz hem de Fransız seyahatnamelerini bir arada incelememizin odak noktası ise farklı kültür ve siyasi tabanda olan iki toplum ve seyahatname temsilcilerinin, aynı dönemde farklı perspektiflerle bakmasının temel sebeplerinin neler olduğunun ayrımıdır. Bu temsilcilerin ait oldukları toplumların inançları, bakış açılarındaki farklılıklarındaki abartı, gerçek dışı tasvir, anlatım ve yorumlara sebep olabilmektedir. Çalışmada seyahatnamelerin yanında konu ile ilgili araştırma eserlerden de faydalanılmış ve konu bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde seyahatnamelerin tanımı ve özellikleri, seyyahlar, seyahatnamelerin Osmanlı sosyal tarihi için kaynak değeri ve seyahatnamelerde yer alan resim ve gravürlerin önemi incelenmiştir. İkinci bölümde Osmanlı toplumunun iki ana unsuru olan Müslüman ve Gayrimüslim

halkın sosyal yaşamı alt başlıklar altında incelenmiştir. Osmanlı toplumunun aile hayatı, kadınları ve çocukları, evde yaşamı, gelenek görenekleri ile dini inançları araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatnameler, Seyyah, Osmanlı Toplumunu, İngiliz, Fransız

**Çankırı Karatekin Üniversitesi Institute of Social Sciences Abstract of
Master's Thesis**

Title of the Thesis: Ottoman Society During XVIII. and XIX. Century in the British and French Travel Books	
Author	: Gökhan GÖK
Supervisor	: Assist.Prof.Dr.Türkan POLATCI DEMİRKOL
Department	: History
Sub-field	: Close Age History
Date	: 26/06/2018

This study whose limits we have determined for XVIII. and XIX. centuries, examines the impressions of British and French travelers who came to Ottoman State for religious, political, sightseeing and military purposes in Ottoman society in this two hundred year period. The main aim of the study is to examine Ottoman society and the social and cultural experiences of this society by evaluating informations transmitted by these travel books, which are important sources for the Ottoman social history. While the scope of the work was determined, informations provided by the British and French travelers on the Ottoman society were taken as basis and these issues were emphasized. The focus of our study of both British and French travel books is to understand that what the main causes of different point of view of the representatives of the two communities and the travel book, who had the different cultural and political backgrounds in the same period. Differences in the beliefs and viewpoints of the communities in which these representatives belong may lead to exaggeration, unrealistic description, narration and interpretation. In addition to travel books in the study, research works also related to the subject were also utilized and the subject matter integrity was tried to be ensured.

The study consists of two chapters. In the first chapter, It was examined that the definition and characteristics of travel books, source value of these travel books for Ottoman social history and the importance of paintings and engravings in travel logs. In the second chapter, It was examined under subheadings that social life of Muslim and non-Muslim people, which are the

two main elements of Ottoman society. It was researched that the family life, women, children , life at home, traditions and religious beliefs of the Ottoman society.

Keywords: Travel Books, Travellers, Ottoman Society, British, French

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geen eser
a.g.m.	Adı geen makale
a.g.t.	Adı geen tez
bkz.	Bakınız
ev.	eviren
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı
C.	Cilt
vb.	Ve benzeri
ed.	Editör
M.Ö	Milattan Önce
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TKAE	Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Dergisi
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
BDİE	Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü

RESİM LİSTESİ

<u>Resim No</u>	<u>Sayfa</u>
Resim 1: Sokakta Türk Kadını.....	117
Resim 2: Fakir Bir Türk Oğlancığı.	118
Resim 3: Fakir Bir Türk Kızcağızı.....	119
Resim 4: Ermeni Kadını.....	120
Resim 5: Rum Kadını.....	121
Resim 6: Üsküdar'da Bir Sokak.....	122
Resim 7: Hamamı.....	123
Resim 8: Mezarlık Ziyaretinde Çiçekleri ve Servileri Sulayan Türk Kadınları.....	124
Resim 9: Osmanlı İmparatorluğunun Savaş Halinde Bulunduğu Ülkelerin İstanbul'daki Büyükelçilerinin ve Diğer Resmi Temsilcilerinin "Misafir" Edildikleri Yer Yedikule.....	125
Resim 10: Bursa.....	126
Resim 11: İzmirli Kızlar.....	127
Resim 12: İzmir Civarında Bir Camii.....	128
Resim 13: Şeyhülislam Efendi.....	129
Resim 14: Mevlevi Tarikatına Mensup Bir Levent.....	130
Resim 15: Gümüş Adalı Bir Kadın.....	131
Resim 16: Kahvehanede Hikâye Anlatan Meddah.....	132
Resim 17: Boğazda Bir Kahvehane.....	133
Resim 18: Lady Montagu'nün Türk Kostümleri İçerisinde Yaptırđı Turquerie Etkisindeki Portresi.1844 Yılı.....	134
Resim 19: Lady Mary Wortley Montagu, Şark Giysileri İçinde Yapılmış Bir Tablosu.....	135
Resim 20: Elisabeth Craven.....	136
Resim 21: Elisabeth Craven.....	137

GİRİŞ

Seyahat duygusu insanoğlunun içerisinde içgüdüsel olarak her zaman var olmuştur. Gizemli sırlarla dolu uzak diyarlar, yabancı insanlar, bilinmeyen bölgelerin keşfi binlerce yıldan beri, insanlığın en büyük macerasıdır. Hayatın her alanındaki gelişmelerde olduğu gibi seyahatlerde de temel faktör, yaratılışımızdaki merak duygusudur. Dolayısıyla seyahat ve seyahatnameleri insanlığın ilk dönemlerine kadar dayandırmak mümkündür. İnsanlar gezip gördükleri yerleri ve bu yerlerde başlarından geçen maceraları insanlığın ilk dönemlerinde masallar gibi nesilden nesile aktarmışlardır.¹ Bu hususta Gılgamış Destanı en etkili örneklerden bir tanesidir. M.Ö. 3000 yıllarına tarihlenen ve Güney Mezopotamya'daki Uruk Kralı Gılgamış'ı anlatan Gılgamış Destanı, en önemli edebiyat şaheserlerinden biridir. Kahraman, 'ölümsüzlük' peşinde pek çok ülke dolaşır. Bir çöl geçer, dağları aşar, denizlere yelken açar ve ancak birçok yolculuktan sonra, yaşam ve ölüm hakkındaki sorusunun yanıtlanacağı Mutlular Adası'na, büyük atası Utnapiştim'e ulaşır. Bu yolculuk hiç gerçekleşmemiştir belki de; ama sonsuzluğun peşinde koşmak, yaratılışın sırrına ermeyi istemek insanın özünde vardır ve o gün olduğu gibi bugün de yolculukların nedeni ve amacıdır. Gılgamış ve Odysseus'un macera dolu yolculuklarından beri, dünyanın mucizelerini görmek için, sirenlerin çağrısına uyup yola çıkanlar saymakla bitmez.²

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar sahip olduğu coğrafi konum sebebiyle yabancıların ilgisini çeken bir ülke olmuştur.³ Batılıların Anadolu'ya yönlerini çevirmelerinin temel sebebi Orta Asya'dan hareketle Anadolu'ya gelen ve İslamla tanışan bir beyliğin; gerek kendi kültürünün gerekse İslamın etkisiyle geliştirdiği fetih politikaları çerçevesinde Anadolu'da özellikle diğer beylikler ve Doğu Roma'ya karşı zaman içerisinde güçlenmesi ve artık bir tehdit oluşturmaya başlaması şeklinde ifade edilebilir. Daha sonra Batılılar için 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'un fethedilmesi Osmanlı Devleti'nin gizemini

¹ M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, Kent Yayınları, İstanbul, 2003, s. 9.

² Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, (Çev. Jasmin Traub), Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s. 13.

³ Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, (Çev. Erol Güngör), İstanbul, Ötüken Yayıncılık, 1981, s. 23-47.

arttırmıştır. Bu sebeple XV. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na seyahatlerde artış olmuştur.

Mısır ve Suriye'nin fethedilmesi ile Osmanlı Devleti Doğu Akdeniz'in tek gücü haline gelmiştir. Batılı devletler ile yoğun olarak ilişkilerin başlaması ve Hindistan'dan Osmanlı Devleti'ne ulaşan ticaret yolunun ehemmiyet kazanması Osmanlı topraklarına olan seyahatleri artırmış ve çok fazla seyahatname yazılmıştır.⁴ XVI. yüzyıldan itibaren güçlü ve namağlup ordularıyla Avrupa'da çekince haline gelen Osmanlı Devleti, Batılılar tarafından endişe ve merakla izleniyordu. Osmanlı topraklarına uzak mesafede olan İzlanda'da bile bu dönemde Türklerin yığılından kurtulmak için halk dua ediyordu. "Yenilmez Türk" izlenimi, "Türk gibi güçlü" tabiri bu dönemde oluşmuştur.⁵ Batılı yazarlar eserlerinde Türkleri, Avrupalıların tam tersi karakter ve özellikte olduklarını aktarmaya çalışmışlardır. Özellikle barbarlık ve korkuyu temsil eden "Türk" kelimesi ilahilerde "Tanrının kırbacı, Tanrının cezası ve şeytanın hizmetçisi" olarak tasvir edildi. Bunlara ilaveten bu dönemde tiyatro ve edebi eserlerde "günahkarları yargılayan Tanrı cezası" olarak da tanımlanmıştır.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun politik ve ekonomik gücü XVI. yüzyılda en üst seviyeye çıkmıştır. XVII. yüzyılda da Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri ve mali gücü II. Viyana Kuşatması'na kadar devam etmiştir. Bu yüzyıllardaki seyahatnameler çeşitli yönlerden XVIII. ve XIX. yüzyıldakilere göre farklıdır. Osmanlı Devleti ile Batılı Devletler arasındaki politik ve mali ilişkiler seyahatnamelerin içeriklerini şekillendirmede etkili olmuştur. Diğer bir anlatım ile Doğu-Batı arasındaki güçlü ile zayıf ilişkisi içerisinde düşünülünce, Osmanlı Devleti hakimiyetinin doruk noktasında olan ve çoğu yönden seyyahların imrenerek anlattıkları bir devlettir. Batı'yı temsil eden Avrupa ise, Osmanlı Devleti'ne kıyasla askeri ve politik yönden daha güçsüzdü.⁷

⁴ Hazard, *a.g.e.*, s. 23-47.

⁵ Ali Özçelebi, *Romantik Fransız Yazarlarında Türkiye*, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, 1982, s. 100.

⁶ Erhan Akdemir, "Avrupa Aynasında Türk Kimliği", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt:7, No:1, Ankara, 2007, s. 138.

⁷ Hazard, *a.g.e.*, s. 23-47.

Ancak, Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra zayıflamaya, Batının bilhassa da Fransa'nın güçlenmeye başlaması ile, seyyahların düşüncelerinde büyük değişiklikler ortaya çıkmıştır.⁸ XVIII. yüzyılda Avrupa Aydınlanma Çağı olarak adlandırılan dönemi yaşamıştır. Avrupa'da Aydınlanma Çağı döneminde çok ciddi bilimsel ve teknik gelişmeler olduğu, bunların sonucu olarak da askeri atılımların gerçekleştirildiği bilinmektedir. Kimya biliminin temellerinin atılması, buhar makinesinin icadı, matematik bilimindeki gelişmeler, felsefi anlamda aydınlanma dönemi, kuvvetlerin ayrımı prensibi, Fransız İhtilali bu konuda verilebilecek örnekler arasındadır.⁹

Yapılan yenilikler ile dünyanın etkili gücü haline gelen Batı'nın karşısında, o eski "görmekli" Osmanlı Devleti'nin yerini her geçen gün sorunları ve sıkıntıları çoğalan bir Osmanlı Devleti almaya başlamıştır. Batılılığın verdiği üstünlük duygusuyla bu dönemde seyyahlar, Osmanlıları küçük görmeye başlarlar. Seyyahlara göre "Ötekileştirilen" Doğu, medeniyetin gerisinde kalmış ve donmuştur.¹⁰ Aslında Doğu-Batı ayrımı yüzyıllar öncesine dayanır. Bu ayrımın ne zaman olduğu ve kime göre tanımlandığı çok önemlidir. Antikçağdan itibaren gönül maceralarının, egzotik varlıkların, akıldan çıkmayan hatıraların ve olağanüstü tecrübelerin yeri olarak anılan Doğu imgesi Avrupalılar tarafından yaratılmıştır. Bunun yanında Doğu, Avrupa'nın en zengin ve en eski sömürgelerini kurduğu bir yerdir. Batı ortaçağ ile birlikte kendini "Hristiyan alemi" ya da "Hristiyan evreni" olarak tanımlamış, Doğu'yu yani İslamiyeti "öteki" olarak görmüştür. Bu durum Doğu'yu Batı'nın kültürel karşısı ve rakibi durumuna sokmuştur.¹¹

XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti için yeni dünya düzenine ayak uydurma çabalarının yetersiz kaldığı ve isyanlarla kesildiği bir yüzyıldır. Bu yüzyıl klasik Osmanlı tımar, ordu ve adalet düzeninin çöktüğü ve yerine yeni sistemin getirilemediği, ciddi toprak kayıpları yaşanan masraflı savaşlar ve anlaşmaların yaşandığı ve Avrupa

⁸ Kemal Kurak, "Osmanlı'yı Seyyahlardan Okumak", *Tarih ve Düşünce Daimî Takvim ve Tarih Çevirme Kılavuzu Özel Ek*, Mayıs, 2004, s. 37.

⁹ Seda Kula Say, Mine Topçubaşı, "Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı'sına Avrupalı'nın Bakışı ve Mimariye Dair Gözlemler", Mehmet Ali Beyhan (Ed.), *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 242.

¹⁰ Kurak, *a.g.e.*, s. 37.

¹¹ Akdemir, *a.g.e.*, s. 133.

Devletlerinin denklik hatta üstünlüğünün kabul edilmek zorunda olunan bir dönem olarak tanımlanmaktadır.¹² XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti “hasta adam” olarak görülmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti karşısında Batı artık politik olarak rüyalarını gerçekleştirebilecek güce ulaşmıştır. İngiltere ve Fransa başta olmak üzere, Batılı devletlerin etkisiyle Osmanlı Devleti zayıflamaya başlamıştır. Her yönden Avrupa ve Osmanlı Devleti için bunalımlı olan bu yüzyılda Osmanlı toprakları yoğun bir şekilde gezgin akınına uğramıştır.¹³

İncelemiş olduğumuz XVIII. ve XIX. yüzyıllarda; Osmanlı Devleti’ne ziyaret amacıyla gelen bir yabancı, Osmanlı topraklarında dolaşabilmesi ve seyahat edebilmesi için resmi makamlardan mürur tezkiresi¹⁴ veya seyahat izni almak zorundaydı.¹⁵ Seyahat izninin ilk örneği, Hz Muhammed sonrası ve Osmanlı topraklarında ticaret maksadıyla ve güvenli yolculuk yapmak için kullanılan amannâmeler sayılabilir. XIX. yüzyıl öncesinde Osmanlı topraklarında seyahat etmek amacıyla mürur tezkiresi dışında Osmanlı tebaası olmayanlara ve yabancı elçilere îl-cân mektûbı veya diğer adıyla îl-cân-nâme gibi ilk pasaport örneklerini oluşturan belgeler verilmekteydi. Bu belgeye ilaveten sınır komşusu olan iki devlet arasında seyahat edenlere verilen pasavan da bu belgeler arasındadır. Yukarıda sayılan belgelerin dışında seyahat edecek kişinin yol güzergahı üzerindeki ve gideceği yerin yöneticilerine yolcunun güvenliğinin sağlanması ve farklı uygulamalarla karşılaşmaması için icazet, izn-i şerîf, hükm-i şerîf, yol hükümleri veya yol emr-i şerîfleri, kâime, şukka, tahrîrât-ı sâmi, emirnâme-i sâmi, mektup, tavsiyenâme vb belgeler de verilmekteydi.¹⁶

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde seyahat edecek kişi İstanbul’da görevli elçileri marifetiyle başvuru yaparak elçi tarafından ilgili kişinin adının, amacının, nereye

¹² Say, Topçubaşı, *a.g.e.*, s. 243.

¹³ Serpil Güner, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s. 5.

¹⁴ Kelime anlamı olarak mürur, “geçiş”, mürur tezkeresi ise “geçiş belgesi” anlamına gelmektedir. Kullanım olarak baktığımızda bu belge, bir çeşit seyahat izin belgesi veya iç pasaport niteliği taşımaktadır. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “Tezkire,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2012, s. 73-74.

¹⁵ Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbu Yayinevi, İstanbul, 2007, s. 63.

¹⁶ Nalan Turna, “Osmanlı İstanbul’unda İç Pasaport: Mürur Tezkiresi Uygulamaları”, *XVI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 20-24 Eylül 2010, s. 389-390.

gideceğinin, yanındakilerin kim olduğunu belirten dilekçeye binaen buyruktusu alınan istek için bir emir çıkarıldıktan sonra dolaşım hakkını elde etmektedir.¹⁷ Osmanlı Devleti birçok devlet ile çeşitli imtiyazların verildiği anlaşmalar yapmış ve ahitnameler vermiştir. Her padişah değiştiğinde ahitnameler yenilenmekteydi. Eski ahitnameler tahta yeni geçen padişah tarafından ya aynen onaylanıyor veya bazen değişiklikler yapıyordu.¹⁸ Ahitnameler dışında, yapılan siyasi anlaşmalarda da Batılı Devletlerin vatandaşlarının Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki yolculuk konusu da yer almıştır.¹⁹ Osmanlı Devleti ile Batılı devletler arasında yapılan anlaşmalarda; Osmanlı Devleti sınırları içerisinde seyahat edecek kişiler ile ilgili yapılan düzenlemeler çerçevesinde seyahatler gerçekleşmiştir. Yabancı seyyahların Osmanlı Devleti sınırları içerisinde rahat ve güvenli bir şekilde seyahat edebilmeleri için yanlarında Bab-ı Ali'den alınan yol emri veya yol tezkeresini bulundurmaları gerekiyordu. Yabancı seyyahlar aldıkları bu resmî belgeleri görevli kişilere göstererek seyahatlerini serbestçe yapabilmekteydiler.²⁰

Çalışmamızın amacı siyasi, dini, askeri ve gezi amaçlı Osmanlı Devleti topraklarına gelen İngiliz ve Fransız seyyah ve gezginlerin seyahatnamelerinde Osmanlı toplumu hakkındaki izlenimleri üzerinden, Batı'nın Osmanlıya bakış açısını belirleyen Türk imgesinin incelenmesi üzerinedir. Çalışmamızda nitel analiz modeli benimsenmiş ve metinler içerik analizi ile incelenerek farklı kültür ve siyasi tabanda olan iki toplum ve seyahatname temsilcilerinin, aynı dönemde farklı perspektiflerle bakmasının temel sebeplerinin neler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca, bu farklı toplum temsilcilerinin seyahatnamelerinde ortak noktalarının tespit edilmesiyle daha nesnel bir sonuç ortaya koymak amaçlanmıştır. Ele aldığımız konunun asıl hassasiyet noktası, seyahatnamelerin oluşum sürecini etkileyen siyasi, sosyal ve kültürel yönelimler eşliğinde Osmanlı'nın XVIII. ve XIX. yüzyıllarda toplumsal yaşantısına dair İngiliz ve Fransız seyyahlar aracılığıyla bir bakış açısı

¹⁷ Şahin, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, Cilt: I, TKAE Yayını, Ankara, 1974, s. 27-28.

¹⁹ Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXI, Ankara, 2003, s. 107.

²⁰ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar-Berathlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983, s.31.

oluşturabilmektir. Kendi eksenimizden baktığımızda üstü örtülü kalmış, tanımadığımız Osmanlı'yı bize tanıtan, Batı Dünyası'ndan bakıldığında ise klasik oryantalist öğretisi dışından, Osmanlı'yı önyargılardan uzak bir şekilde tanıyabilmek için bilimsel bakış açımıza katkıda bulunacaktır. Buna ek olarak, bir toplum hakkında farklı kültür ve medeniyetten gelen seyyahlarca ele alınan seyahatnamelerin irdelenmesi, o toplumun dünya medeniyetleri içerisindeki saygınlığının ve bilinirliğinin hangi düzeyde olduğu hakkında bilgi edinilmesi açısından önem teşkil eder. Özellikle Batı kültürüne eklemlenmiş Türk imgesinin oluşmasında, oluşun bu imgenin ve değişim sürecinin nasıl gerçekteleğtiği hakkında inceleme yapmamıza büyük fayda sağlayacağını değerlendirmekteyiz.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İngiliz ve Fransız seyahatnamelerinde Osmanlı toplumu üzerine hazırladığımız bu çalışma gerek siyasi, tarihi ve gerekse de Yakınçağ Avrupa ve Osmanlı etkileşimlerini yansıtmaları açısından, İngiliz ve Fransız seyyahlarının oluşturdukları yazınsal bilgilere değinerek Avrupa Dünyası'nın Osmanlı toplumu üzerindeki siyasal, dini ve kültürel görüşlerini eleştirel bir şekilde incelemektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELER VE SEYYAHLAR

Seyahatname türü eserlerde temel amaç, yurt içinde veya yurtdışında gezip görülen yerlerin tabii ve beşerî güzelliklerini, gelenek göreneklerini ve toplumsal yapısını tanıtmaktır.²¹ Seyahatnamelerin ilk örneklerini Heredot, İbn-i Batuta, Marco Polo, Piri Reis, Seydi Ali Reis, Babürşah gibi tarihçi, devlet adamı, kâşif, denizci ve asker gibi görevleri olanlar vermişlerdir.²²

I. Seyahatnamelerin Tanımı ve Özellikleri

Seyahatname; Arapça ve Farsça bir birleşimden oluşmuş bir isim olup, bir kişinin gezip gördüğü yerlerden edindiği bilgi ve izlenimleri anlattığı esere verilen addır.²³ Arapça “gezmek, gezi” manasındaki seyahat ile Farsça “Risale, mektup” anlamlarına gelen “name” kelimelerinden oluşan seyahatname “gezi mektubu, gezi eseri” anlamına gelmektedir. Fars edebiyatında buna “*sefername*” adı da verilmektedir. Arap edebiyatında “*seyahat*” ve “*seyahatname*” anlamında “*rihle*”, kelimesi daha çok kullanılır. Rihle “bir yerden bir yere göç etmek” anlamındaki rahl mastarından isim olup “göç” demektir.²⁴

Seyahatnameler seyyahların gezip görme tutkusunun ve merak duygusunun yanı sıra; savaşlar, görev gereği yapılan yolculuklar, hac ziyaretleri, ticari seyahatler gibi farklı nedenlerle de oluşturulmuştur. Bunun nedenini şöyle özetleyebiliriz, geçtiğimiz yüzyıllarda yolculuğa çıkmak gerek ekonomik gerekse fiziki koşullar nedeniyle isteyen her insanın yapabileceği bir iş değildi. Bu yüzden insanlar işleri ya da dinsel görevleri gereği, savaşlar ve seferler sırasında veya yeni ülkelerin keşfi yoluyla

²¹ Bâki Asiltürk, “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, *Turkish Studies*, Volume 4/1-I Winter 2009, s. 912.

²² Cevat Akkanat, “Seyahatnameler”, *Kültür Dergisi Seyyahlar ve Seyahatnameler Özel Sayısı*, Sayı 13, Kış 2008-2009, s. 14-15.

²³ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Cilt: 3, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 1291.

²⁴ Hüseyin Yazıcı, “Seyahatname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 37, İstanbul, 2009, s. 9.

ticaret imkânlarını geliştirmek için yola çıkmışlardır.²⁵ Seyahatleri esnasında ise gezip gördükleri yerler hakkında yazılar kaleme almışlardır. Bu yüzden bu tarz seyahat yazılarının sayısı oldukça artmıştır²⁶ Tarihin önemli buluşlarından olan matbaanın icadı ile seyahat edemeyen insanlar hiç gitmedikleri ve görmedikleri yerler hakkında bilgi sahibi olabilmişlerdir. Seyahatin kolaylaşması ve matbaanın icadı ile ilgili Seyfettin Sağlam “*Türkiye Seyahatnamelerine Dair*” adlı makalesinde görüşlerini şöyle ifade etmiştir: Ekonomik durumu çok iyi olmayanlar, matbaanın icadıyla yaygınlaşan seyahatnamelere daha kolay ulaşır hale geldiler. Bunun yanında seyyahlık bir eğlence ve macera olmaktan çıkarak seyahatlerin sayıları artmıştır. Avrupa artık kendi dışındaki toplumlar ve devletlerle daha fazla ilgilenmeye başladığından resmi görevli olarak seyyahlar gönderilmeye başlanmıştır.²⁷

Yeni yerleri gören seyyahların bu yerleri bilmeyenlere anlatma isteğiyle yazılan seyahatnameler, “tarihsel sosyoloji çalışmalarında resmî belgelerin hiç konuşmadığı veya sustuğu zamanlarda sadece tarihe değil, genel olarak sosyal bilimciye önemli katkılar sağlar.”²⁸ Seyahatnamelerin bir diğer amacı da okurun bakış açısını değiştirerek onu etkilemektir. Seyyah bazen, Osmanlı Devleti’nde uygulanan acımasız cezalar vb. olayları anlatarak okuru etkilemeye bazen de salgın hastalıklar, açlık, sefalet vb olayları anlatarak okurdaki acıma duygusunu uyandırmaya çalışır. Okur, seyyahla beraber olayları yaşar. Bu anlatılan olaylar okuru etkileyebilir ve korkutabilir. Ayrıca seyyah seyahatnamesi ile aynı seyahati daha önce gerçekleştirmiş olan okuruna, önceki seyahatlerinde yaşadığı duyguları yeniden yaşatabilir. Yani seyahatname, seyyah ile okur arasında bir iletişimin sağlanmasına da yardımcı olur.²⁹ Batılıların Osmanlı Devleti hakkında yazmış oldukları seyahatnameleri beş grupta toplamak mümkündür.

²⁵ Arzu Etensel İldem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar, 19. Yüzyılın İlk Yarısında Fransız Gezginlerin Yapıtlarında Karşılaştırmalı Türk Yunan İmgesi*, Boyut Kitapları, Kasım 2000, İstanbul, s. 17.

²⁶ Deniz Maden, *Batılı Seyyahlara Göre Osmanlı Haremi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2010, s. 5.

²⁷ Seyfettin Sağlam, “Türkiye Seyahatnamelerine Dair”, *Türk Yurdu Seyahatnamelerde Türkiye Özel Sayısı*, Yıl 102, Cilt 33, Sayı 310, Haziran, 2013, s. 28.

²⁸ İbrahim Şirin, “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu”, *Türk Yurdu Seyahatnamelerde Türkiye Özel Sayısı*, Yıl 102, Cilt 33, Sayı 310, Haziran 2013, s. 43.

²⁹ Gürer, *a.g.t.*, s. 23.

1. Birçoğu Kudüs'e yapılan Hac yolculukları esnasında yazılan seyahatnameler.
2. Savaşta tutsak alınanların memleketlerine döndükten sonra yazdıkları anı kitapları.
3. Zevk için dolaşan ve sadece macera arayan seyyahların yazdıkları eserler.
4. Osmanlı Devleti'ni tanıma amacıyla yapılan seyahatlerden sonra kaleme alınan ve içerik bakımından en önemli eserler.
5. Osmanlı Devleti'ne görevleri sebebiyle gelen elçiler ve diğer görevlilerin yazdıkları eserler.³⁰

II. Seyyahlar

Seyyah kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup; gezmek, tanımak, görmek, dinlenmek amacıyla geziye çıkan kimseye denir.³¹ Seyyahlar, seyahat nedenleri ne kadar farklı olursa olsun, ortak bir duyguda ve yetenekte birleşirler; seyahat tutkusu ve gözlem becerisi. Seyyah'ı seyyah yapan, bu tutku ve bilinmeyene duyulan açlık ve meraktır. Seyyahlar, seyahat tutkusu ve meraktan kaynaklanan olağanüstü gözlem yetenekleriyle tarihe sayısız seyahatnameler bırakmışlardır.³²

Buna örnek olarak dünya seyyahlar tarihinde ayrı bir yeri olan ünlü Osmanlı Seyyahı Evliya Çelebi'yi verebiliriz. Yedi yıl gibi uzun bir süre medrese eğitimi almış, hıfza çalışmış, hat, musiki gibi çeşitli disiplinlerde maharet kazanmış, dört yıl Enderun'da kalmıştır. Yetmiş üç yıllık hayatının kırk yılı aşkın bir zamanını seyahat ile geçirmiştir. Henüz ondokuz yaşında seyahate başlayan Evliya Çelebi, seyahatnamesiyle sonraki nesillere; kültür tarihi, mimarlık ve şehircilik, sosyal hayat,

³⁰ Yaşan Önen, "Türkiye Hakkında Seyahatnameler Özel Sayısı Önsözü", *Ankara Üniversitesi DTCTF Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi*, Türkiye Hakkında Seyahatnameler Özel Sayısı, Cilt: I, Sayı: 4, Ankara, 1969, s. V.

³¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Cilt: 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 546.

³² Löschburg, *a.g.e.*, s. 8.

coğrafya antropoloji, edebiyat tarihi, demografi gibi alanları ilgilendiren önemli bir bilgi mirası bırakmıştır.³³

Büyük seyyah Evliya Çelebi'nin "Seyahatname" eserinin giriş faslında kaleme aldığı; "Seyahat Ya Rasulallah"³⁴ cümlesi seyyahın bu tutkusunun şiddetini gösterir niteliktedir. Yine aynı şekilde, ömrünün 40 yılını yolculuklarla geçirmiş olan seyyah-şövalye Jean Baptiste Tavernier'in "dünyaya seyahat etmek arzusuyla gelmiş olan adam" diye tanımlanması şaşırtıcı değildir.³⁵ Osmanlı tarihçilerinden Neşri kitabında İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından imar edildiğini anlatırken "Seyyahlar şahadet eder" diyerek kendisine seyyahları şahit göstermiştir.³⁶

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde seyahat ederek belli bir zaman kalan, ve gezdiği yerlere dair izlenimlerini kaleme alarak aktaran Batılı gözlemcileri veya seyyahları kimlik, vazife ve işlevlerine göre ayırma tabi tutabiliriz. Seyyahları bu şekilde bir ayırma tabi tuttuğumuz zaman, karşımıza şu örnekler çıkmaktadır;

1. Osmanlı uç eyaletleri olan Garb ocaklarının elinde esir ve tutuklu bulunan Batılı esirlerden, esaretten kurtulup serbest kalmış bulunanlar veya Batılı Devletler tarafından sonradan fidye verilip serbest bırakılmış olanlar.

2. Mensubu olduğu ülkenin ileri gelenleri veya devletin yöneticileri tarafından, görevlendirilmiş ve seyahatleri desteklenmiş olanlar.

³³ Mehmet Ali Beyhan (Ed.), *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2013, s. Takdim.

³⁴ Rivayet odur ki Evliya Çelebi rüyasında Muharrem ayının Aşure gecesi İstanbul'da Yemiş İskelesi civarında Ahî Çelebi Camii'ndedir. Vakit, sabah namazı vaktidir. Camide muazzam bir cemaat vardır. Evliyâ Çelebi, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammet Mustafa (SAV)'yı kalabalığın en ön sıralarında görür. Peygamberimizin yanında dört halifesi ve ashâb-ı kirâm-ı da bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi bu fırsatı kaçırmak istemez. Tam bu sırada araya giren Sa'd-ı Vakkas Hazretleri'nin telkinleri ile de tüm cesaretini toplar ve bin bir zahmetle peygamber efendimizin huzur-ı şeriflerine yaklaşır. Evliyâ Çelebi herkesin söylemek isteyip de dudağından bir türlü dökülemeyen "Şefaât yâ Resulallah" diyeceğine, "Seyahat yâ Resulallah" demiştir. Evliyâ Çelebi Allah'ın sevgili bir kulu olmalı ki onun bu arzu ve isteği yerine ulaşır ve yetmiş bir yaşına kadar sürecek seyahati de başlamış olur. Evliyâ Çelebi bu yüksek ve kutsi görevi aldıktan sonra yollara düşer. Binlerce kilometre yol, yüzlerce memleket gezerek asrımızın en gizemli ve meşhur seyyahlarından birisi hâline gelir. Evliyâ Çelebi aldığı izn-i Resulallah ile ilk önce İstanbul'u, daha sonra tüm Osmanlı coğrafyasını ve komşularını gezer. Bkz.Selim Hilmi Özkan, "Seyyahların Piri Evliyâ Çelebi: Seyahat mı? Şefaât mı?", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, İstanbul, Temmuz 2017, s. 26-27.

³⁵ Maden, *a.g.t.*, s. 5-6.

³⁶ Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihannuma*, F.Reşit Unat, M. Altay Köymen (Haz), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 2, Ankara, 1987, s. 713.

3. Osmanlı sınırları içerisinde padişah veyahut eyalet yöneticileri tarafından belli işlerde geçici süre ile görevlendirilen Avrupa kökenli memurlar.

4. Bitki örtülerinin keşfi, Arkeoloji vs. bilimsel maksatlı seyahat edenler.

5. Elçilik ve Konsolosluk mensupları.

6. Öğrenme ve arzusunu tatmin için seyahat edenler.

7. Tüccarlar.

8. Misyonerler.

9. Din adamları³⁷

III. Seyahatnamelerin Osmanlı Sosyal Tarihi Açısından Kaynak Değeri

Seyahatnameler geçmişini günümüze taşıyan, değerli bilgileri içeren tarihi kaynak olarak birinci elden kaynaklar içerisinde yer almaktadır. Osmanlı Devleti Batılı seyyahların ilgisini çekmiş ve Batılı seyyahların eserlerine konu olmuştur. Osmanlı Devleti Batılı seyyahlar için kendilerinin dışında kalan farklı bir dünya olarak zihinlerinde yer etmiştir.³⁸ Tarihi kaynak olarak seyahatnamelerin kıymeti tartışma götürmez bir gerçektir. Fakat seyahatnamelerin kaynak olarak değerlendirilmesinde tarihi bir belge mi edebi bir tür mü olduğu konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Kanuni'nin Osmanlı'sına "Arafta Bir Oryantalist Bakış" adlı makalesinde Gülcan Işık seyahatnamelerin hem edebi tür olduğunu hem de tarihi belge olduğunu şu şekilde açıklar: " Seyahatnameler, çoğunlukla tarihsel belge niteliği taşıyalar da yazarlar kişisel bir üslupla kendi izlenimlerini aktardıklarından, birer edebi yapıt

³⁷ İbrahim Güler, *Osmanlı Tarihi Kaynakları Olarak Avrupalı Seyyah ve Gözlemciler İle Eserlerinin Önemi*, Mehmet Ali Beyhan (Ed.), *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 154.

³⁸ Ülkü Yancı, "Batılıların Gözünde Osmanlı Kadını İmajı Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4 Sayı: 23, Elazığ, Mart 2016, s. 381.

olarak da değerlendirilebilmektedir.”³⁹ Gülcan Işık’ın seyahatnamelerin edebi bir eser olduğuna dair tespitinin aksine Constantin François Volney ise “Seyahatnamelerin romanlara değil, tarihe ait olduğunu düşünüyorum” sözüyle bu kaynakların tarihsel veri olduğuna işaret etmiştir.⁴⁰ İbrahim Şirin, “*Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu*” adlı makalesinde tarihi eserlerde zaman zaman karşılaşılamayan detayların seyahatnameler vasıtasıyla ortaya çıktığını şu şekilde ifade etmiştir: “Arşiv belgesinin sustuğu yerde boşluğu seyahat anlatıları doldurur. Seyahatnameler, tarihçinin tutkunun, acının, hissin ve merakın tarihini yazarken ilk başvuracağı kaynaklardan biridir.”⁴¹

Seyyahların gidecekleri yerlerle ilgili sahip oldukları olumlu ve olumsuz düşünceler bu konuda dikkat edilmesi gereken hususlardandır. Bu nedenle seyyahın kültür derecesi ve eğitim seviyesi ile seyahatnamenin yazıldığı dönem göz önünde bulundurularak seyahatnameler kıymetlendirilmelidir. Nitekim ilkçağlardan itibaren Batılıların Doğu’ya yaptıkları seyahatlerin genelinde, Doğular hakkında yanıltıcı değerlendirmelerin yapıldığını görebiliriz.⁴² Batılı Devletler ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ve politik ilişkilere göre dönemin seyahatnamelerinin gerçekçi ve tarafsız görüşleri değişebilmektedir. 1789 Fransız İhtilalinden sonra Batı’da milliyetçi fikirlerin ortaya çıkması ve yayılması, Osmanlı Devleti ve kurumları hakkında taraflı yaklaşım ortaya konmuş eserlerde artışa sebebiyet vermiştir.⁴³

³⁹ Gülcan Işık, “Kanununin Osmanlısı’na Arafta Oryantalist Bir Bakış”, *Türk Yurdu Seyahatnamelerde Türkiye Özel Sayısı*, Yıl 102, Cilt 33, Sayı 310, Haziran 2013, s. 98.

⁴⁰ Fatma Uygur, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyah ve Diplomati Edouard Antoine Thouvenel’e Göre Osmanlı Devleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015, s. 55-56.

⁴¹ Şirin, *a.g.m.*, s. 39.

⁴² Alman seyyah Hans Dernschwam 22 Haziran 1553 yılında çıkmış olduğu seyahatte Osmanlı topraklarını ziyaret etmiş, “İstanbul’a Seyahat” ve “Anadolu’ya Seyahat” adlı iki bölümden oluşan seyahat günlüğünü kaleme almıştır. Seyyah eserinde Türklerin bir kültürünün olmadığını dile getirmiş, Türklerin gelenek ve göreneklerini olumsuz bakış açısıyla ifade etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti’nde sefaletin, ahlaksızlığın, yolların güvensiz olduğunu (Dernschwam’ın Osmanlı’ya negatif baktığı doğru olmakla beraber verdiği somut bilgiler güvenilirdir. Celalilerin en hızlı zamanında Anadolu’yu gezdiği unutulmamalıdır.) ve Osmanlı Devleti’nde adaletsizliğin yaygın olduğunu resmetmeye çalışmıştır. Bkz. Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, (Çev.Yaşar Önen), Kültür Bakanlığı Yayınları No: 885, Dünya Edebiyatı Dizisi No: 5, Ankara, 1992, s. 66, 83, 88, 121, 144, 115, 163, 164, 167, 169, 180, 193, 201.; Şahin, a.g.e., 26.

⁴³ Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 16.

Seyahatnamelerin incelenmesinin toplumun hafızasına ve medeniyetlerin süreçlerinin fark edilmesine önemli bir katkı sağlayacağı açıktır. Ayrıca, bir medeniyet hakkında farklı kültür ve medeniyetten gelen seyyahlarca kaleme alınan seyahatnamelerin incelenmesi, o toplumun uluslararası imajı hakkında bilgi edinilebilmesi açısından önemlidir. Özellikle Batı'da yerleşmiş Türk imajının oluşmasında, Türklerle ilk temasları sağlayan ve ilk izlenimlerini dile getiren seyyahların eserlerinin incelenmesinin Türk Kültür Tarihi ve Türk Tarihi'ne büyük faydalar sağlayacağı şüphesizdir.⁴⁴ Osmanlı Devleti üzerine çok sayıda seyahatnameler olmasına rağmen tarihçiler tarafından kaynak olarak değerlendirilmesi ve incelenmesi uzun bir zaman ihmal edilmiştir. İskoç seyyah Lithgow gözlemlerinin tarihçiler için kaynak olabileceğini değerlendirmiş olmalı ki eserinin tarihçiye bilgi ve düşünce verebilecek faydalı bir kaynak olduğunu belirtmiştir.⁴⁵

Seyahatname türü eserler tarih ilmine kaynak olarak kullanılmaktadır. Bu tür eserler kaynak olarak kullanılacağı zaman mutlaka eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmelidirler. Çünkü seyyahlar okuyucuların ilgisini çekebilmek ve cazibesini artırabilmek için seyahatnamelerinde abartmaya kaçmışlardır. Hatta seyahatnamelerinin bir kısmında farklı eserler veyahut başka seyyahlara ait seyahatnamelerden okudukları ifadeleri kendi izlenimi gibi aktarılabilmiştir.⁴⁶

IV. Seyahatnamelerde Yer Alan Resim ve Gravürlerin Önemi

Seyahatnameler; seyyahların gördüklerini başkalarına aktaran yazılı anlatım eserleri ve unsurları iken aynı zamanda içerdikleri resim ve gravürler⁴⁷ dolayısıyla, seyyahların gözlemlediği yerleri başkalarının gözlerinde canlandırabilmelerine olanak sağlayan görsel kaynaklar olarak da tanımlanabilirler. Her ne kadar XIX.

⁴⁴ Maden, *a.g.t.*, s. 6.

⁴⁵ Aybet, *a.g.e.*, s. 19.

⁴⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usül*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1998, s. 24.

⁴⁷ Gravür, baskı sanatları içinde belki de en ilgi çekici olanıdır. Gravürün belgesel ve sanatsal değer taşıması, onun yüzyıllar boyunca çeşitli tekniklerde kullanılmasını sağlamıştır. Fransızca "gravüre", İngilizce "engraving", Almanca "gravierung", Osmanlıca'da "hakk" kelimeleriyle ifade edilen gravür sözcüğü; ahşap ya da metal baskı levhalarıyla çeşitli kazı resim teknikleri kullanılarak gerçekleştirilip çoğaltılmış her tür sanatsal ürün anlamına gelmektedir. Bkz. Necla Arslan Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 12.

yüzyılın ikinci yarısından sonra fotoğraf makinesinin gelişmesi ve kullanılmaya başlaması, resim ve gravürlerin etkisini azaltsa da resim ve gravürler; fotoğraf makinesinin etkisiyle zamanla unutulmaya yüz tutan hatıra ve kıymetli belgelere dönüşecektir.⁴⁸ Bazı yabancı seyyahlar gördüklerini daha kolay aktarabilmek, aynı zamanda da belgeleyebilmek için yanlarında sanatçılar getirmişlerdir. Bu gravür ve resimler bir belgeleme tekniği olarak, albümlere veyahut seyahatnamelere basılarak, döneminin görsel kimliklerini meydana getirmiştir.⁴⁹ “*Seyyahlar (Gezginler), Yeni Yerler Görmeye Meraklı İnsanlar Mı? Devletlerinin Haber-Alma Görevlisi Mi? Gözlemler Düşünceler*” isimli makalesinde Tuncer Baykara seyyahlar ve çizimlerine dair şu şekilde açıklamada bulunmuştur: “Gezginler kabiliyetli iseler resim veya kroki çizerek de gördüklerine ve yazdıklarına daha anlam katabilirler. Bazı çok zengin seyyahlar, fotoğraf yaygınlaşmadan önceleri yanlarında gravür ve resimde usta birer yardımcı da bulundururlardı. Gördüğümüz birçok seyahat kitabındaki gravürlerin bazıları asıllarına çok uygunken, fakat önemli bir kesimi de gerçekçi değildir.”⁵⁰

Gravür tekniği, 16. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen tüccarların ve elçilerin yanlarında getirdikleri sanatçılarla başlamıştır. Bu gelenek XIX. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Kent görünümleri, giysileri ve törenleri konu alan gravürler albümler halinde batıda yayınlanmıştır. Yazılı anlatımların yanında görsel eserler Osmanlıya olan ilginin artmasını sağlamıştır. İlk başlarda gravürlerde kentler tanıtılmaya çalışılmıştır. İstanbul’a gelen sanatçılar, XVIII. ve XIX. yüzyılda günlük yaşamı, adetleri, kentin romantik ve pitoresk köşelerini de eklemişlerdir. XVIII. yüzyıl boyunca antik harabeler Batılı seyyahların akınına uğramış ve bu seyyahların arasında ressam seyyahlar da yer almıştır.⁵¹ Gravür sanatçılarının en parlak dönemi XVIII. ve XIX. yüzyıllar olmuştur. Doğu ülkelerinin tanıtıldığı süslü ve büyük gravür albümlerine ilgi İngiltere’de artmış, bu sebeple kent görünümünü, tarihsel yapıları, arkeolojik kalıntıları resmeden yeni bir profesyonel sanatçı topluluğu ortaya

⁴⁸ Ela Yılmaz, *19.Yüzyılın Seyahatname ve Gravürlerinde Osmanlı Çağı Anadolu Konutu Üzerine Bazı Tespitler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012, s. 1.

⁴⁹ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 30.

⁵⁰ Tuncer Baykara, “Seyyahlar (Gezginler), Yeni Yerler Görmeye Meraklı İnsanlar Mı? Devletlerinin Haber-Alma Görevlisi Mi? Gözlemler Düşünceler”, *Türk Yurdu Seyahatnamelerde Türkiye Özel Sayısı*, Yıl 102, Cilt 33, Sayı 310, Haziran 2013, s. 34.

⁵¹ Sevin, *a.g.e.*, s. 29-30, 36.

çıkmiştir. Daha çok antik yerleşim ve anıtları konu alan topografik manzaralar XVIII. yüzyılda gelişmeye başlamış ve XIX. yüzyılda ise Oryantalizmin etkisiyle son halini almıştır.⁵²

Fotoğraf makinesinin geliştirilmesi ve kullanımının yaygınlaşması ile XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren seyyahlar fotoğraf makineleriyle seyahat etmeye başlamıştır. Seyahatnamelerde belgeleme yöntemi gravür yerine daha kullanışlı ve kolay olan fotoğraflar yer almaya başlamıştır.⁵³

⁵² Semra Germaner-Zeynep İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 34, 44, 47.

⁵³ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 31.

İKİNCİ BÖLÜM

XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA İNGİLİZ VE FRANSIZ SEYAHATNAMELERİNDE OSMANLI TOPLUMU

Osmanlı Devleti'nde toplum hayatı çeşitli milletleri, etnik ve sosyal grupları da içine alan oldukça geniş ve kapsamlı bir konudur. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler söz konusu etnik kimliklerin başta gelenleridir. Gerek Selçuklu ve gerekse Osmanlı dönemlerinde gayrimüslimler, yüzyıllar boyu müslümanlarla barış ve huzur içinde yaşamışlardır. Söz konusu topluluklar arasında bu birliktelik karşılıklı bazı etkileşimlerle kaynaşma sağlamıştır.

I. Osmanlı Toplumunda Sosyal Yaşam

Osmanlı Devleti hakimiyeti altındaki çok çeşitli dil, ırk, din, mezhep gibi bünyelere sahip toplulukları “Millet Sistemi” adı verilen bir sistem altında birleştirmişti. Devlet sınırları içerisinde farklı grupları, ırk kökenlerine göre değil, bağlı buldukları din ve mezhep esasına göre yönetmiştir.⁵⁴ Osmanlı milletleri her biri kapalı gruplar halinde idi. Aynı mezhepte fakat ayrı dili konuşan gruplar içinde de bir kompartımanlaşma söz konusudur. Her millet grubunun Babıali ile ilişkileri, mali-idari sorumluluğu, adli meseleleri ve yönetimleri bu millet grubunun yöneticileri tarafından üstlenilirdi.⁵⁵ Osmanlı Devleti'nde Müslüman ve Gayrimüslim tebaa arasında ayırım yapılmaksızın adaletin uygulanması kurulduğu ilk yıllarda itibaren görülür.⁵⁶

A. Müslümanların Sosyal Yaşamı

1. Müslümanların Aile Yapısı

Bir toplumun çekirdeği olan aileyi incelemek o toplumun sosyal ve siyasal durumunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Aile, toplumun en eski kurumları

⁵⁴ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 188.

⁵⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 147.

⁵⁶ Aybet, *a.g.e.*, s. 103.

arasındadır.⁵⁷ Anne, baba ve çocuklardan oluşan aile, kendi toplumsal konumu içinde birbirlerini karşılıklı etkileyen, bireyin kültürel ve dini değerlerini öğrendiği, ilk sosyalleştiği, biyolojik ve psikolojik ihtiyaçlarının karşılandığı, ortak bir kültür meydana getiren, sürdüren ve paylaşan bireyler grubudur.⁵⁸ XIX. yüzyıla kadar aile ve haneler hakkında ciddi sosyal, istatistiksel ve yapısal çalışmalar bulunmamaktadır.⁵⁹ Osmanlı toplumuna dair bilgiler ise yabancı seyyahlar tarafından yapılmış yüzeysel anlatılardan oluşmaktadır. Yabancı seyyahlar da aileden ziyade özellikle kadınların durumunu ve sorunlarını dile getirmişlerdir.⁶⁰

Osmanlı aile yapısını geniş çaplı inceleyen Raphaela Lewis, Osmanlı aile yapısı hakkında, “Ev hayatında aile reisi, çatısının altında yaşayan iki veya üç neslin gerçek hâkimiydi. Zira evlenmemiş bütün kızlar, baba evinde oturur, yeni hayata atılan genç oğul da gelini eve getirirdi. Buna ilaveten dul anne, evlenmemiş teyze, hala veya bakacak kimsesi olmayanlar da çalışan bir erkeğin mesuliyeti altında sayılırdı. Onlar için evde yer bulunduğu gibi bütün ihtiyaçları da karşılanırdı. Bir erkeğin böyle bir görevden kaçınması düşünülemezdi” demektedir.⁶¹ Türklerin aile içi bağları seyyahlar tarafından toplumsal meziyetlerin en güzel delili olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti’nde yaşlılar ile çocuklar arasındaki şefkat hiçbir yerde görülemez. Yaşlıların sevgisini kazanmak ve hayır duasını almak için oğullar, torunlar ailenin en yaşlısının etrafını sararlar.⁶² Zengin ailelerde büyük bir aile grubu, geniş evlerde bir arada yaşardı. Aile reisinin hâkimiyeti altında anne, kadınları idare ederdi. Evli oğullar ve aileleri, bekâr oğulları, evlenmemiş ve boşanmış kızlar, torunlar, cariyeler, hizmetçiler ve köleler hep bir arada yaşardı. Fakat yine Türklerin karakteri, İslam dininin şartlarını sağlamlaştırıp aile reisinin ev halkı üzerindeki hâkimiyetine, itidal

⁵⁷ İsmail Doğan, “Aile Eğitimi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, C. II, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 425.

⁵⁸ Banu Yetim, *Tanzimat Döneminde Türk Aile Yapısı (1839 – 1876)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1994, s. VI.

⁵⁹ Alan Duben, *Kent, Aile, Tarih*, (Çev. Leyla Şimşek), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 106.

⁶⁰ Necat Erder, “Türkiye’de Ailenin Değişimi – Toplum Bilimsel İncelemeler, Kitabı Sunuş Yazısı”, *Türkiye’de Ailenin Değişimi Sanat Açısından İncelemeler*, (Yay. Haz.: Türköz Erder) Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1984, s. 57.

⁶¹ Raphaela Lewis, *Osmanlı Türkiye’sinde Gündelik Hayat*, (Çev. Mefkûre Poray), Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1973, s. 93.

⁶² Şahin, a.g.e., s. 282.

ve âlicenaplık katarak merhametli bir hale getiriyordu. Ona hürmet edilirdi. O veya ailenin diğer büyükleri evde yokken ev halkı daha neşeli ve daha serbest olurdu.⁶³

a. Evlenme

Dini ve sosyal bir olgu olan evlilik, aileyi meşru temellere oturtmaktadır. Osmanlı Döneminde evlilik, eski Türklerden intikal eden bir anlam taşımaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi İslam öncesi Türklerde izdivaç için “evlenmek” veya “ev bark sahibi olmak” tabiri kullanılıyordu. Orhon kitabelerinde “bark” mabed anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda evlilik, evlenenlerin kutsal ve huzurlu bir güvenceye kavuşmasını ifade etmektedir.⁶⁴ Evliliğin günümüze kadar gelen terminolojisinde Osmanlı dönemi kuruluş asırlarının çok büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. Zira “Kız görme, kız isteme, söz kesme, nişan, çeyiz, kız çıkarma, ere verme, oğlan everme, dünür olma, düğün, mehir, başlık parası, kalın vs.” gibi bugün de hala kullanılan deyimlerin daha kuruluş döneminde kullanılıp bilinmiş olması bunun bir işaretidir.⁶⁵

Evlilik; Osmanlı toplum yapısının elzem unsurlarından biridir. Toplum içerisinde hiç evlenmeden hayatını tamamlayan kimselere ender rastlanmıştır.⁶⁶ Bilindiği üzere nikâh adı verilen bir akitle evlenme gerçekleşir. İslam hukukunda nikâh; esas olarak taraflar ve şahitlerin katılımıyla yapılan medeni bir akittir. Nikâh akdinin toplum hayatında önemli ve etkili rolü sebebiyle gelişigüzel yapılmamış, onun hukuki yönünü bilen ve önüne getirilen evlilik akdinin uygun olup olmadığını, gerçekleşip gerçekleşmediğini kontrol eden bir meslek adamının huzurunda yapılmasına özen gösterilmiştir. Bu kişi bazen bir hâkim veya naib, bazen sadece bu işlere bakan bir çeşit noter, bazen de hâkim kontrolünde bir din görevlisi olmuştur.⁶⁷ Gerek erkek gerekse kız için evlilik, hayatlarının önemli bir dönemini teşkil eder. Bu sebeptendir ki evlilik çağına gelmiş gençlerin hayatlarını bir nikâhla birleştirecekleri bu önemli dönüm noktasından önce törenler yapıp şenlikler düzenlenirdi. Bu tören ve

⁶³ Lewis, *a.g.e.*, s. 93.

⁶⁴ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 190.

⁶⁵ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 191.

⁶⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 116.

⁶⁷ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 192.

şenlikler, evlenecek olan gençlerin ailelerinin sosyal ve ekonomik durumları ile bölge, zaman ve yörelere göre farklılık gösterirdi.⁶⁸

İslam aile hukukunda adına mehir denilen ve erkek tarafından kendisi ile evlenilen kadına yapılması gereken mali bir ödeme vardır. Bu evlenen kadının hakkıdır ve bunu istediği gibi kullanır. Bunun karşılığında da herhangi bir çeyiz hazırlamak zorunda değildir. Zira mehir, evliliğin tabii bir sonucudur. Kadın bu hakkından feragat etmediği veya bağışlamadığı takdirde kocası er ya da geç bunu ödemek zorundadır.⁶⁹

Osmanlı toplumunda, evlilikler görücü usulüyle gerçekleşmiştir. Görücülük görevini evlenecek erkeğin annesi, aile dostu, akrabası ya da çöpçatan adı verilen kişiler tarafından yapılmıştır.⁷⁰ Toplumsal yapının kadın ve erkeği bir arada bulundurmaması eş seçiminde aracılara ihtiyaç duyulmasını sağlamaktadır. Bu nedenden ötürü aracılık bu dönemde bir meslek niteliği kazanmıştır. Fransız seyyah Olivier, Osmanlı İmparatorluğu'nu incelediği seyahatnamesinde aracılığı meslek edinen kadınlardan şöyle söz eder. “Evlenmek isteyen bir erkek, müstakbel eşinin yüzü, güzelliği, zekâsı hakkında ancak bir kadın akrabası yahut ihtiyar bir hanım ahababı o da olmazsa, aracılığı, baş gözcülüğü meslek edinmiş bohçacı kadınlar vasıtasıyla bilgi edinebilir.”⁷¹

Lady Montagu İslam inancına göre kadının yaratılma maksadının üreyip çoğalmak ve kadının tabiatına en uygun olan işin çocuk doğurup yetiştirmek olduğundan evlenmeden ölen kadınların kınandığını bu sebeple kadınların çoğu işe yaramaz yaratık olarak ölüp kınanmak korkusuyla on gün dahi dul kalmadıklarını belirtmektedir.⁷²

⁶⁸ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 195-196.

⁶⁹ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 194.

⁷⁰ Fanny Davis, *Osmanlı Hanımı*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s.75.

⁷¹ Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, (Çev.Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1977, s. 74.

⁷² Lady Montagu, *Şark Mektupları*, (Çev. Asude Savan), Antik Şark Klasikleri, İstanbul, 2009, s. 86-87.

Çok eşlilik, Osmanlı Devleti'nde evlilik konusunda en fazla öğrenilmek istenen konular arasında yer almaktadır. Müslüman Osmanlı ailesinde çok eşli bir yaşamın yaygın bir uygulama olduğuna dair yanlış bir algı bulunmaktadır. Osmanlı cemiyetinde çok eşli evlilik kanunsuz ve ahlaksız bir durum değildir. Fakat toplumda az rastlanmaktadır. “Gül üstüne gül koklamak” hemen hiçbir ailede tahammül edilebilecek bir durum değildi.⁷³ Osmanlı topraklarına gelen çoğu seyyahın merak ettiği konuların başında çok eşlilik gelmektedir. Çok eşlilik konusunda anlatılanların doğruluğu sürekli tartışılan konular arasında yer almıştır. XVIII. yüzyıl sonlarında Fransız elçisinin yanında rahip olarak gelen Guillaume Martin, Hıristiyan din adamı olarak çok eşlilik ile ilgili şöyle bir durum tespitinde bulunmaktadır: “Hz. Muhammed döneminde Araplar sekiz ya da on kadın alabiliyorlardı. Hz. Muhammed; erkeğin besleyecek ve bakacak gücü olduğu takdirde bu sayıyı dörtle sınırlandırmıştır. Osmanlılar bu kurala kesinlikle uyuyorlar.”⁷⁴ Yine Guillaume Martin aynı eserinde “Halk arasında çok eşlilik fazla rağbet görmüyor, yoksul bir köylünün ya da yoksul bir zanaatkârın birden fazla eş alması pek rastlanan bir durum değildir”⁷⁵ diyerek gözlemini aktarmıştır.

İslam dini her isteyen erkeğin birden fazla kadınla evlenmesine müsaade etmiştir. XVII. yüzyıl İstanbul'una ait yirmi sicil üzerinde yapılan araştırmaya göre ikibin altıyüz yetmiş kişiden bin yediyüz yirmisekizinin vefatları esnasında evli oldukları tespit edilmiştir. Bunlardan dört yüz seksen altısı kadın, bin iki yüz kırk ikisi erkektir. Erkekler içerisinde bin yüz kırk yedi kişinin birer, seksen dört kişinin ikişer, yedi kişinin üçer, dört kişinin de dörder eşi bulunmaktadır. Bu toplam içinde bin yüz kırk yedi kişinin (%92,35) birer eşi olması, tek evliliğin daha yaygın olduğunu göstermektedir.⁷⁶ Eski dönemlerde çok eşli evliliğin oran ve sayısını tespit etmek imkansızdı. Ama nüfus kayıtlarının daha hassas tutulduğu XIX. yüzyıl İstanbul'unda çok eşliliğin oranı saptanabilir. Cem Behar'ın araştırmasına göre; 1885 ile 1906 yılları arasında İstanbul'da çok eşli erkeklerin oranı %2.51 ile %2.16 arasında

⁷³ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 123-124.

⁷⁴ Guillaume Martin, *İstanbul'a Seyahat (Voyage a Constantinople, 1821)*, İstiklal Kitabevi, 1.Basım, İstanbul, Eylül 2007, s. 145.

⁷⁵ Martin, *a.g.e.*, s. 146.

⁷⁶ Said Öztürk, “Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Cilt V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 409.

değişiyor.⁷⁷ Yukarıda gösterilen araştırmalardan anlaşılacağı üzere Osmanlı toplumunda birden fazla kadınla evlenmenin çok az sayıda uygulandığını değerlendirebiliriz.

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarını ziyaret eden İngiliz kadın seyyah Lucy Garnett Osmanlı kadınları hakkında detaylı gözlemlerde bulunmuştur. Çok eşliliğin Osmanlı toplumunda yaygın olarak uygulanmadığını şu ifadelerle ortaya koymuştur: “İslam hukukunun bir erkeğe dört eşle evlenme ve sınırsız cariyeye sahip olma iznini vermesine karşın, genellikle, sanılan aksine, bir Osmanlı ailesi, hiç de evin reisiyle evli birçok kadından oluşmaz. Aslına bakılırsa, günümüzde Türk emekçi sınıfında tek eş kuraldır ve daha varlıklı sınıflarda birden fazla eş istisnadır; her zaman böyle olduğu açıktır.”⁷⁸

b. Boşanma

Osmanlı Devleti, hem Şer’i hukuka hem de kuruluş döneminden itibaren İslam hukukuna ve şeriatın kapsamına girmeyen alanlarda Padişahların kendi iradelerine dayanarak kanun koyma yetkileri çerçevesinde doğan örfi hukuka bağlı kalmıştı. Dolayısıyla müesseseler, sosyal etkinlikler ve ferdi davranışlar bu nizamaya uygun olarak düzenleniyordu. Bu bakımdan evlilik, mehir, boşanma ve nafaka gibi aile hukukunu yakından ilgilendiren konular da bu sistemin gerektirdiği prensiplere göre uygulanıyordu.⁷⁹ Toplumsal bir olgu olan boşanma şüphesiz Osmanlı toplumunda da görülmektedir. Ancak yaygın olarak karşılaşılan bir durum olmamakla birlikte toplumda hoş karşılanmazdı. Boşanmalar İslam hukukuna göre gerçekleşmektedir. Buna göre; evlilik çeşitli yollarla sonlandırılabilir. İki Müslüman erkeğin şahitliğinde koca “seni boşadım” veyahut “boşsun” diyerek boşanmanın gerçekleşmesi için yeterlidir.⁸⁰ Müslüman Osmanlı erkekleri eşlerini hukuken sebep gerekmeksizin kolayca boşayabilir sadece boşadığı kadının mehrini ve nafakasını vermek zorundaydı. Fakat sebepsiz kadını boşamak toplumda hoş karşılanmamakta

⁷⁷ Cem Behar, "Polygyny in Istanbul, 1885-1926", Middle Eastern Studies, Volume 27, Number 3, July 1991, s. 480.

⁷⁸ Lucy M.J. Garnett, *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, çev.:Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 509.

⁷⁹ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 191-192.

⁸⁰ Davis, *a.g.e.*, s. 137.

ve tasvip edilmemekteydi. Dolayısıyla boşanma konusunda kanunun daha çok engeller koyduğu bugüne göre çok daha az boşanma görülmekteydi.⁸¹

Osmanlı toplumunda da zaman zaman boşanma hadiselerine rastlanabilmektedir. Seyyahların izlenimine göre, normal şartlarda boşanma konusunda erkeklere daha fazla hak tanınmıştır.⁸² Ancak boşanma isteği sürekli tek taraflı değildir. Zaman zaman boşanmalar kadınların isteğiyle de gerçekleşmiştir.⁸³ Kadının boşanma talebi için eşinin akıl hastalığının nüksetmesi, kayıp olması ve cinsi yönden hoş görülme haller gibi geçerli sebeplerin oluşması gerekmektedir.⁸⁴ Koca kadından çirkin isteklerde bulununca, kadın kadı efendinin huzurunda terliğini çıkarmakta ve ters çevirmektedir. Erkeğin ise eşinin bir başkasıyla zina etmesi halinde veya yemin ederek lanet okuması halinde boşanması söz konusu olmaktadır. Eğer kadın yemin ettiğini inkâr ederse, boşanma gerçekleşmemekte, ancak şahit bulunursa boşanma gerçekleşmektedir.⁸⁵ Boşanmayı talep eden kişi koca ise boşayacağı eşine, üç aylık geçim akçesini ve miktarı önceden belirlenmiş tutarı temin etmek mecburiyetindedir.⁸⁶

Lady Montagu daha evvel okuduğu kitapta bir erkeğin karısını kati surette boşadığı zaman onu tekrar almasının tek şartının başka bir erkekle bir gece geçirmesi gerektiğinden bahsetmiş ve bu kanuna boyun eğen pek çok kimse olduğunu şaşkınlıkla anlatmıştır.⁸⁷

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarını ziyaret eden İngiliz kadın seyyah Garnett; bir kadının hak ettiği şekilde rahat yaşayamadığını ve eziyet gördüğünü söyleyerek boşanmak isteyebildiğinden bahsetmiştir. Boşanma söz konusu olduğu zaman nişan sırasında yapılan anlaşma yürürlüğe girerek, belirlenen miktardaki para ödendiği takdirde boşanma gerçekleşir. Eğer kadın yeterli sebep olmamasına rağmen boşanmak istiyorsa, bu durumda nikâh bedelinden vazgeçmesi gerekmektedir.⁸⁸

⁸¹ Ortaylı (Osmanlı Toplumunda Aile), s. 122.

⁸² Şahin, *a.g.e.*, s. 287.

⁸³ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 116.

⁸⁴ Ortaylı (Osmanlı Toplumunda Aile), s. 122.

⁸⁵ Şahin, *a.g.e.*, s. 287.

⁸⁶ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 116.

⁸⁷ Montagu, *a.g.e.*, s. 86.

⁸⁸ Garnett, *a.g.e.*, s. 506-507.

Seyyah aynı zamanda Türk toplumunda o dönemde boşanmanın hoş karşılanmadığını da ifade etmiştir.⁸⁹

c. Anne Babaya Saygı

“XVIII. Yüzyıl Türkiye’sinde Örf ve Adetler” adlı eserinde D’Ohsson, Osmanlı toplumundaki fertlerin devlete, ailelerine, çocuklarına ve özellikle birbirlerine karşı olan hareket, davranış ve muamelelerini çok güzel bir şekilde resmetmiştir. Hangi halde ve hangi seviyede olursa olsun, çocuklar hiçbir zaman ana-babaya karşı hürmette kusur edemezler. Tabiatın emrettiği, aklın gerektirdiği bu davranış, üstelik Kur’an tarafından da şu ayetlerde takviye edilmiştir. “Allah insana, ana ve babasına iyilik etmesini”⁹⁰, “anne babasına iyi davranmasını emrettik”⁹¹, “dünyada ana babanızla iyi geçinin.”⁹² Bütün bunların sonucu olarak, bir çocuk babasının karşısında, ellerini göğsünün üstüne bağlamış bir şekilde bulunur. Kesinlikle, müsaade edilmedikçe babasının karşısında oturamaz. En asil aileler de dâhil olmak üzere çoğu ailelerde, baba dışarı çıkacağı zaman, çocuklar, babalarının sağında ve solunda kollarıyla babasına destek olarak evin çıkışına kadar giderler. Babasının ata

⁸⁹ Garnett, *a.g.e.*, s. 502.

⁹⁰ Biz insana, ana ve babasına iyilik etmesini emrettik. Şayet onlar seni, hakkında hiçbir bilgin olmayan şeyi bana ortak koşman için zorlarsa, bu takdirde onlara itaat etme. Dönüşünüz ancak bana olacaktır ve ben yapmakta olduklarınızı size haber vereceğim. Bkz. Kur’an-ı Kerim 29. Sure (Ankebut Suresi) 8. Ayet. Bkz. Kur’an-ı Kerim Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 436-437.

⁹¹ İnsana da anne babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi onu her gün biraz daha güçsüz düşerek karnında taşımıştır. Onun sütten kesilmesi de iki yıl içinde olur. (İşte onun için) insana şöyle emrettik: Bana ve anne babama şükret. Dönüş Banadır. Bkz. Kur’an-ı Kerim 31. Sure (Lokman Suresi) 14. Ayet. Bkz. Kur’an-ı Kerim Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 454. Biz insana anne ve babasına iyi davranmayı emrettik. Annesi onu ne zahmetle karnında taşıdı ve ne zahmetle doğurdu. Onun (anne karnında) taşınması ve sütten kesilmesi süresi (toplam olarak) otuz aydır. Nihayet olgunluk çağına gelip, kırk yaşına varınca şöyle der: “Bana ve anne babama verdiğin nimetlere şükretmemi, senin razı olcağın salih amel işlememi bana ilham et. Neslimi de salih kimseler yap.Şüphesiz ben sana döndüm. Muhakkak ki ben sana teslim olanlardanım. Bkz. Kur’an-ı Kerim 46. Sure (Ahkaf Suresi) 15. Ayet. Bkz. Kur’an-ı Kerim Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 558.

⁹² Eğer, hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadığın bir şeyi bana ortak koşman için seninle uğraşırlarsa, onlara itaat etme. Fakat dünyada onlarla iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonra dönüşünüz ancak banadır. Ben de size yapmakta olduğunuz şeyleri haber vereceğim. Bkz. Kur’an-ı Kerim 31. Sure (Lokman Suresi) 15. Ayet. Bkz. Kur’an-ı Kerim Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 454-455.

binmesine yardım ederler. Aynı şekilde baba eve döndüğü zaman yine çocuklar babalarını karşılamaya koşarlar ve aynı vazifeleri yaparlar.⁹³

Osmanlı ailesinin aile fertleri arasındaki sevgi, saygı ve dayanışmaya dayalı sıcak ilgi, yabancıların da gözünden kaçmamaktadır. İsmail Hami Danişmend'in Garb Menbalarına göre "*Eski Türk Seciye ve Ahlakı*" adlı eserinde; 1836 ve 1855 yıllarında Paris'te yayımlanan eserlerde Osmanlı aile yapısının nasıl olduğunu, aile fertlerinin birbirlerine karşı olan hareket ve davranışlarını mukayese yaparak şu şekilde ifade edilmiştir: "Türkiye'de analar, babalar ve ninelerin çocuklarına en tatlı sözlerle hitap edip en canlı ihtimamlarla baktıklarını görmüştük. Bu şefkat tezahürlerine başka memleketlerde de tesadüf edilir. Fakat arada dağlar kadar fark vardır. Birtakım menfaat kaygıları, eğlence düşkünlükleri, çok defa kadınların da iştirak ettikleri ticari muamele gaileleri, hâsılı başka memleketlerin her şeyleri, çocuklara karşı şefkatlerini azalttığı halde harem hayatı, bilakis bütün bu hislerin bir merkezde toplanıp artmasını temin etmektedir. İşte bundan dolayı Türkiye'de çocuklar yetişip adam oldukları zaman, analarıyla babalarını yanlarında bulundurmaktan iftihar ettikleri ve küçükken onlardan gördükleri şefkate mukabele etmekle bahtiyar oldukları halde, başka memleketlerde çok defa çocuklar, olgunluk çağına girer girmez analarıyla babalarından ayrılmaktadır. Hatta mali menfaatleri hususunda onlarla çekişe çekişe münakaşa etmekte ve hatta bazen, kendileri refah içinde yaşadıkları halde, onları sefalet yakın bir hayat içinde bırakmakta ve zavallılara karşı adeta yabancılaşmaktadırlar."⁹⁴ Türklerdeki aile yapısının sağlamlığı ile fertlerinin birbirlerine karşı olan davranışlarını şöyle anlatır: "Çocuklarını, bu kadar gözetip sevecenlik içinde yaşatan başka bir ülke bilmiyorum, Bütün bu sevecenliklerle ihtimamların anadan fazla babada derinleşmiş görünmesidir. Cuma veya bayram günleri, Osmanlı Türk'ünün, çocuğunun elinden tutarak dışarıda gezdirmesi, yürüyüş hızını çocuğun yürüyüş hızına göre ayarlaması, çocuğu yorulunca omuzlarına alması veya çocuğunu yanına oturtup en derin şefkatle konuşarak çocuğun bütün hareketlerini dikkatle takip etmesi görülecek şeydir."⁹⁵

⁹³ M.de M.D'Ohsson, *XVIII.Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, (Çev:Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980, s. 216-217.

⁹⁴ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 205-206.

⁹⁵ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 206.

XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı topraklarına gelen asker kökenli İngiliz seyyah Charles White Osmanlı toplumunda anne, baba, çocuklar ve kardeşler arasındaki sevgi ve saygının başka hiçbir ülkede görülmediğini ifade eder. Aynı zamanda üst düzey olan bir kişiye de büyük saygıyla hareket ettiklerini ve diğer yaşlı büyüklere karşı da büyük saygı gösterdiklerinden bahseder.⁹⁶

ç. Veraset

Ölüm ve miras; evlenme, boşanma gibi evliliğin iki temel olaylarından sonra kaçınılmaz olgulardır. Osmanlı ailesinde ve cemiyetinde miras dini farklara göre pay edilir. Müslüman ailede kız çocuğuna erkek evladın hissesinin yarısı kadar hisse verilir. Buna karşılık eşi olan kadının hissesi de daha azdır. Esas olarak çocuk ve torunlar varsa ölenin ana, babası ve diğer akrabaları miras paylaşımına dâhil edilmez.⁹⁷

Hekim olan Fransız seyyah Olivier seyahatnamesinde veraset ile ilgili olarak şöyle bahsetmiştir. “Bir Hükümet memuru veya Paşalar vefat ederse tüm mal varlıkları hazineye aktarılır. Bu mal varlığının kaynağının devlet hazinesi olduğu veya devlet otoritesi sebebiyle halktan toplandığı kanaati vardır. Bu gibi durumlarda Padişah Kapucubaşı’yı veya adamlarından birini ölen kişinin evine gönderir. Kadınlara ait mücevherlere ve eşyaya dokunulmaz ama servetine el konulur. Ölenin yapmış olduğu hizmetlere karşılık mal varlığının bir kısmını evlatlarına bırakıldığı olur. Eğer ki kalan mal varlığı az ise tamamının da bırakıldığı olur.”⁹⁸ III. Selim zamanında Reis Efendi Raşid’in vefatında uygulamayı seyyah Olivier şu şekilde anlatmıştır. “Vefat eden Reis Efendi Raşid’in terekesinden Sultan Selim sadece değerli taşlarla süslenmiş bir hançer almıştır. Hazineye otuz kese borcu olan merhumun borcunu bağışlamış ve devlete olan hizmetlerinden dolayı ödül olarak çocuklarına seksen kese ihsan etmiştir.”⁹⁹ Ayrıca ölen devlet memurunun çocuklarından biri veya birkaçı Ulema sınıfından ise ve baba mal varlığını çocuklarına devretmiş ise hazine bu

⁹⁶ Elif Süreyya Genç, *XIX. Yüzyıl İstanbul’u Bir İngiliz Seyyahın İzlenimleri*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 95.

⁹⁷ Ortaylı (Osmanlı Toplumunda Aile), s. 115-116.

⁹⁸ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 136-137.

⁹⁹ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 137.

duruma her zaman saygı göstermiş ve mal varlıklarına dokunulmamıştır. Bunlara ilaveten Kadıların ve Molların mal varlıkları çocuklarına ve mirasçalarına intikal etmiştir.¹⁰⁰

Lady Montagu, Türklerin arasında pek sık, Rumlar ve Ermenilerde daha sık rastlanan evlat edinme âdetinden bahseder. Kendi çocukları olmadığı zaman mülklerini bir dostlarına ya da uzak akrabalarına verme hakları da bulunmadığından, bunların padişahın hazinesine gitmemesi için fakir insanlar arasından oğlan ya da kız güzel bir çocuk seçer. Kadının huzurunda çocuğu varisleri tayin ettiklerini beyan ederler. Anne ve babalar bu mirastan ileride hiçbir hak iddia etmeyeceklerini ilan ettikten sonra, gerekli yazılar yazılıp şahitler gösterirler ve bu şekilde evlat edinilen bir çocuk mirastan mahrum bırakılmaz. Fakat çocuklarını bu şekilde zengin Rumlara bırakmak istemeyen bazı dilencilerin de olduğunu belirtmiştir.¹⁰¹

d. Kadınlar ve Çocuklar

Batı dünyasında daima gizemli olarak görülen ve Osmanlı topraklarına gelen seyyahların merakını uyandıran konuların başında kadınlar gelmektedir. Bu sebeple seyyahlar; kadınları araştırma ve gözlem yapma ihtiyacı hissetmişlerdir. Seyahatnamelerinin daha geniş kitlelerin ilgisini çekmesi için kadınların yaşam tarzından giyimlerine kadar birçok konuda seyahatnamelerinde yer ayırmışlardır. Osmanlı toplumunda kadının yeri çok önemlidir. Osmanlı toplumunda kadın denilince aile içerisindeki rolü; anne ve eş kavramları daha ön plana çıkmaktadır. Seyahatnamelerde anlatılan Osmanlı kadınlarının güzelliği ve zarafetinden etkilenen batılı erkek okuyucuların talepleri doğrultusunda Batılıların imajında oluşan hayali bir harem figürü mevcuttur. Bahis konusu imaj Batı literatüründe sürekli beslenerek yeniden batılı erkek seyyahlar tarafından şehvet kaynağı olarak seyahatnamelerinde aktarmaya çalışmışlardır.

Bir kadın olarak Avrupalı erkek seyyahların giremedikleri yerlere girebilen İngiliz seyyah Lady Montagu, Sultan II. Mustafa'nın (1695-1703) eşi Hafize Sultan,

¹⁰⁰ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 137.

¹⁰¹ Montagu, *a.g.e.*, s. 128-129.

Kethüda'nın eşi Fatma Hanım ve diğer ekâbirin hanımları ile görüşme, evlerinde muhabbet etme, Osmanlı kadınlarını hamam gibi özel alanlarda gözlemleme fırsatı bulmuştur. Lady Montagu, Osmanlı topraklarına gelene kadar Türk kadınlarını yakından tanımadan evvel nezaketsiz ve çirkin olduklarına dair olumsuz düşüncelere sahiptir. Lady Montagu İngiltere'de iken okuduğu Doğu seyahatlerine ilişkin eserler ile Osmanlı topraklarında tecrübe ettikleri arasındaki farkı mümkün olduğunca aktarma gayreti içerisinde bulunmuştur. Entelektüel bir kadının ilgi ve hassasiyetiyle olayların her teferruatına hâkim olmaya çalışmıştır. Bir kadın gözüyle özellikle Osmanlı kadınlarının fiziksel görünüşü ve giyim tarzlarını detaylı bir şekilde incelemiştir. Lady Montagu'yu diğer seyyahlardan ayırt eden en önemli özelliği teferruatlı bir şekilde gördüklerini aktarmasıdır. Hiç şüphesiz bunda diplomat eşi ve İngiliz sarayına mensup soylu bir kadın olmasının etkisi vardır.¹⁰²

Lady Montagu'nun önyargısı ilk Sofya'da kadınlar hamamına gittiği zaman değişmeye başlamıştır. Türk kadınlarının hem fiziksel hem de karakter olarak kusursuz olduklarına dair kendisinde bir fikir oluşturmuştur. Lady Montagu, bu etkilenişini etkili anlatım becerisi ile 01 Nisan 1717 tarihinde Edirne'de yazdığı mektupta şöyle anlatır: “Seyahat kıyafetlerim üstümdeydi. Bunlar bir binici kıyafetinden ibaret ve buradakilere şüphesiz pek olağanüstü geldi. Yine de ufak bir şaşkınlık veya kabaca bir merak dahi gösteren kimse olmadı. Beni mümkün olan en nazik edayla karşıladılar. Avrupa'da hanımların bir yabancıya bu kadar nazik davrandıkları hiçbir meclis görmedim. Zannedirim toplamda iki yüz hanım vardı. Fakat yine de bizim meclisimizde her daim rastladığımız gibi, adeta uygun giyinmemiş biri görüldüğünde duyulan o küçümseyen tebessümler, kinayeli fısıltılardan eser yoktu. Bana defalarca güzel pek güzel dediler. İlk oturaklarda minderler ve değerli halılar vardı. Buralarda hanımlar oturuyordu, arkalarındaki ikinci oturaklarda ise cariyeleri. Fakat giysilerinden herhangi bir rütbe farklılığı anlaşılmıyordu, zira hepsi en doğal hallerinde, daha açıkça söylemek gerekirse çırılçıplaktı. Tüm güzellikleri veya kusurları ortadaydı. Yine de aralarında kısıtlı herhangi bir tebessüm veya küstahça bir el kol hareketi görülüyordu. Hepsi aynı şahane zarafetle yürüyor, etrafta dolanıyordu. Tıpkı Milton'ın Havva anamızı tasvir

¹⁰² Songül Çolak, “Bir İngiliz Hanımefendisi'nin-Lady Montagu-Gözüyle Osmanlı Kadını”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, 2010, s. 387.

ettiği gibi. Aralarında birçoğu, Guido veya Titian'ın kaleminden çıkan ilaheler kadar endamlıydı, birçoğunun tenleri bembeyaz parlıyordu ve tek süsleri birçok bukleye ayrılmış, omuzlarından dökülen güzel saçlarıydı. Saçları inci veyahut kurdele ile örülmüştü. Letafet Perilerinin birer temsili gibiydiler.”¹⁰³

Türk kadınlarına dair Lady Montagu'nun bu olumlu algısı daha sonraki gözlemlerinde de aynıdır. 01 Nisan 1717'de Kontese yazdığı mektubunda: “Hayatımda bu kadar gür saçlı hanımlara rastlamadım. Bir hanımın saçındaki örgüleri saydım, yüz on adetti. Tüm örgüler takma değil, kendi saçından yapılmaydı. Buradaki her çeşit güzelliğin bizdekinden daha çok olduğunu kabul etmek gerekir. Çok güzel olmayan genç bir kadın görmek zordur. Dünyadaki en güzel tenler bu kadınlarda ve gözleri ekseriyetle iri ve kara. Hıristiyan dünyasının en güzel kadınlarının olduğu yerin İngiltere sarayı olduğunu düşünüyorum. Fakat sizi temin ederim ki İngiltere sarayında bile burada olduğu kadar güzellik yok”¹⁰⁴ demiştir.

Garnett'da dönemin güzellik anlayışına göre Türk kadınının siyah gözlere, beyaz tene ve siyah kaşlara sahip oldukları bunun yanı sıra gür ve parlak saçlara, uzun ve kalkık kirpiklere, ince bele, dolgun kırmızı dudaklara ve düzgün dişlere sahip olduklarından bahsetmiştir.¹⁰⁵

Lady Montagu; Türk kadınlarının sosyal ve dini yaşantıları ile adetlerine dair genel izlenimini İstanbul'dan ayrılmaya hazırlanıyor iken Türkçe'yi öğrenmesi, rahatının yerinde olması ve İstanbul'un havasına alışmasından dolayı üzüldüğünü ifade eden mektubunda şu şekilde ifade etmiştir: “Bay Hill ve din kardeşleri olan tüm diğer seyyahlar tarafından Türk kadınlarının sokağa çıkma yasağını nasıl hassas bir şekilde hüznle anlatıldığını görmek de pek hoştur. Bu hanımlar belki de dünyadaki diğer tüm hanımlardan daha hürdür ve dünyada hiçbir kayda bağlı kalmadan fasılasız keyif süren yalnızca hanımlar vardır. Bu hanımların tüm vakitleri ziyaretlerde bulunmak, hamama gitmek, para harcayarak eğlenmek ve yeni yeni icatlar çıkarmakla geçiyor. Kadınların masraflarını kısıtlayabilen yegâne şey kendi keyifleridir. Karısından masraflarını kısmasını isteyen bir kocaya deli gözüyle bakılıyor. Para kazanmak

¹⁰³ Montagu, *a.g.e.*, s. 24-25.

¹⁰⁴ Montagu, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰⁵ Garnett, *a.g.e.*, s. 498.

kocanın, harcamaksa kadının vazifesi ve bu asil imtiyaz, ne kadar fakir olursa olsun bütün kadınların hakkı. Sırtında işlemeli mendiller taşıyıp bunları satan bir adam var. Böyle bir adamın ne zavallı bir kimse olduğunu tahmin edebilirsiniz fakat sizi temin ederim ki bu adamın karısı bile sırma işlemeli elbiseden aşağısını giymeyi hor görür. Hepsinin kakım kürkleri ve başına takacağı bir mücevher seti var. Doğru, bunlar yalnızca kendi cinsleri tarafından ve hamamlarda görülebilir fakat bu onların pek keyif aldıkları bir eğlence.”¹⁰⁶

Hamama giremeyen erkek seyyahlar kadınlar hakkında bilgileri Türk kadınlarını hamamda gören İstanbul ve İzmir’de yaşayan Fransız kadınlarından elde edebilmiştir. Fransız kadınlardan elde ettiği bilgileri aktaran XVIII. yüzyıl Fransız seyyahlarından botanikçi Tournefort; Türk kadınlarının çoğunlukla güzel ve düzgün yapılı olduklarını, tenlerinin yumuşak ve hatlarının düzgün olduğunu aktarmıştır. Ayrıca boyunlarının hayranlık verici ve hemen hemen hepsinin karagözlü olduğu birçoğunun da kusursuz güzellikte olduğunu ifade etmekten sakınmamıştır. Aynı zamanda seyyah Fransız kadınları ile Osmanlı kadınlarını kıyaslayarak Fransız kadınlarının olumsuz özellikleri ve alışkanlıklarını da belirtmiştir.¹⁰⁷ Çoğu seyyah, kadınların temizliklerine dikkat ettiklerini ve haftada iki kez hamama gittiklerini ifade etmişlerdir. Tournefort; ruhsal açıdan Türk kadınlarının zeki, canlı ve şefkatli olduklarını da belirtmiştir.¹⁰⁸

Türk kadınlarının olumlu özelliklerini dile getiren seyyahlar aynı zamanda eleştirdikleri bazı özellikleri bulunduğunu da gözlemlemişlerdir. Olivier, Türk kadınlarının çoğunlukla okuma yazma bilmediklerini, evlenmeden önce dikiş dikmesini, nakış işlemesini, şekerlemeler ve şerbetler hazırlamasını öğrendiklerini belirtmiştir. Fakat evlendikten sonra bunları yapmak yerine, kafesli pencerelerin altındaki sedirde oturup çay, kahve ve sigara içerek zaman geçirmeyi tercih ettiklerini söyleyerek durgun yaşamlarını eleştirmiştir.¹⁰⁹ 1786 yılında Osmanlı topraklarına gelen Elisabeth Craven kadın olmasından dolayı kadınların dünyasına bizzat şahitlik etmiştir. Yalnız Osmanlı kadınlarının temizlik anlayışına çok farklı bir

¹⁰⁶ Montagu, *a.g.e.*, s. 124-125.

¹⁰⁷ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed.Stefanos Yerasimos, (Çev.Ali Berktaş, Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul, Kasım 2013, s. 70.

¹⁰⁸ Tournefort, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁰⁹ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 89-90.

bakış açısı ile yaklaşmıştır. “Sıcak su, adalelerinin elastikiyetini bozuyor. On sekiz yaşında bir kadın iki misli yaşlı görünüyor” şeklinde bir açıklama yapmıştır.¹¹⁰

Osmanlı toplumunda kadına verilen kıymeti ve hassasiyeti Elisabeth Craven şöyle ifade etmiştir. “Kadınlara karşı olan muameleleri bakımından Türkler örnek olmalıdır. Bir adamın başı vuruluyor, büyük evrakı eşyası müsadere ediliyor. Fakat karısı rencide edilmiyor, kadının mücevherlerine el sürülmüyor. Bir saka, bir hamal karısının bile mücevherleri vardır.”¹¹¹ Aynı zamanda Elisabeth Craven Türk kadınlarının yaratılıştan çok güzel olduklarını, aklık ve kızıllığı çok kötü kullandıklarını, dişlerinin cigaradan karardığını ve omuzlarının umumiyetle düşük olduğunu belirtmiştir. Türk kadınlarının çocukluklarından itibaren bağdaş kurup oturmaktan bacaklarının tenasübünün bozulduğunu, vakitlerinin büyük bir kısmını süslenmek ile geçirdiklerini ifade etmiştir.¹¹²

Gerard de Nerval; romantik akımın temsilcisi aynı zamanda XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Doğuya doğru seyahat eden Batı'nın Evliya Çelebi'si olarak adlandırabileceğimiz bir seyyahdır. Doğu'ya iyimser bakış açısı ile bakan seyyahların en farklı olanı olarak kabul edilebilir. Her ne kadar iyimser olsa da önyargısını Nerval'in seyahatnamesinde de görebilmekteyiz. Seyahatnamedeki İstanbul kadınına dair betimlemeler, vurgular ve aktarımlar daha çok yüzeysel şekilde veya daha evvel anlatılanlara dayandırılarak betimlenmiştir.¹¹³ Fransız seyyah Nerval Müslüman erkek çocuklarının ergenlik çağına gelene kadar annelerinden ayrı hareket etmediklerini, ergenlikten sonra annelerinin himayesinden çıktıklarını ifade etmiştir. Aynı zamanda bu dönemde ağırbaşlı olmayı öğrendiklerini söylemiştir.

Özellikle Doğu toplumlarında vahim bir durum olarak görülen kısırlık, çoğu zaman kadın için zorlu bir sürecin başlamasına gebe dir. XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı'ya gelen Fransız seyyahlardan Oliver, kısırlığın Osmanlı'daki yansımından şu şekilde bahsetmektedir. “Doğuda kadınların yaşayabileceği en

¹¹⁰ Elisabeth Craven, *1786'da Türkiye*, (Çev:Reşat Ekrem Koçu), Türkiye Seyahatnameleri Seris:3, Çığır Kitapevi, İstanbul,1939, s. 17.

¹¹¹ Craven, *a.g.e.*, s. 21.

¹¹² Craven, *a.g.e.*, s. 17.

¹¹³ İbrahim Hakan Dönmez, “Yerli ve Batılı İki Seyyahın Gözüyle Osmanlı Kadını: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *History Studies*, Volume 5, Issue 5, Ankara, Eylül 2013, s. 98.

büyük talihsizlik olarak kısırlık düşünülebilir. Kısır olan kadınlar, anne olarak hak edebilecekleri büyük saygınlığa hiçbir zaman malik olamayacaklardır. Bunun dışında kocalarının talep edebilecekleri boşanmaya hiçbir itiraz sesi yükseltmeden razı olmak zorunda kalacaktır. Bu durumun daha da vahim tarafı, bu sebepten ötürü boşanan kısır bir kadının başka bir erkekle evlenebilme olasılığı yoktur. Esasen kısırlık, kadını bir değersizlik hissiyatını yaşatan bir çeşit utanç verici bir durum olarak telâkki edilir.”¹¹⁴

Osmanlı toplumunda kadınlar için en önemli özelliğin anne olabilmek, doğurganlığını ispat edebilmek olduğuna dikkat çeken Lady Montagu çocuk sahibi olmanın toplum içerisindeki algısını 04 Ocak tarihli Pera’da yazdığı mektupta şu şekilde ifade etmiştir. “Mübalağasız söylüyorum, tanıdığım bütün kadınların on iki veya on üç çocuğu var. İhtiyarlar yirmi beş ya da otuz çocukları olmasıyla övünüyor ve çıkardıkları sayıya nispetle hürmet görüyorlar. Hamileyken hep Allah’ın kendilerine merhamet edip bu sefer ikiz göndermesini ümit ettiklerini söylüyorlar.”¹¹⁵ İngiltere’de kadınlar doğum yaptıktan sonra toplumdan kendilerini soyutlamaktadır. Ama doğum yapan Osmanlı kadınları İngiliz kadınlarının aksine kendilerini eve hapsedmeden sosyal yaşamlarını kesintiye uğratmadan devam ettirmektedirler. Lady Montagu bu durumu şaşkınlıkla karşılamıştır. İkinci çocuğunu İstanbul’da dünyaya getirdikten sonra İngiliz kadınlarının aksine Türk kadınları arasındaki bu âdete uyum sağlamıştır.

Fransız kadınlarının aksine Türk kadınlarının çocuklarını emzirmeleri; Olivier tarafından çok olumlu bir davranış olarak değerlendirilmiş ve Fransız kadınlarını eleştirmiştir. Türk kadınları çocuklarını kendi sütleriyle beslediklerinden dolayı sağlıklı bir vücuda sahip oluyorlar. Avrupa’da çoğu kadının peşini bırakmayan ve çoğunun yaşamlarının en güzel döneminde ölümüne sebep olan süt humması gibi hastalıkların Osmanlı kadınlarında görülmediğini belirtmiştir.¹¹⁶

¹¹⁴ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 88.

¹¹⁵ Montagu, *a.g.e.*, s. 98.

¹¹⁶ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 87.

e. Evde Yaşam

İnsanoğlu, soğuktan korunma ve beslenme ihtiyaçlarını karşılamak, düşmanlardan korunmak ve diğer tehlikeleri bertaraf edebilmek için, içine girip sığınabileceği, emniyet içinde geceleri uyuyabileceği bir mekân aramaya başlamıştır. Dün olduğu gibi bugün de kullandığı mekân olan evi bu davranışının sonucu olarak ortaya çıkarmıştır. Bu yönüyle ev, insanın sadece ihtiyacını karşılayan bir unsur değildir. Dolayısıyla ev, insanın basit bir ihtiyacını karşılayan mimari bir yapıdan öte toplumsal bir mekândır. İnsanlar arası ilişkinin şekillenmesinde, insan hayatının idamesinde, köy ve şehir gibi yerleşim yerlerinin şekillenmesinde vb. daha birçok hususlarda önemli roller de üstlenmektedir.¹¹⁷ Osmanlı toplumunun temel taşı olan ailenin yaşadığı mekânlar kaynaklarda beyt, dam, menzil, konak ve hane olarak çeşitli şekillerde tesmiye edilmiştir.¹¹⁸ Osmanlı evleri haremlik ve selamlık olarak iki bölümden oluşmaktadır. Evin kadınları ve çocukları harem bölümünde kalırlarken, sadece erkeklerin bulunduğu ve hizmet ettiği, misafir ağırlama ve resmi kabuller için kullandığı odalarda, selamlıkta erkekler kalmaktaydı.¹¹⁹

Lady Montagu, Edirne’de 1717 yılında Sultan’a ait bir konağa ziyarete gitmiştir. Ziyaret esnasında gözlemediği evin bu özelliğine dikkat çekerek “*Türkiye’de evlerin hepsi küçük büyük, umumen iki kısımdan ibarettir. Aralarında gayet dar bir geçitle ittisal (bağlantı) peyda ediyor*” ifadeleriyle harem ve selamlık bölümlerinin arasının bir geçitle bağlandığını belirtmektedir.¹²⁰ Harem bölümünde Türk kadını gündelik işlerle zamanını geçirir. Kadınların temel uğraşları misafir ağırlama, çocukla ilgilenme, tütün içme, tandır başı sohbetleri, yemeklerin ve yatakların hazırlanması işlerine nezaret etme gibi meşguliyetlerdir.¹²¹ Harem en sade manasıyla girilmesi yasak olan yer anlamında kullanılan bir kelimedir.¹²² Harem kelimesi Arapça h-r-m kökünden türetilmiştir. Harem kelime ve sözlük anlamı olarak bir mabet, kutsal alan

¹¹⁷Ruhi Özcan, “Kayseri’nin 13 Numaralı Siciline Göre Evler”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyumu: 06 Nisan 2000-07 Nisan 2000*), Kayseri, 2000, s. 349.

¹¹⁸ Ömer Demirel, Muhiddin Tuş, Adnan GÜRBÜZ, *Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX)*, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, II, Ankara, 1992, s. 703.

¹¹⁹ Garnett, *a.g.e.*, s. 494.

¹²⁰ Montagu, *a.g.e.*, s. 63-64.

¹²¹ Garnett, *a.g.e.*, s. 496.

¹²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.134; M.Çağatay Uluçay, *Harem*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 38.

ya da cami avlusu anlamına da gelir.¹²³ İlber Ortaylı harem kurumunun sadece Osmanlı Devleti'ne veya Şark Müslümanlarına ait bir kurum olmadığını ve diğer medeniyetlerin de hareme benzer yapıya sahip olduklarını belirtmiştir. “Sanıldığı gibi aksine, Orta Doğu Müslüman dünyasında değil; Çin, Hind, Bizans, eski İran ve hatta Rönesans İtalya'sında, Toskana'da, Floransa'nın Patrici saraylarında bile ailenin dışı kapalı bir bölümü vardı. Burada cariye de bulunur ve üst sınıf kadınları ve genç kızları, dışı kapalı yaşardı” ifadelerini kullanmıştır.¹²⁴

Osmanlı toplumunun ev yaşantısına gelince, Lady Montagu'nun mektuplarını farklı ve özgün kılan, bu konuya dair yazdıklarıdır. Batı'da, harem anımsattığı erotik yer anlamının dışında bir mekan olduğunu ve esaret hayatının var olduğu varsayımının aksine kadınlara has dini yaşamları ve eğlence alışkanlıkları ile Avrupalı kadınlar gibi özgür olduklarını yakından gözlemleyerek ve aracısız olarak bu yaşama katılarak vurgulamıştır. Bu gözlemlerini mektuplarında anlatırken de tamamen yabancı olduğu bu kültürü şeffaf ve olumsuz düşüncelerinden arınarak aktarmaya çalışmıştır.¹²⁵ Elisabeth Craven yazılı olmayan fakat herkes tarafından uygulanan ve bilinen bir uygulamadan da bahsetmektedir. Eğer evin erkeği, evinin harem kapısında yabancı bir çift kadın pabucu görürse içeri girmediğini anlatmıştır.¹²⁶

Lady Montagu sadrazamın eşini ziyaret ettikten sonra yanındaki Rum kadının ısrarına dayanamayıp zamanın Kethüdasının eşi Fatma Hanım'ın evini de ziyaret etmiştir. Hem dış görünüşü hem de tavır ve hareketleri ile Lady Montagu'ya göre muazzam olan Fatma Hanım seyyahın hafızasında ve anılarında çok ayrı bir yer edinmiştir. Lady Montagu Fatma Hanım'ın evinde ikramdan çok memnun olmuş evin zevkli süslemelerinden fevkalade etkilenmiştir. Lady Montagu Fatma Hanım'ın evini şu şekilde tasvir ediyor. “Ev pek temiz ve ihtişamlıydı. Kapıda beni karşılayan iki harem ağasıyla birlikte iki sıra dizilmiş güzel genç kızın arasından uzun bir koridordan geçtik. Kızların düzgünce örülmüş saçları neredeyse topuklarına kadar iniyordu. Hepsi de sim işlemeli ince Şam dokumasından elbiseler giymişti. Maalesef nezaketim durup onları iyice tetkik etmeden beni alıkoydu. Ancak genişçe bir odaya,

¹²³ Leslie P.Pierce, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, (Çev, Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 2.

¹²⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2008, s. 145-146.

¹²⁵ Çolak, *a.g.m.*, s. 393.

¹²⁶ Craven, *a.g.e.*, s. 11.

daha doğrusu cumbaya girince bu düşüncemi unuttum. Bu yuvarlak odanın kenarı altın yaldızlı, pencerelerinin çoğu açıktı ve yanlarına dikilmiş ağaçlar yakıcı güneşi engelleyerek hoş bir gölge veriyordu. Ağaç gövdelerini sarmış yaseminler ve hanımeli odaya hafif ve hoş bir koku yayıyor, odanın aşağı tarafında şırl şırl akarak üç yahut dört havuza dökülen beyaz mermerden fiskiyenin tatlı suları bu güzel kokuyu daha da güzelleştiriyordu. Tavana resmedilmiş türlü türlü çiçekler, adeta yaldızlı sepetlerden aşağı düşecek gibiydi. Üç basamak yukarıda, harika Acem halılarıyla kaplı bir divanda kethüdanın hanımı oturmuş, nakışlı beyaz satenden minderlere yaslanmıştı.”¹²⁷

Osmanlı coğrafyasına gelen seyyahların pek çoğu belirli bir merak sebebi ile değil, işleri nedeniyle gelmekte idiler. İşlerinden arta kalan vakitlerinde elde ettikleri bilgileri kendilerine aktarılan haliyle noksan veya yanlış, aktarılmayanları da hayal ürünü olarak kaleme almaktaydılar. Lady Montagu Osmanlı toplumu hakkında okurları noksan bilgilendiren bu seyyahlara karşı mektuplarında sık sık yakınmada bulunmuştur. Batılı erkek seyyahlar, sadece dışarıdan gözlemleyebildikleri, içine giremedikleri evleri iç karartıcı bulmuşlardır. Binaların iç mekânlarının da aynı kasveti taşıdığı hissiyatına kapılmışlardır. Buradan yola çıkarak orada yaşayan kadınların ise tutsak hayatı yaşadıkları çıkarımında bulunmuşlardır.¹²⁸

Yukarıda belirtilen durumu Lady Montagu 01 Nisan 1718’de Edirne de yazdığı mektubunda şöyle açıklar: “Sanırım bilmedikleri şeyler hakkında konuşmayı seven sıradan seyyahların şimdiye kadar sizi eğlendiren anlatılarından çok farklı bir manzara tasvir ettiğim için şaşıracaksınız. Bir Hıristiyan, ancak çok seçkin biriye ya da olağanüstü bir durumda, kibar sınıftan bir adamın evine kabul edilebilir. Haremleri ise daima yasak bölgedir. İşte bu yüzden bu seyyahlar, sadece evlerin pek gösterişli olmayan dış kısımlarından bahsedebilmektedir. Kadınların daireleri ise her zaman arka tarafa, gözlerden uzak yerde inşa edilir ve yüksek duvarlarla çevrili bahçelerden başka bir manzarası yoktur.”¹²⁹

¹²⁷ Montagu, *a.g.e.*, s. 69-70.

¹²⁸ Çolak, *a.g.m.*, s. 387.

¹²⁹ Montagu, *a.g.e.*, s. 65.

Olivier; Osmanlı evinin içini anlatırken Batılıların üstünlüğüne vurgu yaparak; “Evlerinde batılılara göre daha sade eşyalar kullanan Doğulular, Batılıların kullandığı karyolanın rahatlığını bilmezler. Karyola yerine yün veya pamuk doldurulmuş birkaç tane döşekleri vardır. Yatacakları zaman döşekleri zemine veya bir sedirin üstüne sererek üzerinde uyurlar. Müslümanların giyinik yattığını ifade ettikten sonra “Osmanlı tebası fakir gayrimüslimlerin kadın, erkek ve çocukların tüm aile fertlerinin aynı odada yattıklarını; Müslümanların ise dini inançları gereği erkeklerin yattığı yerin kadınlarınkinden her zaman ayrı olduğunu kaydetmiştir. Bunlara ilaveten Doğuluların masa ve sandalye kullanımını kültürünün olmadığını aktarmıştır. Evlerinin neredeyse tüm döşemelerinin sedirlerden ibaret olduğunu, üzerleri güzel kumaşlarla süslenen bu sedirlerin, gündüzleri oturmak için geceleri de yatmak için kullanıldığı belirtilmiştir.¹³⁰

Charles White’a göre, “Türklerin evlerinde kullandıkları eşyaların en önemlisi halıdır. Halı evde oturma yeri olarak kullanılmasının haricinde seyahat esnasında yatak olarak, namaz kılmak için seccade olarak, açık havada ve kayıkta değişik amaçlarla da kullanılmaktadır.”¹³¹ Türklerin evlerinde ısınmak amacıyla kor halinde mangal kömürü bulunan mangallar kullanılmaktadır. Kömür açık havada yakılarak tehlikeli gazları çıkınca içeri alınmaktadır. Mangal kömürü sadece odalarda kullanılmaktadır. Yemek yapmak için mutfakta ve banyoda odun kullanılır.¹³² Charles White Türk evlerini İspanyol, İtalyan ve Portekizlilerin evleri ile kıyaslamış ve Türk evlerinin daha iyi olduğunu anlatmıştır. Türklerin evlerinin dinlenme ve sağlık ile alakalı mekânları düzenlenirken çok titiz davranıldığından bahsetmiştir. Neredeyse tüm Türk evlerinde abdesthane (edeplane) adı verilen yerler bulunmaktadır. Üstelik bazı evlerde her katta veya her odada abdesthane bulunmaktadır. Temizlikle ve sağlıkla ilgili yerlerin dağılımında hatta medeniyeti ile övünen bazı Batılı şehirlerin evlerine göre Türklerin evleri daha iyidir.¹³³

¹³⁰ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 48.

¹³¹ Genç, *a.g.e.*, s. 97.

¹³² Genç, *a.g.e.*, s. 96.

¹³³ Genç, *a.g.e.*, s. 96.

2. Müslümanların Giyimi

a. Müslüman Erkeklerinin Giyimi

Seyyahlar genel olarak Türk erkeklerinin fiziki özellikleri hususunda olumlu tasvirler yapmışlardır. Türk erkeklerinin fiziksel görünüşüne dair Tournefort gözlemlerini şu şekilde tasvir etmiştir. “Türk erkekleri oldukça yakışıklı ve güzel endamlıdır, soyları bizde olduğundan çok daha az farklılık gösterir, çünkü daha sade yaşarlar ve beslenmeleri daha tekdüzedir. Türkler arasında çok daha az kambura, topala ve cüceye rastlanmaktadır.”¹³⁴ Dönemin seyyahları Türk erkeklerinin kıyafetlerini ayrıntılı bir şekilde aktarmışlardır. “Türk giysilerinin ilk parçası, pantolon ya da iç donu biçiminde, topuklara kadar inen bir pantolondur; bu çakşır, sarı deriden bir ayakkabı ve bu ayakkabıların üstüne giyilen gene aynı renkten bir terlikle (mest) son bulur”¹³⁵ Bunun üzerine çok yumuşak ve seyrek bir kumaştan ya da pamuklu kumaştan yapılmış gömlek giyerlerdi. Gömleğin üstüne keçi kılından, kıldan, satenden ya da sırmalı bir kumaştan yapılmış topuğa kadar inen yelek giyerlerdi. Yelek bedene iyice oturur ve yaldızlı gümüş düğmelerle veya ipekli düğmelerle iliklenirdi. Kolları çok dar ve bileklerde aynı irilikte düğmelerle sıkılırdı. Yelek ipek bir kuşakla iki ya da üç tur sarılır, oldukça zarif biçimde burulan iki ucu önden sarkardı.”¹³⁶ Erkekler; kınlı, sapları altın ya da gümüşle ve değerli taşlarla bezenmiş hançer taşırlardı. Cepleri olmadığından mendillerini kuşaklarında taşırlardı. Tütün kesesi, evrak kesesi vb. her şeyi göğüslerine koyduklarından daha kilolu gözükürlerdi. Yeleğin üzerine kaftan giyilir; hava sıcak olduğunda, kaftanı kollarını geçirmeksizin hırka gibi taşınırdı.¹³⁷ Yeşil ve kırmızı olmak üzere iki renk sarık kullanılırdı. Hz. Muhammed’in soyundan gelmekle övünen emirler yeşil sarık takarlar, diğer erkeklerin kırmızı sarıkları ve beyaz tülbent kullanırlardı.¹³⁸ Türkler sakallarına büyük önem verirler, en büyük dostluk ve samimiyet göstergesi olarak birbirlerinin sakallardan öpmektir. Din adamları sakalları yoksa hoş karşılanmaz hor

¹³⁴ Tournefort, *a.g.e.*, s. 72.

¹³⁵ Tournefort, *a.g.e.*, s. 73.

¹³⁶ Tournefort, *a.g.e.*, s. 74.

¹³⁷ Tournefort, *a.g.e.*, s. 74.

¹³⁸ Tournefort, *a.g.e.*, s. 75.

görülürdü. Askerler güzel bir bıyıkla yetinir ve güzel, burulmuş bıyıklarıyla övünürlerdi.¹³⁹

Urfa'yı ziyaret eden Fransız seyyah Olivier XVIII. yüzyılın sonlarında III. Selim döneminde erkek kıyafetlerini şu şekilde tasvir etmiştir. "Erkeklerin kılık kıyafetleri Suriye'de gördüklerimizden farklı değildir. Siyah veya uzunlamasına siyah beyaz çizgileri bulunan abalar giyerler. Bu giysiler papazların giydikleri cübbeleri andırır. Fakir halk ve köylüler ise kısa kollu kazaklar giyerler, belin altına kadar inen bu kazakların sırtı parlak renklerle üç köşe işlemelerle süslüdür. Bu giysilere sahil şehirlerinde rastlamadık. En güzelleri Maraş şehrinde imal edilirmiş. Urfa'daki abalar ise kalın yünden ve keçi kılından yapılır."¹⁴⁰

XIX. yüzyıl seyyahlarından İngiliz seyyah Fellows Padişahın reformcu yanını özellikle belirtmiş ve beş altı yılda kıyafetlerde, süslemelerde, doğu gösterişinde, halkın camiye gidişinde, ceza aracı olarak kullanılan pala ve kılıçlarda pek çok değişimin yaşandığını ifade etmiştir. Türk askerlerinin üzerinde, Avrupa'daki mavi fraklar gibi düz mavi üniformalar bulunduğunu ve Avrupa tarzı eyer kullandıklarını belirtmektedir. Seyyah Türk askerlerinin pantolon askısı takmayı emreden komutanlarını, "kendi dinlerinin düşmanlarının imzasını taşıyan" bir şeyi üzerlerinde taşımaktansa bu emri dinlememeyi bunun için cezalandırmayı hatta ölümü bile göze alacaklarını gözlemlediğini belirtmiştir.¹⁴¹ Aynı zamanda İngiliz seyyah Fellows seyahatine başladığı İzmir'de halkın giyim ve kuşamı hakkında olumlu izlenimler edinmiştir. Seyyah Anadolu'nun iç kesimlerine doğru gittikçe Osmanlı toplumunun sosyolojik farklılıkları ve ekonomik durumlarından olsa gerek gözlemlerinin değiştiğini görmekteyiz.¹⁴²

Fransız seyyah Nerval İstanbul'da gezinti yaparken seyyaha göre farklı görünüşte, körüklü ve hafif bir gezinti arabasının içerisinde Sultan Abdülmecit Han'ın geçtiğini

¹³⁹ Tournefort, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁴⁰ Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi)*, (Çev.Oğuz Gökmen), Tifdruk Matbaacılık, İstanbul, 1991, s. 121.

¹⁴¹ Şahin, *a.g.e.*, s. 222-223.

¹⁴² Hasan Serkan Kırca, *İngiliz Seyyah Sir Charles Fellows'un Eserlerinde Türkiye ve Türk İmajı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2010, s. 45-46.

görüyor. Sultanın kılık kıyafetini şu şekilde tasvir ediyor. “Sultanın üzerinde, Tanzimat’tan beri Türklerin giymeye başladıkları boğaza kadar düğmeli sade bir redingot¹⁴³ vardı. Kendisini tebaasından ayıran tek belirti, kırmızı fesi üzerindeki pırlantalı imparatorluk nişanıydı.”

Değişim yüzyılı olan XIX. yüzyılda Osmanlı sınırları içerisinde bulunan seyyahlar halkın bir kısmının geleneklere ve eski alışkanlıklara bağlı kalırken diğer bir kısmın da yavaş yavaş değişime ayak uydurmaya çalıştıklarını ifade etmişlerdir. XIX. yüzyılın ortalarına doğru seyyah Fellows ile aynı dönemde Osmanlı topraklarında bulunan Edmondo de Amicis eserinde yukarıda belirtilen tespiti şu şekilde ifade etmiştir. “Eski Osmanlı ile yeni Osmanlı mücadelesi kıyafette aydın olarak görünüyor. İhtiyar Türk hala sarıklı, kaftanlı ve geleneklere uygun olarak sarı çedik pabuçludur. Uyanık Türk, çenesine kadar düğmeli siyah ve uzun pardösü (İstanbul) ve pantolon giyer; başında sadece bir fes vardır. Bunların arasında da gençler, cüretkâr delikanlılar, kapalı ve uzun istanbulinleri atmış, göğsü açık redingot giymektedirler. Ayaklarında açık renk pantolonlar, boyunlarında zarif kravatları ve ellerinde bastonları vardır; yaka deliklerine de bir çiçek iliştirilmiştir.”¹⁴⁴

XIX. yüzyılda Osmanlı Donanmasında memur olarak görev yapan Adolphus Slade de aynı yüzyıl diğer seyyahlarının tespitlerine benzer gözlemlerde bulunmuştur. Kıyafet reformundan sonra şehrin içinde bazı insanların istemeyerek giydikleri fese tekrar sarık sardıklarını ve bazı Türklerin fes ile savaşımanın mümkün olmadığını söylediklerine şahit olmuştur. Adolphus Slade fesin kullanılmak istenmesine pek anlam vermediğini, fesin ne güneşten, ne yağmurdan ne de savaşta kılıç darbesinden

¹⁴³ Redingot, ilk kez XVII. yüzyılın sonlarında İngiltere’de ortaya çıkmış daha çok yağmurdan korunmak isteyenlerin ve binicilerin tercih etmiş olduğu erkek kıyafettir. Kısa bir süre sonra XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Fransa’da kullanımı yaygınlaşmış ve Avrupa ile Amerika’ya değin tüm dünyaya yayılmıştır. Önden düğmelenen, yanlarında ve arkasında yırtmacı olan bol bir manto görünümünde olan redingot XIX. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın başlarına kadar şehirli erkekler tarafından giyilen bir giysi olmuştur. Bkz. Gürdal Bike Sağduyu, *Osmanlı’da Modernleşme Sürecinde Erkek giyimindeki Değişim Olgusu [1860-1925]*, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi, İzmir, 2013, s. 149-150.

¹⁴⁴ Edmondo De Amicis, *1874’de İstanbul*, (Çev: Reşad Ekrem Koçu), Aydınlik Basımevi, İstanbul, 1938, s. 16.; Kırcı, *a.g.t.*, s. 46.

korumadığını, hiç olmazsa sarığın kılıç darbesinden koruyabileceğini ifade etmiştir.¹⁴⁵

b. Müslüman Kadınlarının Giyimi

Osmanlı toplumunda, kişilerin toplumdaki statüsünü belirleyen en önemli noktalardan birisi giyim ve kuşamdır. Kıyafetlerin kumaşı, kesimi, rengi giyen kişinin toplumsal pozisyonu ile ilgili kıymetli bir emaredir.¹⁴⁶ Özellikle pahalı kumaşlardan yapılmış elbiseleri saray bürokrasisinin temsilcisi paşaların eşleri ile saray kadınları tercih etmiş ve kullanmışlardır. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı kadını klasik bir giyim biçimini benimsemiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru modernleşme hareketlerinin de tesiriyle, giyim ve kuşamda çok derinlemesine olmayan bazı yenilikler meydana gelecektir.¹⁴⁷

Türk kadınların zarafet ve güzelliklerinden bahseden Lady Montagu bizzat kendisinin de giydiği Osmanlı kadınlarının kıyafetlerinden mektuplarında bilgiler vermiştir: *“Elbisemin ilk parçası ayaklarıma kadar inen bir şalvar.¹⁴⁸ İnsanın bacaklarını sizin iç eteklerinizden daha iyi örtüyor. Gülkurusu rengindeki bu şalvar ipek kumaştan yapılmış ve sırma çiçeklerle işlenmiş. Pabuçlarım beyaz oğlak derisinden, altın işlemeleri var. Şalvarın üzerine ince, beyaz ipekten nakışlı bir gömleğim var. Geniş kolları olan gömlek kolumun yarısına kadar iniyor. Boyun kısmı elmas bir düğmeyle ilikleniyor. Gömlek göğsün şekil ve rengini tamamen gösteriyor. Entari¹⁴⁹ vücuda oturan, beyaz ve altın rengi ipek kumaştan bir yelektir.*

¹⁴⁵ Adolphus Slade, *Sir Adolphus Slade'in (Müşavir Paşa) Türkiye Seyahatnamesi ve Türk Donanması ile Yaptığı "Karadeniz" Seferi*, (Çev. Ali Rıza Seyfioğlu), Genelkurmay IX. Şube Yayınları, Askeri Deniz Matbaası, Ankara, 1945, s.81-85.

¹⁴⁶ Burçak Evren, Dilek Girgin Can, *Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1997, s. 74.

¹⁴⁷ Davis, *a.g.e.*, s. 207.

¹⁴⁸ Şalvarların; dar, bol, diz boyundan bileğe kadar genişleyenleri, paçaları dar ve bol olanları, bilekleri düğme ile ayarlanarak daraltılan modelleri bulunmaktadır. Uzun çorap şeklinde olan çeşitlerine de rastlanmaktadır. Şalvarların belinde aşağı yukarı beş santimetre yüksekliğinde, içinden işlemeli uçurlar geçirilen uçurlukları bulunurdu. Bkz. Sevgi Gürtuna, “Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 9, Ankara, 1997, s. 194.

¹⁴⁹ “Entari” kelimesinin aslının Türkçe olduğunu, Arapların ise bu Türkçe kelimeyi kullandıklarını Reşat Ekrem Koçu belirtmektedir. Bkz. Reşat Ekrem Koçu, *Tarihimizde Garip Vakalar*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1958, s. 176. Entariler bazı seyyahlar tarafından seyahatnamelerinde “dolama” olarak da tarif edilmiştir. Entari ile kaftan kesim özellikleri açısından benzer özellikler gösterebilirler de üst üste giyilen kıyafettir. Entari ve kaftan V kesim detayı ve kumaşları konusunda birbirlerinden ayırt

Pek uzun, arkaya sarkan, kalın altın işlemeli kolları var. Kol düğmeleri elmas veya inci oluyor. Şalvarımla aynı kumaştan yapılmış kaftanım, vücuduma tam olarak oturan, ayaklarıma kadar uzanan bir giysi. Kolları dar, uzun ve aşağı doğru sarkıyor. Bunun üstüne takriben dört parmak kalınlığında bir kemer takıyorum. Gücü yetenlerin kemerleri tamamen elmas veya başka değerli taşlarla kaplı oluyor. Yetmeyenler ise ince işlemeli saten kemerler yapıyor fakat kemerin elmasla kaplı bir toka ile ön tarafta bağlanması gerekiyor. Kürk kadınların havaya göre bazen üstlerine alınıp bazen çıkarttıkları bol bir cüppe. Üzerinde zengin sırma işlemleri var. (Benimki yeşil renkte ve sırmalı), astarı ya kakım ya da samurdan. Başlık olarak da kalpak denen bir şapka giyiliyor. Bu, kışın inci veya elmas işlemeli kadife kumaştan, yazın da hafif, parlak, gümüşü kumaştan yapılıyor. Bu başlık başın bir tarafına sabitlenip biraz yana yatırılıyor. Üstünde altın rengi bir püskül ile çok rastladığım gibi elmas bir halka veya ince işlemeli bir mendil bir mendil iliştiliyor. Başın diğer bir yanında saçlar düz bir şekilde toplanıyor. Bundan sonrası hanımların zevkine kalmış. Bazısı saçına çiçekler takıyor, bazısıysa bir sorguç. Kısacası saçlarına arzu ettikleri şeyi iliştiliyorlar. Fakat tabii çiçekler gibi bir araya getirilmiş büyük bir mücevher buketi kullanmak en yaygın adet. İncilerden goncalar, değişik renklerde yakutlardan güller, elmaslardan yaseminler, sarı yakutlardan fulyalar incelikle yapıp süsleniyor.”¹⁵⁰

Osmanlı kadınlarının sokakta kim oldukları konusunda teşhis edilmekten alıkoyan feraceleri Lady Montagu şöyle anlatıyor. “Hangi sınıftan olursa olsun hiçbir kadın sokağa iki örtü takmadan çıkmasına izin verilmiyor. Bu örtülerden birisi gözleri hariç bütün yüzünü örtüyor, diğeri ise arkalarına doğru saldıkları saçlarını bütünüyle örtüyor. Vücutlarını da ferace dedikleri bir örtüyle tamamen örtüyorlar. Hiçbir kadın bunu giymeden sokağa çıkamıyor. Ferace; dar kollu, ayaklarına kadar uzanan bir örtüdür. Tüm vücutlarını sarıyor. Pelerinden pek farklı değil. Kışın kalın bezden, yazınsa ince kumaş veya ipekten yapılmış olanları giyiliyor.”¹⁵¹

edilirler. Bkz. Füsun Bayer, *Osmanlı Kadının Giyim Kuşamı (Tanzimattan Meşrutiyete)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2010, s. 86.

¹⁵⁰ Montagu, *a.g.e.*, s. 42-43.

¹⁵¹ Montagu, *a.g.e.*, s. 43-44.

Elisabeth Craven; Müslüman kadınların giyimini eleştirerek şu şekilde tasvir etmiştir. “Sokaklarda erkekler kadar kadınlar var. Ama bir mummyya benziyorlar. Gırtlaklarından topuklarına kadar vücutlarını örtüp saran esvaba ferace diyorlar. Ferace altında erkek ve kadın, Prenses ile cariye fark edilmez.¹⁵² Aynı zamanda Müslüman kadınların bu kadar hür ve emin buldukları başka bir memleket görmediğini de ifade etmekten çekinmemiştir.¹⁵³

Fransız hekim seyyah Olivier XVIII. yüzyılın sonlarında Urfa’yı ziyaret etmiş ve Urfa’lı kadınların başlarından topuklarına kadar inen beyaz bir çarşafı örttüklerinden bahsetmiştir. Bu peçe ile kadınların dışarıdaki insanları çok iyi görebildiklerini ama gelen geçenlere kadının yüzünü kesinlikle göstermediğini fark etmiştir. Urfa civarında ki kızların daha küçük yaşlarında burun kenarlarından birini delerek altın veya gümüş halka takma adetlerini hayretle gözlemlemiştir.¹⁵⁴

Lale devri ve Tanzimat’la birlikte geleneksel giyim tarzından uzaklaşmaya başlayan Müslüman kadınların sokak giysileri ile ilgili zaman zaman giyim ve kuşamı düzenleyen “fermanlar” yayınlanmıştır. 1726, 1757, 1791 ve 1890 yıllarında çıkarılan fermanlar ile kadınların kıyafetlerine müdahale ihtiyacı hissedilmiştir.¹⁵⁵ Ferace giyimi II. Abdülhamit Dönemi’nde yasaklanmıştır. Güvenlik sebebiyle daha sonra yeniden feraceye dönülmüştür.¹⁵⁶ Osmanlı Devleti’nde kadınların kılık kıyafetinin düzenlenmesine yönelik fermanlar çıkarılma ihtiyacı hissedildiği dönemlerde, 1727 yılında İsviçre Basel Kurulu kadınların kılık kıyafetlerini görüşmek üzere kırkbir defa toplanmış ve iki yüz yılı aşkın yürürlükte kalacak kanun çıkarmışlardır.¹⁵⁷

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı topraklarına gelen İngiliz kadın seyyah Garnett; Batılı kıyafetlere özenerek Paris modalarının karikatürlerinden ibaret kıyafetleri giyen kadınları eleştirmiştir. Bu taklit çabasıdan dolayı Türk kadınının

¹⁵² Craven, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁵³ Craven, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁵⁴ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 121.

¹⁵⁵ Bayer, *a.g.t.*, s. 57.

¹⁵⁶ Davis, *a.g.e.*, s. 219.

¹⁵⁷ Davis, *a.g.e.*, s. 216-217.

renk ve uyum anlayışlarını yok edildiğini aynı zamanda komik ve acınacak bir duruma düştüklerini, Türk kadınının ulusal kıyafetlerinin daha iyi olduğunu ifade etmiştir. Türk kadınının çoğu zaman kırmızı renkte olan şalvarlarının üzerine belden oturtmalı ve her iki yanda kalçadan aşağıya doğru yırtmaçlı yelek giydiklerini, bu yeleklerin üzerine dar ve uzun kolları yırtmaçla sonlanan kaftanlar da giyilebildiğinden bahsetmiştir. Anadolu'da ve kırsalda yaşayan kadınların kıyafetlerinin daha kapalı olduğunu ipekli rengârenk feraceler, şeffaf yaşmaklar yerine daha sade kıyafetlerin tercih edildiğinden bahsetmiştir. Mahreme denilen kareli basmadan yapılmış çarşafı kadınların başlarının üzerinden geçirerek çene altından tuttıklarını, koyu bir şalla da yüzlerini tamamen örtüklerini anlatmıştır.¹⁵⁸

3. Müslümanların Sosyal İlişkileri

a. Müslüman Kadın Erkek İlişkileri

Osmanlı toplumunda, Germen toplumlarında olduğu gibi kadın ve erkeğin birlikteliği söz konusu değildir. Bu durum aşağı yukarı Akdeniz coğrafi kültürel kuşağı toplulukları olan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudileri de kapsamaktaydı. Kadınlar ve erkekler pek bir arada yemek yemiyorlar, ayrı eğleniyorlar, törenleri bir arada gerçekleştiriyorlardı.¹⁵⁹

Seyyahlar İstanbul ile Anadolu'daki kadın erkek ilişkilerinin ev dışında birbirinden farklı olduğunu bildirmektedir. İstanbul'da erkeklerin eşleri, dostları olsa dahi kadınların yanlarına yaklaştıkları takdirde emniyet ve asayişini temin eden görevlilerin bu duruma müdahale ettiklerini, Anadolu'da ise bu durumun oldukça farklı olduğunu belirtmektedir. İstanbul'da saray mensubu kadınlar, yoldan kapalı arabalarla geçseler dahi erkekler mutlaka ağaç arkasına saklanır veya sırtlarını döner, Anadolu'daki kadınlar ise yabancı bir erkek gördükleri zaman benzer bir tavır sergilerlerdi. Peçe takmanın adet olduğu yerlerde kadınların yabancılara karşı davranışlarının bazen son derece komik olduğunu da bildirmiştir. O, bir erkeğin, bir kadın grubu ile yolda karşılaştığında kadınların hemen erkeklere arkalarını dönerek onların geçip gitmesini

¹⁵⁸ Garnett, *a.g.e.*, s. 500.

¹⁵⁹ Ortaylı (Osmanlı Toplumunda Aile), s. 159-160.

beklediklerini, etrafta duvar veya çit varsa yüzlerini oraya çevirdiklerini, şayet bir şey yoksa yolun kenarına tozlu yere sırtları erkeklere dönük olarak oturduklarını ve hiçbir şekilde erkeklere bakmadıklarını bildirmektedir.¹⁶⁰

b. Müslümanların Yabancılar ve Azınlıklar İle İlişkileri

Osmanlı toplumunda değişik kültür ve dine sahip topluluklar bir arada iyi geçinerek yaşamışlardır. Beraber yaşarken dinlerini ve kültürlerini unutmamışlar ama az veya çok birbirlerinden etkilendikleri söylenebilir.¹⁶¹ Osmanlı şehirlerinde yaşayan gruplar arasında Müslüman, Ermeni, Rum, Yahudi gibi çok çeşitli gruplar bulunmaktadır. Bu gayrimüslim unsurlar, Osmanlı Devleti'nde "millet sistemi" bünyesinde yaşamakta idiler.¹⁶² Batılı seyyahlar Türklerin misafirperverliği ve dostlukları üzerine seyahatnamelerinde şahit olduklarını ve yaşadıklarını örnekler vererek anlatmaya çalışmışlardır.

İngiliz seyyah Fellows Osmanlı topraklarına seyahat eden yabancıların ilk dikkatlerini çeken konuların arasında Türklerin misafirperverliği olduğunu bildirmektedir. Bir paşadan dağda çadırında yaşayan bir Türk'e kadar herkes hiçbir karşılık beklemeden misafirperverce davrandıklarını belirtmiştir. Türklerin tek düşüncelerinin milliyet, zengin, fakir, din farkı gözetmeden "yabancıların karnını doyurmak" olduğunu betimlemiştir.¹⁶³ Elisabeth Craven Türklerin yabancılar ile ilişkileri konusunda ki hissiyatını şu şekilde anlatıyor. "Türkler çok âlicenap ve gayet zengindirler. Babîâli ricalinden hepsi bir elçi ile yahut mevki sahibi bir yabancı ile görüştükleri zaman muhakkak bir hediye verirler."¹⁶⁴

XVIII. yüzyıl İngiliz kadın seyyahı Elisabeth Craven görevine sadık olan sefarethane kürekçisi hakkında şunları söylemiştir. "Elçinin sandal başı şayanı hürmet ihtiyar bir Türk'tür. Uzun beyaz sakallı, kırk yıldan beri Fransız sefarethanesi hizmetinde kürek

¹⁶⁰ Şahin, *a.g.e.*, s. 283-284.

¹⁶¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, C.II, Cem Yayımları, İstanbul, 1995, s. 36.

¹⁶² M.Kemal Öke, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cemaatler Arası İlişkiler ve Siyonist-Ermeni Ayrılıkçıları", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı:16, Haziran 1986, s. 73.

¹⁶³ Şahin, *a.g.e.*, s. 214.

¹⁶⁴ Craven, *a.g.e.*, s. 19.

çekiyormuş. M.de Choiseul Ramazan ayı içinde kendisine işinden izin verdi. Fakat bu izni, büyük güçlüklerle ve şiddetli emirlerle tatbik ettirebildi. Sandala bindiği zamanlar, oruçlu olduğu halde kızgın güneş altında günde yine birkaç saat kürek çekiyordu”.¹⁶⁵

Olivier, normal şartlarda Türklerin yabancılara kötü davranmaları veya sataşmalarının imkânı olmadığını ifade etmiştir. Fransız Sefareti muhafızlarından iki yeniçeri ile birlikte gezintiye çıkmasının sebebi olarak daha ziyade itibar ve saygı görmelerinin, ihtiyaçlarının daha ucuz ve kolay tedarik etmeleri olarak açıklamaktadır.¹⁶⁶

Nerval, Müslüman tebaa ile gayrimüslim tebaanın ilişkisini şu şekilde tasvir etmektedir. “İstanbul ne kadar da garip bir şehir! İhtişam ve sefalet, gözyaşı ve sevinç. Hepsi bir arada. Dünyanın başka şehirlerine nazaran, kendi başına daha bir buyruk, daha bir hür. Dört ayrı millet, büyük ihtilaflara düşmeden bir arada geçinip gidiyor. Hepsi aynı toprağın çocukları. Birbirlerine karşı, bizimkilerden daha müsamahakârlar. Evet, çeşitli toplulukların insanları: Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler...”¹⁶⁷

Nerval İranlı kıyafeti giyerek Müslümanların örf, adet ve geleneklerini gözlemlemeye çalışmıştır. Bir gün mesire alanında oturuyorken orada bulunan Üsküdar Paşası kahve ikram etmiştir. Kahveci İran elbiseli Nerval’a kahve vermeyince, arkadaşı kahveciyi kahve getirmesi konusunda uyarmıştır. Kahveci “Bir kâfire asla hizmet edilmez” şeklinde cevap vermiş ve seyyah ile kahveci arasında çok gergin tartışma yaşanmıştır. Tartışmadan sonra kahvecinin kendisini Şii mezhebinden olduğunu düşünmesinden kaynaklandığını anlamıştır. Yaşamış olduğu bu hadiseyi şu şekilde izah etmiştir. “Avrupalılara karşı hürmetkâr olabilen bu insanlar, kendi dinlerinin çeşitli mezheplerine mensup olanlara karşı çok sert ve kabaca hareket edebiliyorlar. Esasen Hıristiyanlarda da aynı şey vardır. Bir Roma

¹⁶⁵ Craven, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁶⁶ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 35.

¹⁶⁷ Gerard de Nerval, *Doğuya Seyahat*, (Çev. Muharrem Taşcıoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Tercüme Eserler Dizisi: 38, Ankara, 1984, s. 11.

Katoliği, bir Türk'e, bir Yunanlıdan daha fazla yakınlık gösterir.” Yukarıda vermiş olduğu örnek ile seyyahın duygudaşlık kurabildiğini de görüyoruz.¹⁶⁸

c. Selam

Farklı milletlerin karşılaşma esnasında iyi niyet, ayrılma esnasında ise ilahi esenlik dileyen sözlerinin kullanıldığı görülmektedir. Türklerin günlük yaşamındaki ve toplum hayatındaki davranışları hakkında bilgi edindiğimiz önemli kaynaklardan olan Kaşgarlı Mahmud'un 1072 yılında kaleme aldığı Divan-ı Lugati't-Türk eserinde; birbirini tanımayan iki insanın karşılaştıkları zaman önce selamlaştıkları, sonra “hangi kabiledensin” anlamına gelen “boy kim?” sorusunu sordukları aktarılmaktadır.¹⁶⁹ Dede Korkut kitabında Türklerin tarihte nasıl selamlaştıklarına dair örneklerde bulmak mümkündür. “Baş indürüp selam virdiler”¹⁷⁰, “Delü ozan geldi, baş indürdi, bağır basdı, selam virdi”¹⁷¹, “El kavuşturup ol yigide selam virgil”¹⁷² daha sonra “Dedem Korkut öteden berü geldi. Baş indürdi, bağır bastı, ağız dilden görklü selam virdi”¹⁷³ örneklerinden Türk kültüründe baş indirip bağır basma şeklinde selamlamanın olduğunu görüyoruz. Göktürk Yazıtları'nda da “başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş”¹⁷⁴ ifadeleri ile de karşılaşmaktayız.

Müslümanlar arasında selamlaşmanın önemini Hz. Peygamber de şöyle ifade etmiştir. “İman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbiriniz sevmedikçe de mü'min olamazsınız. Kendisiyle birbiriniz seveceğiniz bir şeyi size göstereyim mi? Ashap dediler ki: Evet, Ya Rasulallah! Hz.Peygamber “Aranızda selamı yayınız” buyurmuştur.¹⁷⁵

¹⁶⁸ Nerval, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁶⁹ Besim Atalay, *Divan-ı Lugati-t Türk Tercümesi*, Cilt I, 4. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1998, s.141.; Şükrü Haluk Akalın, *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanı Lugati-t Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 114.

¹⁷⁰ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I.Giriş-Metin-Faksimile*, 5. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 120.

¹⁷¹ Ergin (Dede Korkut Kitabı I.Giriş-Metin-Faksimile), s. 144.

¹⁷² Ergin (Dede Korkut Kitabı I.Giriş-Metin-Faksimile), s. 227.

¹⁷³ Ergin (Dede Korkut Kitabı I.Giriş-Metin-Faksimile), s. 125.

¹⁷⁴ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 37. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 9.

¹⁷⁵ Nülifer Ünsal, *El-Buhari'nin El- Edebü'l-Müfred'i Bağlamında Hz. Peygamberin Sünneti'nde Görgü Kuralları*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2006, s. 46.

Türk İslam kültüründe gündelik yaşamın her evresinde uygulanan selamlaşma Osmanlı topraklarına ziyarete gelen seyyahlar tarafından da gözlemlenmiştir. XVIII. yüzyılda gelen Fransız seyyah Tournefort selamlaşmayı şöyle tasvir ediyor: Türklerde selamlaşma, hafif bir baş eğmesi ve aynı anda hayır dualarıyla eli göğse götürmek ve selam verilen kişiye kardeşim demekten oluşur. Seçkin bir kişiyle selamlaşırken, eğilmeden yanına kadar ilerlenir. Daha sonra elle ulaşılabilecek uzaklığa ulaşıncaya ceketinin ön uçlarından birini tutmak için eğilinir. Tutulan uç biraz yukarı kaldırılır, karşınızdaki kişinin niteliğine bağlı olarak ya saygıyla öpülür ya da öpmeden bırakılır.¹⁷⁶ Elisabeth Craven selamlaşmayla ilgili hayranlığını ifade etmekten çekinmiyor ve şu şekilde anlatıyor: “Türklerin selamını, bizim reveransımızdan çok manalı buluyorum; ellerini kalplerinin üstüne koyuyorlar ve hafifçe eğiliyorlar. Bu hürmetkâr selama birde tebessüm katıyorlar”¹⁷⁷ XIX. yüzyıl ortalarında gelen asker ve gazeteci kökenli İngiliz seyyah Charles White bir yabancı ile bir Osmanlı karşılaştıklarında veya toplum içinde insanların birbirleriyle karşılaştıklarında yaptıkları selamlaşma ile ilgili kısa bir bilgi vermiştir. Müslümanlar selamlaşırken “Selam-ün-alyk’üm” kalıbını kullandıklarını, bu selama doğru karşılık ise aynı kalıbın tersten söylenmesidir. Bu selamlaşmanın Peygamber’i selamlayan meleklerden geldiği inanılır. Bu selamlaşma Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında kullanılmamaktadır. Osmanlılar Hıristiyanlara “Sabahınız hayırlı olsun” diye selamlarlar.¹⁷⁸

ç. Sosyal Ziyaretler

XVIII. ve XIX. yüzyıl görgü tanıklarına göre Osmanlı toplumunda genellikle dini özel ve kutsal günlerde ziyaretlerde bulunulurdu. Charles White, Müslümanlar için Ramazan ayı, Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı, Mevlid, Regaib Kandili, Miraç Kandili, Berat Kandili, Kadir Gecesi ve Aşure Günü gibi günlerin önemli ve kutsal gün olarak kabul edildiğinden bahsetmiştir. Ramazan ayında Müslümanlar tarafından ibadet olarak tutulan orucun ahlaka dair yönlerinin Batı’ya sokulması gerekliliğini de dile getirmiştir.¹⁷⁹ Bu kutsal günler kadar önemli kabul edilen bir başka şeyin ise

¹⁷⁶ Tournefort, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁷⁷ Craven, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁷⁸ Genç, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁷⁹ Charles White, *Three Years in Constantinople, or Domestic Manners of the Turks in 1844*, Henry Colburn Yayınevi, Londra, 1846, İkinci Baskı, I. Cilt, s. 216-220.

Kutsal Emanetler olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Bunlar Hz. Muhammed'e ait yedi esas emanet ve silah, seccade, türban vb. gibi ona veya ilk dört halifeye ait olduğuna inanılan daha az önemli birkaç emanettir. Kutsal Emanetlerden Sancak-ı Şerif, Hırka-i Şerif, Peygamberin sakalı, dişi ve ayak izi Saray'da (Hazine Dairesinde) Hırka-i Şerif Odası denilen mescitte saklanır. Diğer iki Kutsal emanet olan Peygamber'in ikinci bir dişi II. Mehmet'in türbesinde ve ikinci bir hırkası da sarayın ikinci müneccimbaşısı olan Abdulrahman Efendidedir ve Ramazan ayının yirmi yedinci gecesinde halka gösterilir ve halk tarafından ziyaret edildiğinden bahsetmiştir.¹⁸⁰

4. Müslümanların Sosyal Özellikleri, Alışkanlıkları ve Gelenekleri

Türklerin Tanrıya olan büyük saygı ve sevgilerinin boyutu, peygamberlerine ve onun kutsal emanetlerine gösterilen saygı ile İslam dini ile alakalı tüm hususlarda olduğu gibi ibadet ve ibadethanelere karşı gösterilen özen de dönemin seyyahları tarafından gözlemlenmiştir. Olivier, kırsalda ve köylerde yaşayan insanlara dair; Paşa ve makam sahiplerine göre, sözlerine sadık olduklarını ve taahhütlerini kesinlikle yerine getirdiklerini aktarmıştır. Tüccar veya esnafın borcunu genel olarak vaktinde ödediklerini belirtmiştir.¹⁸¹

İngiliz seyyah Fellows, Türklerin ahlaki değerlerinin yüksek olduğu ve Türklerin bu karakter özelliği kendisini Türklere yakın hissetmesini sağladığını belirtmiştir. Türklerin kişisel temizliklerine dikkat ettiklerini, giyimlerinde zevkli ve süslü olduklarını, akla uygun hareket eden ve kültürlü insanlar olduğunu, hepsinin son derece kendine özgü ve dikkate değer bir kibarlığının bulunduğu bahsetmektedir. Toplumun genel olarak mükemmel bir huzura sahip olduğunu ve köylüler arasında bile kültürlü kişilerin bulunduğunu bildirmektedir.¹⁸² Türklerle ilgili izlenimini anlatan İngiliz seyyah Fellows'a göre halkın aşırı derecede dinlerine bağlı oluşları onların yanlış tanınmalarına ve kaderci olduklarının düşünülmesine neden olmaktadır. Türklerin yangın çıkması durumunda herkesin yangını

¹⁸⁰ White'dan naklen Genç, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁸¹ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 159.

¹⁸² Şahin, *a.g.e.*, s. 221.

söndürmeye çabaladıklarını eğer ki yangın sönmez ise “Allah büyüktür” dediklerini belirtmektedir. Yine benzer bir örnek olarak Türkler hastalarının tedavi olması için çaba sarf eder eğer hasta buna rağmen ölürse “Allah büyüktür” diyerek cenazelerini defin etmelerini verir.¹⁸³

İngiliz kadın seyyah Elisabeth Craven Türklerin doğaya karşı saygısını ve sevgisini şu şekilde ifade etmiştir. “Türkler tabiatın güzelliğine o kadar hürmet ediyorlar ki, evlerini yapacakları yerde bir ağaç bulunursa, ağacı kesmiyorlar da evlerinin içinde ağaca bir yer ayırıyorlar. Ağaç dallarını, çatılarının en güzel bir süsü sayıyorlar”.¹⁸⁴ Elisabeth Craven Türk insanının tembelliğine dair şu şekilde söylemde bulunuyor. “Çoğu genç ve güzel bu kayıkçıların canlılığı ile şehir sekencesinin umumi ataleti bir tezat teşkil ediyor. Ben, Şilteye uzanıp ağzından çubuk ile iş gören nalbant gördüm! Öylelerini gördüm ki, deniz kenarında oturuyor, gökyüzünde uçurtmaları yahut da kayıklara binip dolaşan çocukları seyrederek sabahtan akşama kadar koca bir günü geçiriyorlar. Aynı zamanda Türkler, dört adımlık yere dahi at ile giderler. Kayıktan çıkan bir adamın, birkaç saniyelik bir yol için ata bindiğini kendim gördüm.”¹⁸⁵ Elisabeth Craven ile aynı dönemde bulunan Fransız rahip Guillaume Martin de şu şekilde Müslümanları tasvir etmiştir. “Genelde ağır ve sakin tavırlı insanlar. Pek gülmüyorlar, neşelenmiyorlar ve ne olursa olsun herhangi bir ciddi anlamda ilgilenmiyorlar. Kanaatkâr ve sabırlı insanlar, her şeyde ölçülü davranıyorlar, yaşam biçimlerini kesinlikle enerji ve canlılık üstüne kurmamışlar. Boş vakitlerini genellikle bir divanda bağdaş kurup, tütün ve kahve vb. içmekle geçiriyorlar ve bu hareketsizlik uykusuzluğa yol açtığından genellikle afyon kullanıyorlar ve çoğu zaman sağlıklarına zarar verecek kadar dozajı artırıyorlar.”¹⁸⁶

a. Sosyal Yardımlaşma ve Hayırseverlik

Batılı gezginler Hıristiyan dünyasında var olan önyargılara rağmen Müslümanların olumlu özelliklerine de değinmişlerdir. Yardımseverlik ve hayırseverliğe dair Tournefort’un tespitleri şu şekildedir: “Yardımseverlik ve ahret aşkı İslam dininin en temel noktaları olduğundan, büyük yollar genellikle bakımlıdır, abdest alabilmek için

¹⁸³ Şahin, *a.g.e.*, s. 249.

¹⁸⁴ Craven, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁸⁵ Craven, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁸⁶ Martin, *a.g.e.*, s. 151-152.

su gerektiğinden buralarda sık sık su kaynaklarına rastlanır. Yoksul kişiler suların getirilmesine katkıda bulunurken, halleri vakitleri biraz daha iyi olanlar kaldırımları yaptırırlar. Büyük yollarda köprüler yaptırmak için komşularıyla iş birliği yaparlar, varlıkları oranında kamu mallarına katkıda bulunurlar. İşçiler bedenen çalışırlar ve bu tür yapıtlar için ücret ödenmeden duvarcılar, vasıfsız işçiler çalıştırılır. Köylerdeki evlerin kapıları önünde, yolcuların içmesi için su testileri bulunur. Kimi iyi Müslümanlar büyük yolların kenarına yaptırdıkları bir çeşit gölgeliğe yerleşerek sıcak yaz günlerinde gelen geçen yorgun kişileri dinlendirip serinletmekten başka bir işle uğraşmazlar. Yardımseverlik duygusu o kadar yaygınlaşmıştır ki, Türkler arasında pek az görünmekle birlikte, dilenciler bile fazla paralarını yoksullara verme zorunluluğu duyarlar...¹⁸⁷

b. Hayvanseverlik

Osmanlı toplumunda kuşlara ve diğer hayvanlara karşı aşırı sevginin olduğu XVIII. ve XIX. yüzyıl görgü tanıklarının dikkatini çeken önemli bir konu olmuştur. Lady Montagu 01 Nisan 1718’ de Edirne’de yazdığı otuzikinci mektubunda Müslümanların dinen hürmet ettikleri bazı hayvanlardan bahsetmektedir. Masumiyetlerinden dolayı kaplumbağalar ve her kış Mekke’ye hacca gittiklerine inanılan leyleklerin olduğunu söylemektedir. Ayrıcalıklı olduklarının farkındaymışçasına korkusuzca geziniyor ve yuvalarını da evlerin alt tarafına yaptıklarını ve o yuvalara sahip olunan evlere o sene yangın veya vebanın musallat olmayacağı düşüncesinin yaygın olduğunu belirtiyor.¹⁸⁸

Seyyahların genel kanısı Osmanlı halkının köpeklerden rahatsız olmadıklarıdır. XVIII. yüzyılın başlarında İstanbul’u ziyaret eden Fransız botanikçi seyyah Tournefort; sokak köşelerinde köpeklere verilmek üzere et satan satıcılardan, köpeklerin altlarına saman koyan, yaralarını saran, köpekler için barınak yapan insanlardan bahsetmektedir.¹⁸⁹ Vatandaşların vasiyetname ile haftanın belirli günlerinde kedi ve köpeklerin beslenmesinin sağlanması için vakıflar kurulmuştur.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Tournefort, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁸⁸ Montagu, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁸⁹ Tournefort, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁹⁰ Taner Timur, “XIX. Yüzyılda İstanbul’un Köpekleri”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 20, Sayı:117, Eylül 1993, s. 139.

Pek çok seyyah sokak köpeklerinin fazlalığından bahsetmektedirler. Diğer yandan sokaklarda bu kadar fazla köpek olmasına rağmen kuduz vakasına rastlanmamasının seyyahları oldukça şaşırttığı anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl İngiliz seyyahlarından Charles White kuduz vakaasının olmayışının etkenleri olarak; sınırsız bir şekilde sokak köpeklerinin çoğalmaları ve barınma imkânının sağlanmasının etkili olduğunu düşünmüştür.¹⁹¹

c. Şenlikler ve Törenler İle İlgili Gelenekler

Osmanlı toplumunda evlilik töreninin dışında önemli sayılan kutsal tören sünnettir. XIX. yüzyıl ortalarında gelen asker ve gazeteci kökenli İngiliz seyyah Charles White'a göre sünnet hem ailenin ipe çekerek beklediği hem de erkek çocukların büyük heyecan içinde beklediği bir andır. Sünnet Müslümanlığa ve de erkekliğe atılan ilk adımdır.¹⁹² Sünnet genellikle baharda veya yaz başlarında yapılmaktadır. Aile eş, dost ve akrabalarına haber vererek sünnete davet eder. Sünnet düğününden on gün öncesinden itibaren sünnet çocuğunun tüm istekleri yapılarak mutlu edilir. Sünnet çocuğuna saray kıyafetlerinin gibi kıyafet ve beyzadelerin kullandığı kıymetli taşlarla süslü kılıcına benzeyen kılıç takılır. Çocuk sünnet günü haremde alınır selamlığa getirilir. Sünnet olacak çocuğu cesaretlendirmek ve rahatlatmak babaya veya gelen misafirlere kalmıştır. İmam da diğer yandan dua okur. Sünnet edilen çocuk daha sonra süslenmiş bir odada yatağa götürülür. Tatlılar, şerbetler, kahve ve çubuk ikramı yapılır akşam ise ziyafet yapılır. Hem çocuklar hem de gelen misafirler için akşam eğlence düzenlenir. Çingene veya Yahudi hokkabazlar ve pandomimciler, Çingene çalgıcılar gösteri yaparlar. İngiliz seyyah White'a göre ahlaksız esprilerin yapıldığı Karagöz ve Hacivat gösterileri izleyenlerin hoşuna giderek izlenmektedir.¹⁹³

İslamiyet'in bir şartı olan hacca gidiş İstanbul'da görülebilecek en hoş törenlerden biridir. Halkın uygulayıcı sarayın seyirci olduğu tek tören Hac kafilisinin yola çıkış

¹⁹¹ Şahin, *a.g.e.*, s. 107-108.

¹⁹² White'dan naklen Genç, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁹³ White'dan naklen Genç, *a.g.e.*, s. 92.

törenidir. Bu tören için padişah Çırağan Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na geçer. Orta Kapısı'nın üzerinde bir köşkten hacıları izler. Müneccimbaşının gelmesiyle yirmi bir pare top atışı yapılarak önde süvari ve mehter sonra emirler ve seyyidler, İstanbul Efendisi, Üsküdar ve Galata Efendileri, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, molla ve imam ardından padişahın emrinde görevli yüze yakın üniformalı kişiler gelir.¹⁹⁴

Ramazan eğlenceleri ile Müslümanların örf ve adetlerini merak eden seyyah Nerval, bu tür etkinlikleri gözlemlemek için Fransız ressam arkadaşının aracılığıyla Ermeni dostlarına müracaat etmişlerdir. Ermeni dostları bu tür etkinlikleri Müslüman Türklerin oturduğu semtte bulunmaları durumunda gözlemleyeceklerini söylemiştir. Bu maksatla seyyah kendisini İranlı olarak tanıtmış ve bu süreç içerisinde Yıldız Hanı adı verilen kervansarayda kalmıştır. Her akşam Ramazan gecelerinde devam eden şenlikleri görme fırsatı yakalamıştır.¹⁹⁵

Nerval Ramazan gecelerinde İstanbul'u beğeniyle şu şekilde tasvir ediyor. "Bütün dükkânların vitrinleri çiçeklerle ve vazolarla donatılmış. İçerdeki aynalar ve şamdanlar pırl pırl parlıyor. Satılan mallar bir sanatçı özeniyle dizilmiş ve süslenmiş. Pastaneler, şekerlemeciler ve oyuncakçıların kapılarının üstlerine fenerler rengârenk asılmış. Bu göz kamaştırıcı caddelerde erkeklerden daha çok kadınlar ve çocuklar dolaşmakta, erkekler kahvehanelerde ve camilerde zamanlarını geçirmekte idi.¹⁹⁶ Nerval bütün oyuncakçılarda Karagözün resimlerinin asıldığını görmüştür. Gölge oyunu olan Karagözü çocukların eğlenerek izlemelerini eleştirerek şu şekilde ifade etmiştir. "Bu acayip kuklayı Fransızlar da bilir. Her yerde ve her zaman çok açık saçık konuşan bu kişiyi, yaratacağı ahlaki tehlikeden hiçbir endişe duymaksızın gençlerin eline bol bol vermek pek akıl almaz gibi görünüyor."¹⁹⁷ İstanbul Ramazan gecelerinin eğlencelerinden ve cazibelerinden biri meddah gösterileridir. Fransız seyyah Nerval İstanbul'un belli başlı kahvehanelerinde, dinleyicileri etkileyecek ve hayran bırakacak kadar etkileyici hikâyeler anlatarak hayatlarını kazanan meddahları izleme fırsatı da yakalamıştır. Dini ananeleri, İslami görüşleri ve efsaneleri halkın

¹⁹⁴ White'dan naklen Genç, *a.g.e.*, s. 92-93.

¹⁹⁵ Nerval, *a.g.e.*, s. 49-50.

¹⁹⁶ Nerval, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁹⁷ Nerval, *a.g.e.*, s. 57.

anlayacağı seviyede bir lisanda yapılan anlatımları okuyucularına aktarma zorunluluğunu hissetmiştir.¹⁹⁸

B. Gayrimüslimlerin Sosyal Yaşamı

Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altında yaşayan çok çeşitli din ve mezhepten olan toplulukları barış, hoşgörü ve huzur içerisinde millet sistemi ile yönetmiştir.¹⁹⁹ Şemsettin Sami, millet kelimesinin, din kelimesi ile aynı olduğunu belirtmiştir. Şemsettin Sami'ye göre bu kelime "Millet-i İslam", "milet-i muhtelif" gibi bir mezhep ve dinde bulunan cemaati ifade eder.²⁰⁰

Millet sistemine göre zimmîler, din ve mezhep esasına göre tasnife tabi tutulmuş ve Rumlar, Ermeniler ile Yahudiler olmak üzere üç ayrı millet olarak kabul edilmiştir. Böylelikle gayrimüslimlerin devletle olan bağları yeni bir yapıya kavuşturulmuştur.²⁰¹ Rumlar, Bulgarlar ve Sırpalar ayrı ayrı ırklara mensup olmalarına rağmen Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar "Rum Milleti" adı altında idare edilmiştir. Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslim unsurları Ortodoks, Katolik, Protestan, Ermeniler ve Yahudiler olarak tasnif etmek mümkün olmasına rağmen Katolikler ve Protestanlar millet sistemi içerisinde dâhil edilmemiştir. Katoliklere "Millet" unvanı verilmeyişinin sebebi nüfuslarının azlığı ve Osmanlı toprakları dışında bir otoriteye, Papa'ya bağlı oluşları gösterilmektedir.²⁰² Osmanlı topraklarına Katolik propagandası yapmak üzere gelen Fransız seyyahlar, Ortodoks Rumları etkileme konusunda başarılı olamamışlar fakat Ermeniler konusunda büyük başarı elde etmişlerdir.²⁰³ Ermeni Patrikliğinin büyük mücadelesine rağmen 1702'den sonra Katolikliğe geçen Ermeni sayısı artmaya başlamıştır.²⁰⁴ Bu sebepten Ermeniler arasında kargaşa ve kavgalar olmuştur. Fransız elçisinin tavassutu ile II. Mahmut 1830 yılında Katolik Ermenileri de bir cemaat

¹⁹⁸ Nerval, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁹⁹ Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 75.

²⁰⁰ Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul, 1987, s. 1400.

²⁰¹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Basın Yayınları, İstanbul, 1996, s. 68-75.

²⁰² Eroğlu, *a.g.e.*, s. 76.

²⁰³ Gürer, *a.g.t.*, s. 81.

²⁰⁴ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 66.

olarak kabul etti.²⁰⁵ Osmanlı topraklarına gelen Fransız seyyahların Rum ve Ermeni halklarına dair gözlemlerini aktarırken bu durumdan etkilendiğini ve seyahatnamelerinde Ermeni imgesinin, Rum imgesine kıyasla daha olumlu olduğu görülmektedir.²⁰⁶ Amerikan Misyonerlerinin²⁰⁷ çabaları ve İngiltere elçisinin yardımı ile sayıları artan Protestan Ermeniler de 1859 yılında padişahın fermanı ile millet unvanını almışlardır.²⁰⁸ Artık XVIII. yüzyıldan itibaren Katolikler ve Protestanlar da millet sistemi içerisindeki yerlerini almışlardır.²⁰⁹

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyan azınlıklar arasında Ermeni nüfusu, Rumlardan sonra gelen en kalabalık nüfusa sahip gayrimüslimlerdir.²¹⁰ Fatih Sultan Mehmet, 1461 yılında Rum Ortodoks Patrikliği'ni tesis ettiği gibi Ermenilerin ruhani reisi Hovakim'i Bursa'dan İstanbul'a getirterek Ermeni Patrikliği'ni oluşturmuştur. Bu tarihten itibaren Ermeniler bu patrik tarafından idare edilmişlerdir.²¹¹ XVII. yüzyılda meydana gelen Celali isyanlarından dolayı Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler güneye ve batıya gitmişlerdir. En çok Ermeni nüfus artışı İstanbul'da olmuştur. Yerli Ermeni nüfusu seksen hane iken Galata ve Üsküdar'a yerleşen Ermeniler ile birlikte Ermeni nüfusu kırk bin haneyi geçmiştir.²¹²

Erzurum'da bulunduğu süre içerisinde Tournefort manastırda Ermenilerle birlikte yaptığı görüşmeler sonucunda; Ermenilerin dünyanın en iyi insanları olduğu, namuslu, terbiyeli, iyi niyetli ve dürüst olduklarına dair izlenimlerini aktarmıştır. Ermenilerin diğer insanlar gibi gerekmedikçe silaha sarılmadıklarını ve zorunlu olmadıkça kullanmadıklarını memnuniyetle dile getirmiştir. Avrupa'nın en büyük şehirlerinin ticaretinde önemli rolleri olduğunu da ifade etmiştir.²¹³ Ermenilerin

²⁰⁵ Abdurrahman Küçük, "Belgelerin Işığında Türk Ermeni Münasebetlerine Genel Bir Bakış", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, Cilt XXXI, Ankara, 1990, s. 249.

²⁰⁶ Gürer, *a.g.t.*, s. 81.

²⁰⁷ Amerikan Misyonerlerin Osmanlı Ermenileri arasında yaptıkları misyonerlik faaliyetleri hakkında bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, İstanbul, 1989, s. 29-113.

²⁰⁸ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 170.

²⁰⁹ Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 68-75.

²¹⁰ Aybet, *a.g.e.*, s. 197.

²¹¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O., Yeni Matbaa, Ankara, 1950, s. 151.

²¹² Aybet, *a.g.e.*, s. 197.

²¹³ Tournefort, *a.g.e.*, s. 198.

ticaret dışında mekanik bilimiyle, bankacılıkla uğraştıklarını, paşalarla ve kıymetli insanlarla iş yaptıklarını ve çok zeki tüccar olduklarını Olivier da belirtmiştir.²¹⁴

Charles White'ın, Ermenilerin dini kurallarına sadık ve tutumlu kişiler olduğunu, fakat ticarete sahtekarlık yaptıklarını, ürünü %20- %30 oranında pahalı ve eksik miktarda verdiklerinden ve sarayda çalışan Ermeni aşçıların temiz olmadıklarını ve tertipsiz düzensiz olarak yemek hazırladıklarından bahseder.²¹⁵

Seyahatnamelerden elde edilen bilgilere göre Osmanlı topraklarında yaşayan Rumların ticaret, denizcilik, el sanatları, tarım, tüccarlık ve devlet yönetimi dâhil pek çok alanda çalıştıklarını tespit etmek mümkündür. Tournefort; Erzurum'daki Rumların ise hemen hemen hepsinin bakırcı olduğunu ve yakın dağlardan getirilen bakırı kap kacağa dönüştürdüklerini, dış mahallede oturduklarını kaydetmiştir.²¹⁶ Ayrıca Tournefort; Rum ve Ortodoks olan belli bir süre sarayda hekim olarak görev yapmış Mavrokordato isimli Rum'dan bahsetmektedir. Mavrokordato birkaç dil bilmesinden dolayı zamanla padişahın baş tercümanı olmuş ve Devlet danışmanlığı makamına yükselmiştir.²¹⁷

İstanbul'da gayrimüslim topluluklar arasında en az nüfusa Yahudiler sahiptir. Osmanlı Devleti ilk defa cemaat oluşturacak sayıda Yahudi ile Bursa'da karşılaşmış ve Yahudilere sinagog kurma izni vermiştir. Edirne ve İstanbul'un fethedilmesi ile birlikte burada yaşayan Yahudiler Osmanlı'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Bu zamandan itibaren Avrupa'da zulme uğrayan, aşağılanan Yahudiler Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. 1492 yılında İspanya'dan, 1496 yılında Portekiz'den sürülme kararı alınan Yahudiler kitleler halinde Osmanlı Devleti'ne göç etmişlerdir.²¹⁸ Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra Bizans döneminde Hahambaşısı olan Moşe Kapsali'yi Yahudilerin dini ve sosyal işlerinde yetkili kılmıştır.²¹⁹ Yahudilerin en önemli meslekleri tüccarlara simsarlık yapmaktır. Avrupa'da yaşayan Yahudilere göre Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler daha

²¹⁴ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 15.

²¹⁵ White'dan naklen Genç *a.g.e.*, s. 84-85.

²¹⁶ Tournefort, *a.g.e.*, s. 130.

²¹⁷ Tournefort, *a.g.e.*, s. 46-47.

²¹⁸ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 33.

²¹⁹ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 118.

cahil, fakir ve fanatiklerdir. Her çeşit ticaret ve kötü de olsa her çeşit işle uğraşırlar. İçlerinden az bir kısmı hekim veya tercümandır. Zengin Yahudiler, tefecilik yapar. Rehin karşılığı yüzde iki veya üç, hatta koşullara göre yüksek faizle borç para verirler. Simsar, bankacı veya tüccarlardır. Yahudiler Türk gümrüklerine gelen malların değerini ve kıymetini tespit etmek aynı zamanda vergileri tahsil etmek için görevlendirilirlerdi.²²⁰ Yahudiler de Rumlar gibi Fransız seyyahların olumsuz betimlemelerine ve eleştirilerine maruz kalmışlardır.

XIX. yüzyıl ortalarında gelen asker ve gazeteci kökenli İngiliz seyyah Charles White gayrimüslim olarak Bulgarlardan da bahsetmektedir. Bulgarlar güçlü, kuvvetli, dayanıklı yapıya sahip bir millettir. Bulgarlar şehirdeki balıkçılık işinin yanısıra padişahın çonalığını yapar. Bu şekilde haraçtan (cizye) muaf tutulma gibi bazı ayrıcalık elde etmişlerdir. Boğazın iki yakasında tarımla uğraşanların çoğunun Bulgar olduğunu söylemektedir.²²¹

1. Gayrimüslimlerin Aile Yapısı

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler toplum düzenine uygun hareket ettikleri sürece hemen hemen özerk bir yaşama sahiptiler. Kendi inanç ve kültürlerinden devraldıkları toplumsal yapıya ve geleneklere göre hayatlarını sürdürmüşlerdir. Özel hukukla ilgili konulara devlet müdahale etmiyordu. Evlenme, boşanma, miras ve aile ile ilgili meselelere önderleri durumunda olan din adamları marifetiyle idare ediliyordu.²²²

a. Evlenme

Hıristiyanlığa göre evlilik, İsa ve kilisenin birliğinin sembolü olarak değerlendirilir. Bu yüzden Hıristiyanlıkta aile, sosyal veya medeni bir kurum olarak değil de

²²⁰ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 15.

²²¹ White'dan naklen Genç *a.g.e.*, s. 85.

²²² Eroğlu, *a.g.e.*, s. 24.

tamamen dini bir kurum olarak kabul edilir.²²³ İnsanların zina yapmamaları için Hıristiyanlar evlenebilir, fakat bekâr kalmaları tercih edilir.²²⁴

Yahudiliğe göre evlilik, kutsal bir birliktelik olarak değerlendirilir ve mecburi olmadıkça evlilikten kaçınmak mümkün değil hatta mutlaka olması gereken bir kurumdur. Musevilikte evlenmeyen insanlara “boş adam” manasında “ravak” denilir.²²⁵ Yahudiliğe göre; aile sosyal ve dini bir topluluktur. Aile bağlarının kuvvetli olması önem arz etmektedir. Bekâr kalmak büyük günahlardan sayılır. Bekâr kalarak ailenin ortadan kalkmasına neden olan kişinin sadece sosyal birimin değil, bir kültürün de yok olmasına sebep olduğu düşünülür.²²⁶ Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimler aile hukukuyla ilgili evlenme, boşanma, nafaka, miras vb. konularda kendi dini otoritelerine tabiidirler.²²⁷

Tournefort günümüzde beşik kertmesi olarak bilinen âdetin o dönemde Ermeniler tarafından uygulandığını anlatmıştır. İki ya da üç yaşlarındaki çocuklarını evlendirmek için söz kesen annelerin olduğu, hatta gebelikleri sırasında dahi söz kesen annelerin olduğunu belirtmiştir. Bunun dürüst ve güvenilir Ermenilerin birbirlerine verebilecekleri en büyük dostluk belirtisi olduğunu ifade etmiştir. Ermenilerin bu âdeti eğer ki Müslümanlar tarafından uygulanmış olsaydı eleştirel yaklaşan Tournefort, söz konusu Ermeniler olunca hoşgörü ve anlayışla yaklaştığına şahit oluyoruz.²²⁸

Lady Montagu da dünyanın hiçbir yerinde bunun benzerinin uygulandığına inanmayarak Ermenilerin en tuhaf adetlerinin evliliklerinin olduğundan İstanbul’dan ayrılmaya hazırlanırken yazmış olduğu kırkikinci mektupta bahsetmiştir. Her zaman çok küçük yaşta sözlendiklerini, fakat nişanlıların, düğünden üç gün sonrasına kadar birbirlerini bir defa olsun görmediklerini belirtmiştir. Gelin başında büyük tahta bir tabağa benzeyen bir başlık ve onun üzerinde de al ipekten bir örtü olduğu

²²³ Mehmet Akif Aydın, *Aile*, D.İ.A., İstanbul, 1989, II, s. 197.

²²⁴ Asife Ünal, *Yahudilik’te, Hıristiyanlıkta ve İslam’da Evlilik*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 73.

²²⁵ Ünal, *a.g.e.*, s. 19.

²²⁶ Aydın, *a.g.e.*, s. 196.

²²⁷ İhsan Karataş, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı (Bursa Örneği)*, Gökkuşbu, İstanbul, 2009, s. 43.

²²⁸ Tournefort, *a.g.e.*, s. 214.

halde kiliseye getiriliyor, örtü yerlere kadar iniyor. Papaz damada şöyle soruyor: “Sağır da olsa, kör de olsa bu kadınla evlenmek istiyor musun?” Tabirler aynen böyle damat buna evet deyince gelin, iki yanında bütün arkadaşları ve akrabalarıyla birlikte şarkılar oyunlar eşliğinde onun evine götürüyorlar ve divanın başköşesinde bir minderin üzerine oturtuyorlar. Fakat örtüsü asla açılmıyor, kocası bile açamıyor. Ermenilerin bu âdetinin tuhaf ve gaddarca olduğunu ifade etmiştir.²²⁹

Fransız seyyah Tournefort bebelere doğar doğmaz söz kesildiğini ve söz kesme eyleminden evlenmenin gerçekleşeceği zamana kadar erkeğin paskalya gününde karısına elbise göndermeyi sürdürdüğünü okuyucuya aktarmış ve bu düğünlerde kadınlar ile erkeklerin ayrı bulduklarını belirtmiştir. Herkesin aşırı alkol tükettiği ve hanımlar beraber iken yüzlerini örttükleri tülleri çıkardıkları gözlemlemiştir.²³⁰

Guillaume Martin evlenecek olan Rum kızının da Müslüman kızı gibi büyük bir grupla ve müzik aletleri eşliğinde hamama götürüldüğünü belirtmektedir. Yanında akrabaları ve dostları ile birlikte hamamda yenilip içildiğini, dans edildiğini söylüyor. Gelin bir sonraki gün büyük bir grupla önde dansçılar ve arkada düğün şiiri okuyan müzisyenlerle birlikte kiliseye götürülür. Kadınlarla birlikte takılarını takmış ve süslenmiş bir şekilde ağırbaşlı ve ölçülü adımlarla yürür. Evlenecek çiftin ön tarafında bir meşale taşınmaktadır. Meşale evliliğin simgesidir. Bu meşale bitinceye kadar yeni çiftin odasında yanar. Meşale şayet aniden sönerse uğursuzluk olarak düşünülür. Damat ve gelin düğün sırasında başlarında çelenk taşımaktadırlar. Papaz damat ve gelinin başlarındaki çelenkleri birbirleri arasında değiştirir. Uygulanan adetler arasında yeni gelinin eve girerken eşikte kapıya dokunmaması gerekmektedir. Ayrıca gelinin bir eleğin üzerine basarak geçmesi gerekmektedir. Günün geri kalan bölümü danslarla, şarkılarla, müzikle, oyunlarla, ziyafetlerle hediyelerle geçer. Seyyah, bu düğünlerdeki batıl inançların eski Yunan adetlerinde görüldüğünü ifade etmiştir.²³¹

Olivier, Türkiye Seyahatnamesi adlı kitabında XVIII. yüzyıl İstanbul’undaki Ermenilerin gelin alma ritüelini anlatmaktadır. “Erkeğin akrabası olan kadınlar ve

²²⁹ Montagu, *a.g.e.*, s. 130.

²³⁰ Tournefort, *a.g.e.*, s. 214.

²³¹ Martin, *a.g.e.*, s. 96-97.

onların davet ettikleri diğer hanımlar meşaleler, fenerlerle ve gürültülü bir musiki refakatinde gelini alıp götürmek üzere, kız evine gelirler, gelin, kadın akrabaları ve kız arkadaşlarıyla birlikte kapıdan çıkar. Kız evinin erkekleri, gelin alayını takip etmezler, evde kalıp içerler, eğlenirler.”²³² Eski zamanlarda çeyiz sergileme geleneği görülmektedir. Guillaume Martin, İstanbul’a Seyahat adlı eserde bundan söz eder. Ermeniler, diğer Gayrimüslim ve Müslümanlarda olduğu gibi mücevher ve giysilerden oluşan çeyizlerini özenle misafirlere gösterirler diyerek benzer âdetin dönemin Rum ve Türklerinde de uygulandığına vurgu yapar.²³³

b. Boşanma

Evli çiftlerin her ikisinin veyahut birisinin istemesiyle evliliğin sonlandırılmasına boşanma denir. Semavi dinlerin hüküm sürdüğü toplumlarda boşanma genellikle boşanmanın tamamen yasak olması, serbest olması ve boşanmanın belli sebepler dahilinde hakimın kararıyla gerçekleşmesi şeklinde üç çeşit uygulama bulunmaktadır.²³⁴ Hıristiyanlıkta evlilik, İsa ve kilisenin birliğini sembolize etmesi, kutsal ve çözülmeyen bir birliktelik olarak görüldüğünden dolayı boşanmak hoş karşılanmamaktadır.²³⁵ XIX. yüzyılda ve daha öncesinde İngiltere’de boşanmayı düzenleyen kurallar ve boşanmaya bakış açısı aynı yüzyıllarda Osmanlı toplumundakinden daha farklıdır. Özellikle Katolik inancının öğretilerine göre boşanma yüzyıllar boyu günah ve yasak olarak kabul edilmiştir. Roma Katolik Kilisesince evlilik Tanrı huzurunda verilmiş kutsal söz olarak kabul edilmekte ve feshetmenin günah olduğu addedilmiştir. Bozulamaz bir bağ olduğu görüldüğünden dolayı evliliğin devamını ortadan kaldıracak gerekçeler olsa dahi boşanma kati surette yasak edilmiştir. İlerleyen yüzyıllarda İngiltere’de boşanmalar kiliseden alınan özel bir izne bağlanmış ve sadece erkeklere sadece kadının aldatması durumunda boşanma hakkı verilmiştir. Bu boşanmanın gerçekleşmesi ve hukuki bir şekle bürünebilmesi için yapılan başvurunun İngiliz Parlamentosundan geçmesi gerekiyordu. 1857 yılından sonra kadınlara boşanma hakkı verilmiştir. Kadınların boşanma davası açabilmeleri için kocalarının onları aldattığını ve kocalarının şiddet

²³² Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 75.

²³³ Martin, *a.g.e.*, s. 98.

²³⁴ Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya, 1988, s. 16.

²³⁵ Karataş, *a.g.e.*, s. 62-63.

uyguladıklarını ispat etmeleri gerekmekteydi.²³⁶ Boşanma konusunda Katoliklik, Protestanlık ve Ortodoksluk arasında farklı anlayışlar bulunmaktadır. Protestanlık ve Ortodoksluk bazı şartlar oluşması durumunda boşanmaya izin verirken Katolik mezhebinde boşanma neredeyse olanaksızdır. Protestanlığın ortaya çıkışından sonra Katolik mezhebi boşanma konusunda bazı değişiklikler yapmış ve bazı şartlar dahilinde boşanma yerine ebedi veya geçici ayrılık imkanını getirmiştir.²³⁷ Boşanma 1884 yılında Fransa’da, 1784 yılında Almanya’da yasal hale gelirken İtalya’da ise XIX. yüzyıl boyunca kadınlara kocalarına boşanma davası açma yetkisi verilmemiştir.²³⁸

Yahudilikte boşanma meşru bir vakadır ve boşama yetkisi erkektedir. Erkek hazırlamış olduğu ilamını şahitler huzurunda eşine vererek onu boşamış olur.²³⁹ Musevilikte kadın boşandıktan sonra başka bir erkekle evlenmemişse eski kocasıyla tekrar evlenebilir. Ancak boşandıktan sonra başka biriyle evlenen kadın ondan boşansa veya ikinci eşi ölse bile ilk kocasıyla tekrar evlenemez.²⁴⁰

İslam dininde, evlilik teşvik edilmiş karı ve kocaya aile huzuru ve saadeti için karşılıklı yükümlülükler verilmiştir. Bütün çabalara rağmen taraflardan birinin veya her ikisi için de evlilik hayatı çıkmaza girmesi durumunda hoş karşılanmamakla birlikte son çare boşanmaya izin verilmiştir. Boşanma yetkisi kocaya verilmiş olsa da bazı durumlarda kadına da bu hak tanınmıştır.²⁴¹

Osmanlı toplumundaki gayrimüslimlerin boşanmalarında kendi din adamları ve kendi cemaat mahkemeleri yetkili kılınmıştır. Boşanmak isteyen gayrimüslimler gerekli şartlar oluşması durumunda kendi cemaat mahkemelerine başvurarak boşanmayı gerçekleştirebilmişlerdir.²⁴² İsteyen gayrimüslimlerin İslam hukukuna göre şer’i mahkemelerde de boşanmaları mümkündür. XVIII. yüzyıl Bursa

²³⁶ Filiz Barın Akman, *Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını*, Etkileşim Yayınları, Ağustos 2011, s. 110-111.

²³⁷ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Ailenin Çilesi Boşanma*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976, s. 146.

²³⁸ Akman, *a.g.e.*, s. 115.

²³⁹ F. William Kennel, “Eski Musevi Ailesi”, (Çev: H.Ş.Yadsıman), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:9, İzmir, 1995, s. 490.

²⁴⁰ Karataş, *a.g.e.*, s. 63.

²⁴¹ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 1995, s. 603.

²⁴² Karataş, *a.g.e.*, s. 65.

sicillerinde gayrimüslimlerle alakalı otuz beş boşanma ilamı bulunmaktadır. Bunlardan on bir çift İslam hukukuna göre evlenmiş diğer yirmi dört çift kendi dinlerine göre evlenmiştir. Otuz beş çiftin tamamının boşanmaları ise İslam hukukuna göre gerçekleşmiştir.²⁴³

XVIII. yüzyılın sonlarında Fransız elçisinin yanında rahip olarak gelen Guillaume Martin Rumlarda boşanmaya izin olduğunu açıklamaktadır. “Her iki taraf da istediği takdirde kolayca boşanabilir ve yeniden evlenebilir, hatta üçüncü kez de evlenebilirler.”²⁴⁴

c. Veraset

Askeri ve idari bir memuriyette bulunmayan herhangi bir gayrimüslim Osmanlı tebaası, tüm mal varlığını istediği gibi tasarrufunu yapar ve mirasçılara intikal ettirilir. Çocukları ve akrabaları var ise servetinin üçte birine, eğer mirasçısı yok ise vasiyet yolu ile tamamına tasarruf edebilir. Eğer bilinen doğal mirasçısı yok ise ve vasiyetname bırakmamışsa Beytülmalci tarafından tüm mal varlığı satılarak hazineye intikal etmesi sağlanır. Mirasın intikaline engel dört durum bulunmaktadır. Bunlar;

1. Bir Hıristiyan, Bir Yahudi ve Bir Müslüman arasında veraset ilişkisi kurulamaz. Farklı dinlere mensup baba ve çocukları, kardeşler birbirlerinden tevarüs edemezler. Rumlar ve Ermeniler mezheplerine dikkat etmeksizin Hıristiyan olduklarından dolayı aralarında tevarüs hakkı bulunmaktadır.
2. Eğer bir kişi Hükümet tarafından başka bir ülkeye görevlendirilmiş veya herhangi bir kimse ticaret maksadıyla orada yerleşmek maksadı olmaksızın Müslüman olmayan bir ülkede bulunuyorsa bu kişilerin miras hakkı kaybolmaz.

²⁴³ Karataş, *a.g.e.*, s. 66.

²⁴⁴ Martin, *a.g.e.*, s. 97.

3. Bir esir eğer esaret hali devam ediyorsa efendisinin mirasına hak sahibi değildir.
4. Hiç kimse zehirlemiş veya öldürmüş olduğu akrabalarından miras alamaz. Bu suçtan dolayı affedilmiş olsa dahi hak etmez.²⁴⁵

Olivier “*Türkiye Seyahatnamesi*” adlı ikinci kitabında Rumlar arasında çok eski adetlere göre ailenin en büyük kızı anne ve babanın mirasının tamamına sahip olduğunu, evin diğer çocuklarının bu haktan faydalanamadıklarından bahsetmiştir. Bu âdet zamanla bir kanun gibi olmuş ve dini açıdan da uygulanır olmuştur. Mirastan mahrum olan çocukların Türk mahkemelerine başvurarak en doğal haklarına sahip olabileceklerini de ifade etmiştir.²⁴⁶ Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin evlenme, boşanma gibi konularda olduğu gibi veraset hukukuna dair meseleler kendi cemaat mahkemelerinde çözüme hakları bulunmaktadır. Yahudilikte kız çocuklarına hiçbir şey verilmez mirasın tamamını erkek çocuklar almaktaydı. Kızlar sadece erkek varislerin olmadığı durumlarda mirasta hak sahibi olmaktaydılar. Aynı zamanda ölen kişinin geride kalan dul eşinin de miras alma hakkı yoktur. Çocukları olmayan bir erkeğin vefatında miras şu şekilde pay edilirdi. İlk sırada ölenin erkek kardeşleri, eğer erkek kardeşi yok ise babasının erkek kardeşleri ve en yakın akrabalarına verilirdi. Hıristiyanlıkta değişik zamanlarda veraset konusunda değişik uygulamalar olmuştur. Belli bir dönem kilise hukukunda “trimoiria” olarak adlandırılan veraset sistemi uygulanmıştır. Bu uygulamada miras üç eşit parçaya bölünmektedir. Bunlardan ilk kısmı cenaze masrafları için ayrılmakta, ikinci kısmı yaşayan eş, üçüncü kısmı ise ikinci ve üçüncü dereceden akrabalara verilmekteydi.²⁴⁷

ç. Kadınlar ve Çocuklar

Kadınların toplum içerisindeki belirleyiciliği ve önemi yadsınamaz bir gerçektir. Seyahatnamelerde gayrimüslim kadınlara dair bilgiye Türk Kadınları kadar ayrıntılı rastlamamaktayız. Bunun en önemli sebebi ise Osmanlı topraklarını ziyaret

²⁴⁵ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 137-138.

²⁴⁶ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 39.

²⁴⁷ Karataş, *a.g.e.*, s. 91.

eden seyyahların daha çok Müslüman Türk kadınları hakkında bilgi toplamak ve onları incelemek istemeleridir.

Fransız seyyah Olivier XVIII. yüzyıl sonlarında bir bayram günü birçok Ermeni ve Rumların çınarların gölgesinde çimenlerin üzerine oturup dinlendiklerini, ayrı bir tarafta peçeli Ermeni ve Türk kadınlarının yanlarında çocukları ile birlikte oturduklarını gözlemlemiştir. Rum kadınlarının ise cicili bicili giyinerek, süslenerek gelmelerinin sebebini ziyarete gelen Avrupalıların bakışlarını üzerlerine çekebilmek olduğunu belirtmektedir.²⁴⁸ Olivier Sakız adasındaki Rum kadınlarını, İzmir ve İstanbul'daki Rum kadınlar ile kıyaslamıştır. Sakız adasındaki Rum kadınların daha az hamama gittiklerinden bahsetmiştir. Dişlerinin çok beyaz olmasının sebebi olarak sabah akşam sakız çiğnemelerine ve sigara içmemelerine bağlamıştır.²⁴⁹

Fransız Seyyah Nerval da Osmanlı'da gözlemlediği Ermeni kadın portresini ayrıntısıyla anlatır. "Çerkez'in yanına, daha sade ve kullanışlı bir elbise giymiş olan bir Ermeni kadın oturmuştu. Bu elbise, İstanbul'daki son modaya uygun. Başına, erkeklerin kullandıklarına benzeyen mavi ipekten kalın bir püskülü olan bir fes geçirmiş ve hafifçe de arkaya doğru eğmiş. Görünüşü hayli kibirli. Bakışları lakayt. Kenarlarına kuğu kuşu tüyünden yapılmış bir süsleme konulmuş yeşil kadife bluz giymiş. Kuğu kuşu tüyü de boynuna ayrı bir güzellik katmış. Ayakkabılarını halının üzerine bırakmış. Nakış işlemeli çoraplarının içindeki ayaklarını çok zarif bir şekilde altına almıştı."²⁵⁰ Doğulu Müslüman kadınlarda olduğu gibi gayrimüslim kadınlarda da doğurganlık önemlidir. Gebelik alametleri göremeyen gayrimüslim Rum kadınlar, bu gibi durumlarda Meryem Ana'ya adak adarlar, kiliselere mum gönderirler, dua okuturlar ve Cennetteki, inandıkları, bütün azizleri ve azizeleri yardıma çağırırlar.²⁵¹

d. Evde Yaşam

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler bir mahalle veya yerleşim yerinde ikamet etmeye zorlanmamışlardır. Ama insanların doğası gereği kendi din, dil ve gelenekleri

²⁴⁸ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 55.

²⁴⁹ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 45.

²⁵⁰ Nerval, *a.g.e.*, s. 33.

²⁵¹ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 88.

yönünden kolayca anlaşabileceği, irtibata geçebileceği kimselerle bir arada olmak istemişlerdir. Gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinde oturma hakkı olduğu gibi Müslümanların da gayrimüslim mahallelerinde oturma hakları vardı. Fakat gayrimüslim mahallelerini Müslümanlar tercih etmiyorlardı.²⁵² İkamet konusunda herhangi bir yasaklama olmamasına rağmen Müslümanların kutsal saydıkları yerlerde Hıristiyan ve Yahudilerin yerleşmeleri engellenmiştir. Bir fermanla gayrimüslimlerin Eyüp Sultan Türbesi civarında yerleşmeleri kısıtlanmıştır.²⁵³

Gayrimüslimlerin evlerinin Müslümanların evlerinden daha alçak olması gerektiği, dini mabetlerinin de camilerden daha yüksek olamayacağı hatırlatılmıştır.²⁵⁴ Fakat görkemli ev yapmak sahip olunan mal varlığına bağlı olduğundan varlıklı olanlar her dönemde büyük ev inşa etmenin yolunu bulmuştur. Dolayısıyla gayrimüslim evlerinin Müslüman evlerinden yüksek olmaması hükmü Osmanlı Devleti'nde sıkı bir şekilde uygulanmamıştır.²⁵⁵ Kireç, taş ve tuğla gibi sağlam inşaat yapabilecek malzemeler İstanbul'da bulunmasına rağmen zenginlerin olsun fakirlerin olsun hemen bütün evleri hep ahşaptan yapıldığını Fransız seyyah Olivier belirtmiştir. Özellikle bazı zengin tüccarların ve sefaret binalarının dışında şömine kullanılmamaktadır. Bütün Rum ve Ermeni evlerinde bakırdan ve pişmiş topraktan yapılmış mangallarda yakılan odun veya kömür ateşi ile ısınmışlardır. Rum ve Ermeni evlerinde bu mangal yuvarlak veya kare şeklindeki masaların altına konulur. Masanın üstü birkaç halı ile örtülür. Masanın etrafına konulan şilteli sıralara hane halkı ve misafirler otururlar. Masanın altına ayakların uzatılması ile ısınmağa çalışılmıştır. Havalarda biraz soğumaya başlayınca gayrimüslim kadınlar tandırın etrafında vakit geçirirler. Örgülerini orada örerler, işlerini orada yaparlar ve misafirlerini orada kabul ederler. Türklerde yerleşmemiş olan dama, satranç ve kart oyununu Rum ve Ermeniler burada oynamaktadırlar.²⁵⁶

Fransız seyyah Olivier "*Türkiye Seyahatnamesi*" adlı eserinde Rumların yemek alışkanlıklarından da bahsetmiştir. Seyyah, Rumların escargo²⁵⁷, ve sümüklü böcek

²⁵² Eroğlu, *a.g.e.*, s. 26.

²⁵³ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 18.

²⁵⁴ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 28.

²⁵⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 19.

²⁵⁶ Olivier (*Türkiye Seyahatnamesi* [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 112.

²⁵⁷ Escargo: Salyangoz.

gibi karada yaşayan kabuklu hayvanları çok sevdiklerini söylemiştir. Bu hayvanları kırlarda topladıktan sonra bir çanak içerisinde birkaç gün saklayıp, birkaç gün sonra tuzlu suda kaynatarak bol sarımsaklı sirkeye maydanoz ekleyerek yemeyi tercih ettiklerini anlatmıştır.²⁵⁸ Sakız adalı Rum kadınları zengin olsun fakir olsun hemen hemen hepsinin ev yaşamlarında çok makul ve tutumlu olduklarını Fransız seyyah Olivier nakletmiştir. Fakir olanların evlerinde çorap, kese ve başlık öreerek pazarda sattıklarını, zengin olanların ise mendil ve gece kıyafetlerine dantel ördüklerini veya dokuma tezgâhlarında ipek veya pamuklu kumaş dokuduklarını anlatmıştır. Ayrıca Rum kadınların evlerinde portakal ve gül çiçeklerinden limon, portakal ve turunç kabuklarından reçeller yaptıklarını da belirtmiştir.²⁵⁹

2. Gayrimüslimlerin Giyimi

Gayrimüslimler, Müslümanlarda olduğu gibi giyim kuşam konusunda bazı kurallara tabi tutulmuşlardır. Gayrimüslimlerin Müslümanlara benzer kıyafetler giymesi yasaklandığı gibi Müslümanlarında gayrimüslim gibi giyinmeleri yasaklanmıştır.²⁶⁰ Her gayrimüslim milletin kılık kıyafeti farklıdır. Bu kılık kıyafet uygulaması sadece Babiâli'nin kendi görüşü ile alakalı değildir. Gayrimüslim din adamları da uygulamanın bu şekilde olmasını istemişlerdir. Her cemaat ayrı mahallede oturarak kendi kapalı kompartımanlarında yaşamayı tercih etmişlerdir. Gayrimüslim cemaatler arası evlilik yapmayı hoş karşılamamışlardır.²⁶¹ Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere uyguladığı kılık kıyafet kurallarının aksine Avrupa'da Yahudilere de, göğüsleri üzerine dikilmiş çark şeklinde bir kumaş parçası taşınması mecburiyeti getirilmiştir. Fakat Yahudilere uygulanan bu kısıtlama aşağılama şeklinde tezahür etmiştir.²⁶²

²⁵⁸ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 6.

²⁵⁹ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 45.

²⁶⁰ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 20-21.

²⁶¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 76.

²⁶² Eroğlu, *a.g.e.*, s.23.; Ali İsmail Güngör, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, Töre Yayınevi, Ankara, 1997, s. 1-37.

a. Gayrimüslim Erkeklerin Giyimi

Rum erkeklerinin giyim tarzları Türk erkeklerinin giyim tarzlarına göre kıyafetlerinde ve başlıklarında taşıdıkları renklerin haricinde aynı sayılabilir. Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlere yeşil renkte kıyafet ve başlıklarında beyaz tülbent takmalarına müsaade edilmezdi. Yeşil rengi sadece peygamber soyundan gelenlerin giymesine izin verilirdi.²⁶³ Yahudilerin giyim tarzı seyahatnamelerde çok detaylı bir şekilde anlatılmasa da, giyim tarzları tüm gayrimüslimler gibi genellikle menekşe rengi giysi, başlık ve mes giyerlerdi. Genel olarak müsaade edilmeyen renklerin haricinde Türk erkeklerinin giyimine benzemektedir.²⁶⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan kıyafet reformundan sonra Müslümanlar gibi gayrimüslimlerin de genel olarak reform kıyafetleri giymeye başladığı XIX. yüzyıl seyahatnamelerinde gözlemlenmektedir. Nerval, Pera'da kır meyhanelerinde rastladığı Rumların Türklerinkinden daha küçük olan feslerinden, Yahudilerin gri kumaşla sarılmış sarıklarından, Ermenilerin ise üst tarafları kumbaracı külahına benzeyen kalpaklarıyla ayırt edildiklerini dile getirmiştir.²⁶⁵ Aynı zamanda Fransız seyyah Nerval reformlar öncesi uygulamalar ve reformlar sonrası uygulamalardan kıyaslama yaparak bahsetmiştir. "Daha eski zamanlarda ırkları ayırt ettiren başlıklardan başka şeyler de varmış. Mesela sarı ayakkabı veya çizme giymek yalnız Müslüman Türklerin hakkı imiş. Ermeniler kırmızı, Rumlar mavi, Yahudiler siyah pabuç giyerlermiş. Zengin görünümlü parıltılı elbiseleri sadece Müslümanlar giyebilirmiş. Fakat bugün artık bunlar değişmiş bulunuyor. İmparatorluğun bütün tebaası hemen hemen Avrupalı olan Tanzimat elbisesi giyiyor. Saçları kısmen örten mavi ipek püsküllü kırmızı fesi herkes başına geçirebiliyor." Seyyah bu kanaate Beyoğlu'ndaki gezinti yerinde gördüğü yaya ve atlı insanların giyimlerine bakarak vardığını söylemektedir.²⁶⁶

²⁶³ Gürer, *a.g.t.*, s. 171.

²⁶⁴ Gürer, *a.g.t.*, s. 184-185.

²⁶⁵ Nerval, *a.g.e.*, s. 22.

²⁶⁶ Nerval, *a.g.e.*, s. 22-23.

b. Gayrimüslim Kadınların Giyimi

XVIII. yüzyılın sonlarında Fransız elçisinin yanında rahip olarak gelen Guillaume Martin Ermeni kadınlarının da dışarı çıkarken sadece gözleri ile yüzlerinin bir kısmının gözükeceği şekilde Müslüman Türk kadınları gibi örtü kullandıklarını anlatır. Bu kadınların evlerinde son derece özgür ve rahat, dışarıda toplum içinde ağır başlı ve mütevazı davrandıklarını anlatıyor.²⁶⁷ Cimolis adasını²⁶⁸ ziyaret eden Olivier adada yaşayan Rum kadınların kıyafetlerini hayli ilginç bulmuştur. Eteklerinin dizlerinin üstünde, gömleklerinin ise ancak bacaklarının yarısına kadar indiğinden bahsetmektedir. Öyle ki aralarından giydikleri külot görünür ve Külot bir taraftan bellerine, öte taraftan da dizin altına tutturulmuştur. Ayaklarında kalın bir çorap vardır. Boyunları balenli bir korse ile örtülüdür. Üzerinde altın yahut gümüş dantel işlemeli kadife veya saten boyundan başlayarak önlük biçiminde giysileri süsler. Yaz günleri kollar açık, başlar ise çenenin altından bağlanan bir mendille örtülür, yüzün güzelliğini gözlerden saklamak gereği yoktur demiştir.²⁶⁹ XIX. yüzyılda İstanbul’u ziyaret eden Fransız seyyah Nerval, İstanbul tarafındaki Müslüman kadınların Beyoğlu’ndaki kadınlardan daha sıkı örtündüklerinden bahseder. Ekserisi yeşil veya mor ferace giydiklerini, gözlerinden ve burunlarının ucundan başka bir yer göstermeyecek şekilde yüzlerini kalın bir peçe ile örtüklerinden bahsetmiştir. Rum ve Ermeni kadınlarının ise, yüz ve vücut hatlarını iyice belirten daha ince bir kumaş kullandıklarını gözlemlemiştir.²⁷⁰

3. Gayrimüslimlerin Dini Hayatı

Osmanlı Devleti kendi tebaası olan gayrimüslimlere ibadet özgürlüğü tanıyan bir devlet idi. Bunu Osmanlı topraklarında yaşayan bir Yahudi’nin Avrupa’da yaşayan dindaşlarına yazdığı mektuptan da değerlendirebiliriz. Almanya’da doğan ve Edirne’de hayatını sürdüren bir Fransız Yahudisi olan İsaak Zarfati mektubunda

²⁶⁷ Martin, *a.g.e.*, s. 98.

²⁶⁸ Eskiden Cimolis diye bilinen Argentiire adası bu ismi adada bulunan gümüş madeninden almıştır. Bkz. Olivier (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s.64.; Rumların Kimilos dediği bu ada gümüş yatakları keşfedildiği devirde Argentiire (Gümüş) adını almıştı. Aslında bu ad adanın güneyindeki kumsalların gümüşü renginden kaynaklanmıştır. Bkz. Tournefort, *a.g.e.*, s. 125.

²⁶⁹ Olivier, (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 65.

²⁷⁰ Nerval, *a.g.e.*, s. 15.

şöyle diyor. “Kardeşler, hocalar, dostlar, tanışlar! Ben İsaak Zarfati, soyum Fransız da olsa, Almanya’da doğmuş ve oradaki saygıdeğer hocalarımızın dizi dibinde oturmuş olsam bile, size derim ki: Türkiye hiçbir şeyin eksik olmadığı bir ülkedir. Eğer isterseniz şu anda burası sizin için en hayırlı yer olacaktır. Kutsal topraklara giden yol sizler için Türkiye’den geçiyor. Hıristiyanlardansa Müslümanların egemenliği altında yaşamak sizin için daha iyi değil midir? Burada herkes kendi asması ve inciri altında huzur içinde oturabiliyor. Burada en değerli esvablar giymenize izin var.”²⁷¹ Yahudilerde din, hayatın her kısmına giriyor ve onu tamamen çevreliyor, hayatta dini tamamen içine alıyor. Giyeceklerle, yiyeceklerle, ticaretle ve sosyal ilişkilerle ilgili kurallar zamanı dolduruyor. Bireyin şahsi ve sosyal hayatını, ahlakını ve aile ilişkilerini tamamen kapsıyor.²⁷² Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin ibadet özgürlüğüne ilişkin 1655-1656 yıllarında gelen Thevenot’da şu tespitlerde bulunmuştur. “... Türkler herkese kendi dinlerine göre ibadet hürriyeti tanımışlardır. Ayın herkesin önünde yapılıyor. Şaraplı ekmek yortusunda hiçbir korku duyulmadan ve Türkler tarafından hiçbir saygısızlığa maruz kalınmadan, bir gölgelik altında şaraplı ekmek sokaklarda gezdirilirdi. Hz.İsa’nın heykeli de önde bir fenerle taşınmaktaydı.”²⁷³

XIX. yüzyıl Osmanlı padişahlarından II. Mahmut gayrimüslimlerin kendi inançlarını yaşamaları, baskı altında kalmamalarının bizzat kendi sorumluluğunda olduğunu şu şekilde ifade etmiştir. “*Ben tebâmun Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka gün bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir. Ve hepsi hakiki evladımdır.*”²⁷⁴ Rumların dini hayatları seyahatnamelerde geniş yer almıştır. Fransız seyyah Tournefort; Türkler ve Rumların dini yaşamlarını kıyaslayarak Rumların dini anlayışlarını ve karakterlerini şöyle tasvir etmiştir: “Türkler dinlerinin buyruklarını yerine getirirler; Rumlarsa, tersine, dinlerinin buyruğunu asla yerine getirmezler ve sefalet onları aptallıklar yapmaya iter ve bu durum aile içinde babadan oğula sürüp gider. Son olarak Türkler yürek temizliğini ve iyi niyeti meslek haline getirmişlerdir; buna karşılık Rumların imanı uzun süredir kuşkuludur: Bunu anlamak için onların

²⁷¹ Karataş, a.g.e., s. 119.

²⁷² Eroğlu, a.g.e., s. 177.

²⁷³ Jean Thevenot, *1655-1656’da Türkiye*, (Çev.Nuray Yıldız), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978, s. 221.

²⁷⁴ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1991, s. 100.

tarihçilerini okumak yeterli.”²⁷⁵ Olivier, Tournefort’un aksine Rumların neşeli, nükteci, becerikli ve çoğunlukla dinlerinin zorunlu tuttuğu sorumlulukları yerine getiren, müzik ve danstan büyük keyif alan millet olarak gözlemlemiş fakat entrikacı olduklarını da ifade etmiştir.²⁷⁶

İngiliz seyyah Fellows, İzmir’de zengin bir Rum’un cenazesine katılmıştır. Cenaze törenini gösterişli bulmuş, kilisenin bütün üst düzey yetkililerin hatta başpiskopos’un dahi geldiğini belirtmiştir. Kilisedeki ibadetin ayrıntılara inmeden yapıldığını ve kutsal havada geçmediğini ayrıca kilisedeki papazların dünyevi yönlerinin ağır bastığını ifade etmiştir.²⁷⁷ XVIII. yüzyılın sonlarında Fransız elçisinin yanında rahip olarak gelen Guillaume Martin, Rumların düzenli olarak akrabalarının mezarlarına gidip ağladıklarını, dua ettiklerini belirtiyor. Paskalya sırasında bir günü hep beraber mezarlık ziyaretine ayırıyorlar ve orada yakınlarının, dostlarının mezarları başlarında bol bol ağladıklarını tasvir ediyor.²⁷⁸

Lady Montagu, Ermeniler’e Hıristiyanlığı kabul ettiren aziz Gregorius olduğunu ve belki de dünyada dinine en bağlı Hıristiyanların Ermeniler olduğunu belirtmiştir. Papazlarının en çok üstünde durduğu hususun perhizlere ciddiyetle riayet edilmesi olduğundan bahsetmiştir. Yılın en az yedi ayı boyunca perhizde olduklarını, en acil durumlarda dahi perhizlerini bozmadıklarını hatta mazeretleri ne olursa olsun ot, bitki kökü (yağsız) ve kuru ekmekten başka bir şeye el süremediklerini, sürekli perhizlerinin bu şekilde olduğunu belirtmiştir.²⁷⁹

a. Mabetleri

İslam hukukuna göre bir yer sulh yolu ile savaş yapılmadan ele geçirilmiş ise o yerde bulunan kilise ve havralar eski halleri ile bırakılır.²⁸⁰ Eğer ki bir yer fetih edilerek ele geçirilirse fetih sembolü olarak şehrin en büyük kilisesi camiye çevrilir, diğer

²⁷⁵ Tournefort, *a.g.e.*, s. 76.

²⁷⁶ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 15.

²⁷⁷ Fellows’dan naklen Şahin, *a.g.e.*, s. 261.

²⁷⁸ Martin, *a.g.e.*, s. 118.

²⁷⁹ Montagu, *a.g.e.*, s. 129-130.

²⁸⁰ Mehmet Akman, *Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri Osmanlı’da Din Devlet İşleri*, Haz. Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999, s. 232.

kiliseler ise gayrimüslim halkın ibadetine açık olurdu.²⁸¹ Gayrimüslimlerin dini inançlarını ve ibadetlerini yerine getirebilmeleri konusunda Osmanlı Devleti'nce kolaylıklar sağlanmıştır. Patriklere ve hahamlara verilen beratlarla gayrimüslimlerin din özgürlükleri garanti altına alındığı özellikle belirtilmiştir.²⁸²

Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar dini mabetleri de ziyaret etmişlerdir. İngiliz elçisinin eşi olan Lady Montagu Silivri'den geçerken antik çağa ait meşhur bir Rum kilisesini ziyaret ediyor. Montagu binanın yapısının pek iyi olmadığını, Roma-Katolik kiliselerindeki süslemelerin aynısının burada olduğunu fakat süsleme bakımından onlar kadar zengin olmadığını belirtmiştir. Burada bir azizin cesedini ve aziz Lukas tarafından yapılmış Meryem ikonasını gördüğünü anlatmıştır. Rumları resimlerindeki gölge ve ebat anlayışlarından dolayı eleştirmiştir.²⁸³

Olivier Heybeliada da ziyaret etmiş olduğu kilise kapısında çok kötü çizilmiş ve zevksizce boyanmış cennet, cehennem ve araf tasvirinden bahsetmektedir. Cehennem tasvirinin Müslümanlar ile Katolik papazları ve zengin giyim kuşamlı günahkâr Rumlarla dolu olduğunu anlatmıştır. Cennet ve Araf'ta ise keşişler, Ortodoks papazları, basit ve fakir giyimli dinine bağlı Rumlardan başkasının olmadığını ifade etmiştir.²⁸⁴ Olivier'ın tespitini göz önüne aldığımızda Müslümanların ibadet yerlerinde kilisedeki bu resme benzer hiçbir görsel görmenin imkânı yoktur.

b. Din Adamları

İnsan çevresini, kendini ve ruhunu anlamlandırırken birçok şeyden faydalanmıştır. Büyü, sihir ve gizli ilimler bu gaye için yerine göre kullanılmıştır. İnsanlardan, canlılardan ve olaylardan kopuk tanrısal anlama rastlanılmaz.²⁸⁵ Bu yüzden insan varlık sebebini anlamaya çalışırken gizli ilimleri anlamlandırıp yol göstereceğine, insanları sıkıştırdıkları manevi buhrandan çıkaracaklarına inandıkları peygamberler,

²⁸¹ Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 135.

²⁸² Eroğlu, *a.g.e.*, s. 28.

²⁸³ Montagu, *a.g.e.*, s. 84.

²⁸⁴ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 69.

²⁸⁵ Mircea Eliade, *Dinler Tarihi*, (Çev.: Lale Arslan), Kabcacı Yay., İstanbul, 2003, s. 46.

önderlere, rahipler ya da kâhinlere kısaca din adamlarına ihtiyaç duymuşlardır.²⁸⁶ Osmanlı toplumunda Rum, Ermeni ve Yahudi Milletlerini kendi cemaatleri içerisinde seçilen ve padişah tarafından atanan patrikler ve hahambaşları temsil etmekteydi. Osmanlı Devleti gayrimüslim tebaası ile ilişkilerini millet başları olan patrik ve hahambaşları aracılığıyla sağlamaktaydılar.²⁸⁷ Osmanlı Devleti tarafından patriklere üç tuğlu Osmanlı paşası ünvanı verilmekteydi. Böylece patrik ve hahambaşları devlet yönetim kademesinde vezirlik seviyesine yükseltilmiş oluyorlardı. Kendilerine muhafız birliği verilerek devlet koruması altına girmiş ve vezirlik unvanıyla birlikte ruhani liderliklerinin yanında millet başı unvanını da elde etmiş oluyorlardı.²⁸⁸ Patrikler gayrimüslimlerin irtibatlarını kendi sorumluluk bölgelerine atadıkları metropolitler aracılığıyla sağlamaktaydılar. Patrikten sonraki en büyük dini lider metropolitlerdir. Metropolitler kendi sorumluluk bölgelerindeki piskopos, keşiş²⁸⁹, rahip, papaz gibi din adamları ve kendi dindaşı olan milletten sorumluydular. Metropolitler patrik tarafından atanır ve Divan-ı Hümayun'a bildirilerek onaylatılırdı. Söz konusu din adamlarına yetki ve sorumluluklarını içeren berat verilirdi.²⁹⁰

Tournefort; seyahatnamesinde Ermeni din adamlarına dair bilgi de aktarmıştır. Ermeni din adamları sınıfının patrikten, başpiskoposlardan, piskoposlardan, vartabet²⁹¹ ya da doktorlardan, bağımsız papazlardan ve keşişlerden oluştuğunu aktarmıştır. Üstelik Sadrazam tarafından patriklik makamına yükseltilmiş iki yüksek rütbeli papaz bulunduğunu ve Rumlar gibi Ermenilerin de bu makamı para karşılığında satın aldıklarını belirtmiştir.²⁹² Din adamı olmak isteyen Ermeniler ailesiyle beraber papaza giderler. Anne ve babalar, papaza evlatlarının kendini Tanrı'ya adamak istediğini belirtirler ve bu konuda izin verirler. Birkaç dua okuyarak

²⁸⁶ M.Şemseddin Günaltay, *Dinler Tarihi*, Sadeleştiren: Sevede Yıldız, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006, s. 28.

²⁸⁷ Karataş, *a.g.e.*, s. 150-151.

²⁸⁸ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 21.

²⁸⁹ Özellikle Hıristiyanlık ve Budizm'de sıkı tarikat disiplini altında hayat süren kişilere verilen isimdir. Yalnız yaşayanlar ve kendi gibi bir grupla birlikte toplumdaki tecrit edilmiş yerde yaşayanlar olarak ayrılır. Bkz. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 218.

²⁹⁰ Karataş, *a.g.e.*, s. 152-153.

²⁹¹ Vartabetler kutsaldılar, ama ender olarak ayinde görev alırlar; onlar, daha çok, vaaz vermek için yetiştirilmişlerdir. Vaaz verirken oturma, ellerinde papazlık asasını tutma ayrıcalıkları vardır. Vartabetler vaazdan sonra onlar adına toplanan paralarla geçinirler. Bu vaizler evlenmezler ve yılın dörtte üçünü katı bir perhiz yaparak geçirirler. Bu süre içerisinde ne yumurta, ne balık, ne de süt ürünleri yerler. Bkz. Tournefort, *a.g.e.*, s. 206.

²⁹² Tournefort, *a.g.e.*, s. 203.

ve sırtına bir cüppe giydirerek ilk töreni gerçekleştirmiş olurlar. Aynı tören yıllar içerisinde altı defa yenilenir ve yenilemeler arasında herhangi bir kural yoktur.²⁹³

Guillaume Martin; Rum din adamlarının çoğunluğunun evli olduğundan bahsetmiştir. Din adamlarının göreve başladıktan sonra evlenemedikleri, din adamı olmadan evvel evlenmiş olmaları zorunluluğunu aktarmıştır. Bunlara ilaveten Rum din adamlarının dul kalmaları durumunda tekrar evlenemediklerini de belirtmiştir. Rumların eşlerine karşı çok kibar ve saygılı olduklarını ayrıca eşlerine iyi baktıklarını Guillaume Martin gözlemlemiştir. Papadia²⁹⁴ genel olarak dünyanın en mutlu kadını olduğunu çok iyi bir kocaya sahip olmakla övünebileceğinden bahsetmiştir. Piskoposların ise evlenmelerine müsaade olmadığını aktaran seyyah onların kadınlardan uzak durmaları ve bekâr kalmaları gerekliliğini ifade etmiştir.²⁹⁵ Bir zamanlar bilim ve sanat alanında çok önemli eserler yaratan Rum ulusunun, kilisenin ilk yıllarında birçok bilim adamı yetiştirirken; bugün tek tük Piskopos, Athos dağındaki keşişler ve bir süredir kendilerini edebiyata adanmış bazı laikler dışında tam bir cehalet içerisinde olduğunu Guillaume Martin eleştirel bir şekilde betimlemiştir.²⁹⁶

Büyükada'nın en yüksek ve ıssız tepesinde bulunan manastırlarda görevli keşişlerin manastıra ait araziye işledikleri ve ayrıca el sanatları ile uğraştıklarını Olivier ziyareti esnasında görmüştür. Ayrıca Türklerin, bu garip adamları kendi hallerine bırakıp asla rahatsız etmediklerini de belirtmiştir.²⁹⁷ Guillaume Martin'in Katolik Hıristiyan olmasından olsa gerek Ortodoks olan Rumların din adamlarının cahil, para düşkünü, boş inançlara sahip olduklarını ve ölçsüz hırslarının olduğunu hatta Rum Papazlarının sadaka istemekten dahi utanmayacaklarını söyleyerek farklı mezhepten olan Hıristiyan toplumunun din adamlarını aşırı şekilde yediğini görüyoruz. Ayrıca Rum Papazlarının yönettiği ibadetlerinin gösterişten süsten ibaret olduğunu ifade ederek hoşnut olmadığını da okuyucularına hissettirmeye çalıştığı anlaşılmıştır.²⁹⁸

²⁹³ Tournefort, *a.g.e.*, s. 214.

²⁹⁴ Rahibin Karısı.

²⁹⁵ Martin, *a.g.e.*, s. 97.

²⁹⁶ Martin, *a.g.e.*, s. 156.

²⁹⁷ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 70.

²⁹⁸ Martin, *a.g.e.*, s. 157-158.

c. Ayinleri ve Hacca Gitmeleri

Osmanlı toplumunda yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudiler ibadet yerleri olan kilise ve havralarda özgür bir şekilde ibadet edebilmektedirler.²⁹⁹ Gayrimüslimler bireysel ibadetlerini kendi mülklerinde ve evlerinde rahatça yapabiliyorlardı.³⁰⁰ Gayrimüslim din adamlarına verilen beratlar ile gayrimüslimlerin ibadetlerini rahatça yapabilecekleri, halk tabakası veya yöneticileri tarafından müdahale edilmemesi gerektiği açıklanmıştır. Gayrimüslimlerin kilise ve havralarda yapılan ibadet ve ayin esnasında çıkan seslerin Müslüman ahaliyi rahatsız edecek yükseklikte olmaması gerektiği belirtilmiştir. Bütün bu hoşgörüyü rağmen tek kısıtlama çan çalmaktır.³⁰¹ Kiliselerinde çan bulundurma ve çan çalma ayrıcalığı sadece Sakız adalı gayrimüslimlere tanınmıştır. Bu çanlar Ada halkını ibadete davet etmenin haricinde sakız toplamak için çalışmaya çağırmak, çeşitli toplantılara katılımı sağlamak ve herhangi bir doğal afet meydana geldiğinde haber vermek amacıyla kullanıldığını Fransız seyyah Olivier aktarmıştır.³⁰²

Gayrimüslimler ferdi ibadetleri, toplu yapılması gereken ibadetlerinin haricinde uzunca bir seyahati gerektiren hac ibadetlerini de yerine getiriyorlardı. Kudüs her üç din için de kutsal kabul edilen bir yerdir. Gayrimüslimler için de bir hac merkeziydi. Hac yolculuğu kara veya deniz yolculuğu ile yapılabilirdi. Hac merkezinin uzak mesafede olmasından dolayı ulaşım güvenliği ve maddi zorlukları da beraberinde getirmekteydi.³⁰³

²⁹⁹ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. 239.

³⁰⁰ Ali Erbaş, *Hristiyanlıkta İbadet, Ayışığı Kitapları*, İstanbul, 2003, s. 19.

³⁰¹ Karataş, *a.g.e.*, s. 123-125.

³⁰² Olivier (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 51.

³⁰³ Karataş, *a.g.e.*, s. 125-126.

II. Şehirler ve Sosyal Yaşam Alanları

A. Şehirler

Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar; başta İstanbul olmak üzere Anadolu şehirlerine dair gözlemlerine geniş yer vermişlerdir. Merak ve ilgi ile gözlemlerini aktarmaya çalışmışlardır. Bin üç yüz kadar çeşitli ölçek ve nitelikteki gezi eserlerinin %80'i, Anadolu'daki şehir ve kasabalara ilişkin gözlemler olduğu yapılan araştırmalarda saptanmıştır.³⁰⁴

1. İstanbul

“Ümm-i Dünya”³⁰⁵ olarak anılan, silüetinin denize yansısıyla meydana gelen manzaranın eşi benzeri olmayan İstanbul; seyyahların en çok ilgisini çeken şehir olmuştur.³⁰⁶ Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları adlı eserinde Jean Ebersolt İstanbul'u şu şekilde anlatmıştır. “*Ardı ardına gelen Grek, Roma, Bizans ve Türk uygarlıklarının egemenliği altına girerken kendisine sahip olanların elinde, sırasıyla bir başka fatihin eline geçecek bir av gibi görünüyordu. Dört uygarlığın üst üste gelmesi, Atina kadar saf, Roma kadar zengin olmayan bu tuhaf ama acılı, heyecan verici ve gizemli bir şehri yaratmıştır.*”³⁰⁷ İstanbul, deniz yollarının ve karayollarının birleştiği noktada bulunması aynı zamanda tarihsel önemi sebebiyle seyyahların merak ettiği şehirler arasında yer almıştır.

Karadeniz'den İstanbul'a denizyolu ile giriş yapan Tournefort'un ilk izlenimleri şu şekildedir: “*Dış mahalleleriyle birlikte İstanbul, Avrupa'nın tartışmasız en büyük kentidir. Bütün gezginlerin ve hatta eski tarihçilerin ortak görüşüne göre, kentin konumu dünyanın en güzel ve en avantajlı yerindedir; Çanakkale Boğazı ve İstanbul Boğazı, sanki dünyanın dört bir yanından gelecek zenginlikleri ona ulaştırmak için açılmıştır...*”³⁰⁸ Kente girmeden, dış kesime bir kez daha hayran kalınır; konutları, taraçaları, balkonları ve bahçeleri birçok anfitiyatro oluşturan ve üzerlerinde

³⁰⁴ Emre Madran, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, *IX.Türk Tarih Kongresi, (21-25 Eylül 1981)*, C.III, TTK Yayını, Ankara, 1989, s. 1311.

³⁰⁵ Dünyanın Anası.

³⁰⁶ Mehmet Mazak, *Gündelik Hayattan Renklerle Eski İstanbul*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 7.

³⁰⁷ Jean Ebersolt, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, (Çev. İ.Arda), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1999, s. 6.

³⁰⁸ Tournefort, *a.g.e.*, s. 11.

bezestanlar, kervansaraylar, saraylar ve özellikle de camiler ya da kiliseler yükselen Avrupa'nın en büyük kentinin bütün evlerini bir bakışta görmekten daha hoş bir manzaraya dünyanın başka bir yerinde rastlanamaz. Kütleleri bakımından ürkütücü olan camiler sadece güzel bir görüntü oluşturuyorlar: Zira Türk mimarisinin kusurları ve özensizlikleri bu kadar uzaktan fark edilememektedir: ...İşte bunlar Karadeniz Boğazına giren herkesi büyüleyen bir manzara oluşturmaktadır. Hatta boğaz da hayranlık uyandırmaktadır, zira Fener Köşkü, Kadıköy, Üsküdar ve çevrede uzanan kırsal kesim, İstanbul'un parlaklığına artık dayanamayarak başınızı çevirdiğinizde gözünüzü okşamaktadır.³⁰⁹

Olivier ise İstanbul için "İnsanın seyrine doyamadığı"³¹⁰ yer ifadesini kullanmıştır. Aynı şekilde İngiliz seyyah Elisabeth Craven "İstanbul'un insanı hayran eden görünüşünü M.Gibbon'un tarihinde okuyun. Onun o nefis ve muhteşem tablosunu pek zarif bir şekilde kopya etmekten başka bir şey yapmayacağım: Kayalıklar, yeşillikler, eski hisarlar, modern köşkler minareler, vadilerde ulu çınarlar, bu canlı ve neşeli sahil boylarında kayıklar ve bir insan kalabalığı..."³¹¹ satırlarıyla İstanbul'a olan hayranlığını ifade etmiştir.

İstanbul nüfusunun hangi halk topluluklarından oluştuğunu ve nerelerde kimlerin yaşadığını Olivier şöyle aktarır: "İstanbul'un nüfusu Türk, Rum, Ermeni ve Avrupalı halklardan oluştuğundan dil, din, örf ve âdet bakımından oldukça farklı özellikler gösterir. Türkler, diğer halk topluluklarına göre çok daha büyük bir çoğunluğu oluşturmakta ve şehrin iç ve dış mahallelerinin her tarafına yayılmışlardır. Rumlar, İstanbul halkının hemen hemen altıda birini oluşturmaktadırlar ve limanın dip tarafında, Fanaraki veya Fener semtinde ikamet ederler. Ayrıca, Frenklerle birlikte Galata ve Beyoğlu semtlerinde yaşayan Rumlar da vardır. Ermenilerin nüfusu Rumlardan biraz daha azdır ve şehrin içinde ve çevre mahallelerinde ikamet ederler. Bununla beraber, zenginlerin büyük kısmı son zamanlarda Beyoğlu'nda Frenkler arasında, onlara karışmadan yaşamaya başlamışlardır. Yahudiler, İstanbul'daki halk toplulukları arasında en az nüfusa sahip olan topluluktur. Genellikle, şehrin iç

³⁰⁹ Tournefort, a.g.e., s. 14.

³¹⁰ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s.7.

³¹¹ Craven, a.g.e., s. 9.

*kesiminde ikamet etseler de içlerinden bazıları Galata ve Pera'da yaşar tüccarlara simsarlık yaparlar.*³¹²

Guillaume Martin, İstanbul'un genellikle düşünüldüğü ve söylendiği gibi kalabalık bir kent olmadığını, kenar semtler, boğaz, Kadıköy ve Üsküdar dâhil yedi yüz bin kişinin yaşadığını ifade etmiştir. Bu nüfusun yaklaşık iki yüz binini Türklerin oluşturduğunu diğer nüfusun Rum, Ermeni, Yahudi, Marunî ve Avrupalı olduğunu belirtmiştir. Gayrimüslimler arasında en kalabalık nüfusun Rumların olduğunu da anlatmıştır.³¹³ Fransız seyyah Nerval; Birbirleri ile hiçbir şekilde manevi bağı olmayan hatta mezhepleri farklı olan Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman, Rus ve Rum olmak üzere çeşitli milletin Beyoğlu'nda ve Galata'da yaşadığını belirtmiştir. Bu Avrupalı milletlerin o dönemdeki nüfusunun elli bin olduğunu aktarmıştır.³¹⁴

Olivier, o dönemdeki İstanbul'un nüfusu hakkındaki değerlendirmelerini ve gözlemlerini o zamanki şartlar içerisinde bilimsel sayılabilecek faydacı metotlar ve akılcı yollar kullanarak tespit etmeye çalışmıştır. Şehre giren hububat miktarından hareket ederek nüfusun beşyüz bin olduğu sonucuna varmıştır.³¹⁵ XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen Fransız seyyah Nerval İstanbul'u tasvir ederken biraz hayranlık biraz da şaşkınlıkla "İstanbul ne kadar da garip bir şehir! İhtişam ile sefaletin, gözyaşı ve sevincin bir arada bulunan bir şehir olduğunu aynı zamanda dünyanın başka şehirlerine nazaran, kendi başına daha bir buyruk, daha bir hür olduğunu söylüyor. Ayrıca dört ayrı milletin³¹⁶ büyük ihtilaflara düşmeden bir arada geçinebildiklerini, hepsinin aynı toprağın çocukları olduğunu ve birbirlerine karşı Fransızlardan daha müsamahakâr olduklarından bahsetmiştir.³¹⁷

XIX. yüzyıl ortalarında İngiliz seyyah Charles White İstanbul'un nüfusunu tespit edebilmek için şehrin valisinden, kadılarından ve imamlarından bilgi alabilen Müslüman ve Hıristiyan kişilerle görüşme yaptığından bahsetmektedir. Aynı zamanda değirmencilerden ve büyük fırıncılardan kendi araştırma ve soruşturmaları

³¹² Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 18.

³¹³ Martin, *a.g.e.*, s. 81.

³¹⁴ Nerval, *a.g.e.*, s. 40.

³¹⁵ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. VI.

³¹⁶ Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler.

³¹⁷ Nerval, *a.g.e.*, s. 11.

sonucunda İstanbul nüfusunun Üsküdar ve Boğaziçi köyleri hariç sekiz yüz bin olduğunu, buna ilaveten Beşiktaş ve Üsküdar'dan Karadeniz'e kadar Boğaziçi köylerinin iki yüz bin olduğunu ifade etmiştir.³¹⁸

İstanbul'da gemiden indikten sonra karaya ayak basan seyyahlar şehrin gemiden görüldüğü şekilden daha farklı olduğunu ve hayranlıkla izledikleri şehre ait olduğuna inanmadıklarını ifade etmişlerdir. Elisabeth Craven İstanbul sokaklarını ve evlerini şöyle tasvir etmiştir: “Beyoğlu ve İstanbul sokakları gayet dardır. Araba ile geçilmez. Her katta pencereler yolun üzerine doğru çıkar. O suretle ki, evin katları yükseldikçe evlerin üst katlarında oturanlar, yolun iki kenarındaki iki evden uzanıp elele tutuşabilirler.”³¹⁹ Tournefort'ta İstanbul sokaklarını ve yollarını şu şekilde resmetmiştir: “yalnızca tek yol, Saraydan Edirnekapı'ya giden yol gelip geçmeye elverişli; diğerleri dar, karanlık ve yapıları batakhaneye benziyor.”³²⁰

İstanbul'a gelen seyyahlar İstanbul'u ciddi bir şekilde tehdit eden yangın ve bulaşıcı hastalıklara da değinmişlerdir. Tournefort yangının sebeplerini şu şekilde sıralamıştır: “Galata'daki evler alçaktı, çoğu tahta ve kerpiçle yapılmıştı. Böylece yangın çıktığında bir günde binlercesi yanıp kül oluyordu. Talan yapmak niyetinde olan askerler ya da yataklarında tütün içen Türkler burada bazen yangın çıkartıyorlardı. Canlarını kurtarıp yalnızca evlerinden olanlar hemen teselli oluyorlardı, çünkü ev çok ucuza yapılabiliyordu ve Karadeniz kıyıları gerektiğinde her yıl bütün İstanbul'un inşa edilebilmesine olanak sağlayabilecek yetenekteydi, ne var ki, ailelerin çoğu mallarını yitirdikleri için bütünüyle perişan olmuşlardı. Eğer yanan iki ya da üç bin evden söz ediyorsak, bunun pek önemi yoktur.”³²¹ XVIII. yüzyılın sonlarında Fransız elçisinin yanında rahip olarak gelen Guillaume Martin de İstanbul için her yerin birbirinden güzel ama yangınlarla felakete uğradıklarından, ıssız kalan geniş alanları görmenin de acı verici olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı Devleti'nin başkentinde her gün yangın çıktığını ayrıca veba tehlikesinin olduğunu

³¹⁸ White'dan naklen Genç, *a.g.e.*, s. 49-50.

³¹⁹ Craven, *a.g.e.*, s. 11.

³²⁰ Tournefort, *a.g.e.*, s. 17.

³²¹ Tournefort, *a.g.e.*, s. 14-15.

aynı zamanda her yıl çok sayıda insanın canını alan bir felaket olduğundan bahsetmektedir.³²²

Elisabeth Craven İstanbul'da veba hastalığı ile ilgili yaşadığı olayı şu şekilde belirtmiştir: “Bu memleket sihirli güzelliği ile iklimi, yeri, yapısı ile bir yer cennetidir. Fakat korkunç bir afeti var: Veba. Tophane'ye gitmiştik. Sahilde küçük tahta kayık iskeleleri var. Bu iskelelerden birine yaklaşırken Türklerle dolu bir kayık geldi. Kayıkta bir cenaze vardı. İşleri pek acele olacaktı ki, M. de Cloiseul³²³ ile beni elleri ile bir kenara ittiler. Bunun üzerine elçi dehşet içinde kaldı. Sebebini sordum. Bu adamın vebadan ölmüş olacağından hiç şüphesi olmadığını söyledi.”³²⁴

XIX. yüzyıl Fransız gezginlerinden olan Nerval İstanbul'u dantelâya benzetmiş ve “Camileri ve minareleri ile İstanbul'un bir dantelâ gibi işlenmiş silueti görünmektedir ” şeklinde İstanbul'u betimlemiştir.³²⁵ Aynı şekilde Pera izlenimlerini anlatırken “moda ürünlerini satan ışıklı mağazalarıyla, takıcılarıyla, şekerçi ve çamaşırcılarıyla, İngiliz ve Fransız otelleriyle, okuma odaları ve kahveleriyle tıpkı Paris'in bir mahallesi” hissiyatına kapıldığını ifade etmiştir.³²⁶

XIX. yüzyıl İngiliz gezginlerinden Fellows, şehrin tamamen etkileyici ve özel bir karakterinin olduğunu, herhangi bir başka yerde buna benzer çok ve sık sık tepelerin bulunmadığını bildirmektedir. İstanbul'un resmedilmeye elverişli bir manzarasının bulunduğunu ve başka yerde İstanbul gibi başkent görmediğini ifade etmektedir. Hem karada hem de denizde insanların son derece hareketli olduğunu aktaran

³²² Martin, *a.g.e.*, s. 81.

³²³ Klasik Yunan ve Roma uygarlıkları uzmanı olan M.de Choiseul Gouffier, 1776'da Ege Denizi'nin yeni bir haritasını çıkarmak için görevlendirilen Chabert Markisi'nin başkanlığındaki heyette yer alır. Yolculuk sırasında Ege Adaları ve Anadolu kıyılarındaki antik kalıntılar, heykeller ve yazıtlarla ilgilenen M.de Choiseul Gouffier, heyetle birlikte Muğla, Milas, Bodrum ve dolaylarındaki antik siteleri gezdikten sonra Millet-Efes yoluyla İzmir'e ulaşır. Buradan deniz yoluyla Dikili'ye geçen heyet, Bergama'nın ardından Edremit Körfezi, Midilli, Kuzey Ege Adaları, Trakya Kıyıları ve Ayranoz'da çalışmalar yapar. M.de Choiseul Gouffier Fransa'ya döndükten sonra 1779'da Yazıtlar ve Edebiyat Akademisi'ne, 1782'de de d'Alambert'in ölümüyle boşalan Fransız Akademisi üyeliğine seçilir. M.de Choiseul Gouffier 1784'te Fransa'nın İstanbul elçiliğine atanmıştır. Bkz. Martin, *a.g.e.*, s. 8.; Stefanos Yerasimos, “Choiseul-Gouffier Comte de”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, 1994, s. 426-427.

³²⁴ Craven, *a.g.e.*, s. 14.

³²⁵ Nerval, *a.g.e.*, s. 27.

³²⁶ Nerval, *a.g.e.*, s. 21.

seyyah; bu hareketliliği eğlenceli bulduğunu, halkı arılara benzetmekte ve şehrin arı kovanını andırdığını belirtmiştir.³²⁷

2. Bursa

1326 yılında Osmanlı Devleti hakimiyeti altına giren Bursa, Anadolu'dan geçen baharat ve ipek yollarının geçiş güzergahı üzerinde bulunmasından dolayı Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme dönemlerinde önemli bir yere sahiptir. İstanbul'a yakın mesafede ve verimli topraklara sahip olması Bursa'nın önemini daha da arttırmış ve hatta 1326 ile 1361 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin başkentliğini yapmıştır.³²⁸ Coğrafi konumunun avantajından dolayı politik merkez olmanın dışında ipek ticareti ve ipek üreticiliği konusunda da merkez olan Bursa zamanla uluslararası pazar haline gelmiş, sosyo-ekonomik ve kültürel anlamda ilerleme göstermiştir.³²⁹

XV. yüzyıl ve XVI. yüzyılda olduğu gibi XVII. yüzyılda da Bursa şehri ticaretin yoğun olduğu ve geçit yerlerinden biriydi. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Bursa şehrinde Türkler, Yahudiler, Ermeni ve Rumlar yaşamaktaydılar.³³⁰ XVII. yüzyılın başlarında Bursa'da Ermenilerin nüfusunun üç yüz hane olduğunu Polonyalı Simeon belirtmiştir.³³¹ XVII. yüzyılın son çeyreğinde Bursa da kırk bin Türk, on iki bin Yahudi, az sayıda Rum ve Ermeni yaşamaktaydı.³³² XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında bulunan Tournefort; Bursa için aşağıdaki tespitlerde bulunmuştur. Müslüman nüfusunun on bin veya on iki bin hane civarında, hane başına dört kişi hesap edilirse kırk bin kişi, Yahudilerin kırk beş haneleri, Rumların üç yüz hane olduğunu ifade etmiştir.³³³ XVIII. yüzyılın ortalarında Bursa'da bulunan Niebuhr ise on dokuz bin Müslüman hanesi yani yetmiş beş-seksen bin kişi, bin iki yüz hane Ermeni, yedi yüz hane Rum ve dört yüz hane Yahudi yaşadığını

³²⁷ Şahin, *a.g.e.*, s. 73.

³²⁸ Mine Akkuş, "19. Yüzyılda Bursa'daki İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpayası ve Nizamnamesi", *OTAM*, Cilt 24, Ankara, 2008, s. 1-3.

³²⁹ Türkan Polatçı Demirkol, " Bir Piyasa Düzenleme Mekanizması Olarak Bursa İhtisab Kanunnamesi", *Mediterranean Journal of Humanities*, VII, 2017, s. 151.

³³⁰ Aybet, *a.g.e.*, s. 540.

³³¹ Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 40.

³³² Aybet, *a.g.e.*, s. 540.

³³³ Tournefort, *a.g.e.*, s. 234-235.

belirtmiştir.³³⁴ XVIII. yüzyılın sonlarında Bursa'ya gelen Brenner kendisine aktarılan bilgilere göre Bursa'nın genel nüfusun yüz bin kişi olduğunu bu nüfusun altı bin kişisini Ermenilerin, üç bin beş yüz kişisini Rumların, bin iki yüz kişisini Yahudilerin geriye kalan nüfusu Müslümanların oluşturduğunu fakat kendisine aktarılan rakamları abartılı bulduğunu da ifade etmiştir.³³⁵ 1831 yılında Bursa'da yapılan nüfus sayımına göre Müslüman nüfusun on bin beş yüz otuz iki, gayrimüslim nüfusun beş bin beş yüz seksen altı olduğu tespit edilmiştir.³³⁶ XIX. yüzyıl sonları 1892 yılına ait salnamede Bursa'nın toplam nüfusunun yetmiş altı bin olduğu bu nüfusun beş bin yüz elli sekiz Rum, yedi bin beş yüz kırk bir Ermeni, iki bin beş yüz kırk sekiz Yahudi ve geriye kalan nüfusu Müslümanların oluşturduğu gösterilmiştir.³³⁷

Bursa'nın Osmanlı Devleti egemenliği altına girmesinden sonra, 1333 yılında kenti ilk ziyaret eden seyyah İbn-i Battuta, Bursa'yı büyük caddeleri bulunan, canlı çarşısı olan ve muazzam bir şehir olarak tasvir etmiştir.³³⁸ Yıllar sonra 1786 yılında Bursa'ya gelen İngiliz kadın seyyah Elisabeth Craven, seyyah İbn-i Battuta'nın ifadelerine benzer şekilde Bursa'ya dair izlenimlerini şöyle aktarmıştır. "Bursa muazzam bir şehirdir. Sıcak suları pek çok. Hemen her evde bir hamam var."³³⁹

3. Diğer Önemli Şehirler

Seyyahlar tarafından İstanbul ve Bursa dışında ziyaret edilen diğer önemli şehirler İzmir ve Urfa şehirleridir. 1786 yılında İzmir'i ziyaret eden İngiliz kadın seyyah Elisabeth Craven İzmir'e karşı hayranlığını ve beğenisini şu şekilde tasvir etmiştir. "Yunandan dönüşte İzmir'e uğradık. Bu şehir bana şimdiye kadar gördüklerimin en canlısı geldi. Bir tüccar kalabalığı, güzel evlerin çokluğu, mütemediyen gelen gemiler yahut engine doğru birbiri arkasından yelken açan gemiler..."³⁴⁰

³³⁴ Rıza Akdemir, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür*, Sayı 64, s. 100.

³³⁵ Karataş, *a.g.e.*, s. 32.

³³⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, B.D.İ.E. Yayınları, Ankara, 1997, s. 95-99.

³³⁷ Karataş, *a.g.e.*, s. 32.

³³⁸ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancı, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Çev:A.Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 428-430.

³³⁹ Craven, *a.g.e.*, s. 27.

³⁴⁰ Craven, *a.g.e.*, s. 27.

İngiliz seyyah Fellows İzmir'den Manisa giderken gördüğü manzara karşısında İzmir'i resmedilmeye değer bir güzelliği bulunduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda İzmir'in sokaklarını İstanbul'un sokaklarına olumsuz yönden benzetmiştir. İnsanların şehre düzensiz ve yoğun şekilde yerleştiğini, sokakların oldukça dar ve kirliliğini, halkın bu görüntüden rahatsız olmadıklarını ve ticaretle uğraştıklarından dolayı bu manzarayı dikkate almadıklarını bildirmektedir. Şehirde yük taşımak için sadece develerin kullanıldığını, şehir içerisinde sekiz yüz-dokuz yüz civarında deve ile karşılaşılabileceğinden dolayı bu tür hayvanlara alışık olmayan Batıların zorlanabileceğini ifade etmiştir.³⁴¹

Urfa şehrini ise Fransız seyyah Olivier XVIII. yüzyıl sonlarında ziyaret etmiştir. Seyyah çok geniş bir alana yayılmış, iki tepe yamaçlarında inşa edilmiş Urfa'nın, evlerinin moloz taşları veya daha çok yontulmuş düzgün taşlarla inşa edildiğini gözlemlemiştir. Tüm evlerin üzerlerinde terasların olduğuna dikkat etmiştir. Yollarının ortasında kanalların geçtiğini, yağmur suları ile birlikte çöplerin bu kanallardan akarak yolların ve kaldırımların temizlendiğine değinmiştir. Urfa'nın nüfusunun otuz, kırk binden biraz fazla olduğunu tahmin eden seyyah, Urfa halkının Türkler, Kürtler, Araplar ve Ermenilerden oluştuğunu ifade etmiştir. Yahudilerin sayılarının ise daha az ve fakir olduklarını, Ermenilerin bölge şehirleri ile ticareti ellerinde tuttukları için durumlarının iyi olduğundan bahsetmektedir.³⁴² Seyyahın Urfa'da dikkatini çeken yerlerin başında balıklı göl gelir. Buradaki izlenimlerini şu şekilde aktarmıştır. “Yüz ayak kadar uzunlukta dört köşe bir havuz inşa edilmiştir. Bu havuzun içinde akıl almaz miktarda çok balık bulunmaktadır. Bu balıkların bu kadar çok çoğalmasının sebebi olarak onların mukaddes olmasıdır. Kim bu balıklara dokunur veya yemeye kalkarsa hemen orada öleceği inancı çevre halkı tarafından yayılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Havuzun kenarında balıkların beslenmesi için çörek ve tatlı satan seyyar satıcılar bulunmaktadır. Batıl inançlara sahip olanlar veya bir dileğinin gerçekleşmesini isteyenler bu balıklara yem atarlar. Bu yemleri

³⁴¹ Fellows'dan naklen Şahin, *a.g.e.*, s. 95-96.

³⁴² Olivier (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 120.

kapmak için birbirlerinin üzerine çıkıp oynaşan balıkları izleyerek vakit geçirirler.”³⁴³

B. Sosyal Yaşam Alanları

Seyahatnamelerin olmazsa olmazları Osmanlı topraklarında bulunan önemli yapılardan olan Topkapı Sarayı, Ayasofya ve Süleymaniye Cami, hamamlar, kervansaraylar, hanlar ve çarşılarıdır. Bunların yanı sıra sosyal yaşam alanlarından olan kahvehaneler, pazarlar ve mezarlıklardan da bahsetmektedirler.

1. Camiler

Cami, medrese ve çarşıların Osmanlı Devleti’inde şehirlerin kuruluşunda önemli yeri bulunmaktadır. Şehirler bu üçgende kurulur ve gelişirdi.³⁴⁴ Seyyahların en çok dikkatini çeken ve merak edilen yerlerin başında camiler gelmektedir. Tüm seyyahlar camileri görmek için ellerinden geleni yapmaya çalışmışlardır. Seyyahlar özellikle İstanbul’daki Ayasofya, Selatin camileri ve Topkapı sarayına girebilmek, inceleme ve araştırma yapabilmek için padişahın müsaadesini almaları gerekiyordu. Seyyahlar diğer seyahatlerinde olduğu gibi elçilik vasıtasıyla sadrazamlığa izin talebinde bulunmak zorunda, iznin uygun görülmesi durumunda, yetkili kurumlar bilgilendirilerek inceleme ve araştırma gezilerini icra edebilmekte idiler.³⁴⁵

Batılı seyyahların en çok görmek istedikleri ve ilgilerini çeken yapı Ayasofya Cami idi. Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethinden sonra camiye çevrilen Ayasofya’nın isminin değiştirilmemiş olması seyyahların dikkatinden kaçmamıştır. Ayasofya Camii’ne hayranlığını Tournefort şu şekilde ifade etmiştir: “Ayasofya İstanbul’daki camilerin en güzelidir. Konumu ona büyük bir üstünlük sağlar. Eski Bizans kentinin yüksek bir kesiminde, çok güzel bir yerde, Sarayburnu’ndan denize kavuşan bir tepenin üzerindedir.”³⁴⁶ Yabancılar tarafından İstanbul’da önce Selatin Camileri gezilirdi. Tournefort da Selatin Camiler karşısında beğenisini gizleyememiş ve

³⁴³ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 119.

³⁴⁴ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayını, İstanbul, 1997, s. 151-152.

³⁴⁵ Sezer, *a.g.e.*, s. 113.

³⁴⁶ Tournefort, *a.g.e.*, s. 42.

Fransa'daki kiliselere gösterilen kıymeti eleştirmiştir. “İstanbul'da yedi Selatin Camisi vardır. Türklerin çok güzel örnekleri olan bu yapıların hiçbir eksigi yoktur. Ve çok iyi korunmuşlardır. Oysa Fransa'da tamamlanmış hemen hemen tek bir kilise bile yoktur. Eğer sahanının büyüklüğü ve iç eğmecinin güzelliğiyle beğeni kazanıyorsa, koro yeri kusurludur; eğer bu iki yeri tamamlanmışsa cephesine başlanmamıştır. Kiliselerimizin çoğu özellikle de Paris'te din dışı yapılarla tamamen çevrilidir. Destek kemerlerinin arasında koskoca aileler barındırılır, dükkânlar açmak için en küçük sundurmalardan yararlanılır, bu kiliselerin çoğunlukla ne meydanı, ne de ağaçlıklı yolu vardır. İstanbul Camileri ise tersine çevredeki yapılara yapışık değiller ve güzel ağaçları, süslü güzel çeşmeleri olan geniş avlular içinde yer alır. Camilerin içinde asla köpeklerin saldırısına uğramazsınız, buralarda ne saygısızlık yapılır, ne de saygısızca bir davranışa çanak tutulur. Onlar Kiliselerimizden daha fazla gelire sahiptir. Mimarileri açısından kiliselerimizle karşılaştırılmasalar bile büyüklükleri ve sağlamlıklarıyla dikkat çekerler.”³⁴⁷

“İstanbul'un bütün Camileri arasında, kubbesinin güzelliği bakımından Süleymaniye kadar Ayasofya'ya yaklaşanı yoktur, hatta bu Caminin dış bölümünün Ayasofya'yı aştığı bile söylenir”³⁴⁸ şeklinde Tournefort Süleymaniye Camisine olan hayranlığını ve beğenisini de ifade etmiştir. Tournefort; büyük camilerin neredeyse hepsinde hastane ve okul bulunduğunu söylemiştir. Hastanelerde hangi dinden olursa olsun tüm yoksullara bakıldığını belirtmiştir. Fakat okullara Müslüman çocukların alındığını ve genellikle okuma yazma ve tefsir öğretildiğini ifade etmiştir.³⁴⁹

XIX. yüzyılın ortalarında Anadolu'ya gelen seyyahlardan Fellows, İzmir'deki camilerin “*Frenklerin ziyaretine kapalı olması sebebiyle*” İstanbul'a gidene kadar cami ziyaretlerini ertelemiştir. İstanbul'a gittiğinde İngiliz elçiliği vasıtasıyla izin alarak görebileceğini düşünmüştür. Fellows seyahatnamesinde sadece camilerin dış görünüşleri hakkında bilgileri verdiğini göz önüne alınca camilerin içine giremediğini değerlendirebiliriz. Fellows, minarelerin genel olarak çok etkileyici olduğunu, özellikle ışıklandırıldığı zaman daha da hoş gözüktüğünü belirtmiştir. Kış mevsiminde camilerin görünümünü “*yeni filiz vermiş bitkilerin dalları*”na benzeterek

³⁴⁷ Tournefort, *a.g.e.*, s. 18-19.

³⁴⁸ Tournefort, *a.g.e.*, s. 23.

³⁴⁹ Tournefort, *a.g.e.*, s. 61.

camilerin muhteşem görüntüsünü tasvir etmeye çalışmıştır.³⁵⁰ Lady Montagu Türk kılığında I. Selim Camisini görmeye gitmiştir. Bugüne kadar gördüğü en heybetli bina olduğunu ve kendi kiliselerinde olduğu gibi oturacak sıralarla bölünmemiş ve suretle doldurulmamış olmasının güzelliğine güzellik kattığını belirtmiştir. Ayrıca gören herkesi hayrete düşürecek maharetle planlanmış olan minareden bahsetmektedir. Üç imamın birbiriyle hiç karşılaşmadan aynı anda yukarı çıkabileceğini ifade etmiştir.³⁵¹

2. Hamamlar

Temizlenmek, arınmak, güzelleşmek ve iyileşmek için eski çağlardan bu zamana kadar insanlar çeşitli çözümler üretmişlerdir. Uygulanan çözümlerden birisi olan hamamlar; tüm kültürlerde tarih boyunca en ilgi çeken yerler arasında olmuştur. Antik çağda ve eski kültürlerde tapınaklarını tanrılar ve tanrıçalarla donatan, göllerin, akarsuların ve denizlerin su perileri ile dolu olduğuna inanan insanoğlu birbirinden farklı arınma kültürlerini farklı coğrafyalarda oluşturmuşlardır. Asurlular Fırat nehrini, Mısırlılar Nil nehrini, Hintliler Ganj nehrini temizlenmek ve arınmak için kullanmışlardır. Antik Çağ Yunan Dünyasında nehir ve deniz kıyılarında bulunan insanın su ile bulunduğu, temizlenmek, ruhun arınması ve yıkanmak amacı ile kullanılan kapalı odalar özel mekânlar haline gelmiştir. Bu mekânlar zamanla mimari özellikler kazanarak hamamların temelini oluşturmuştur.³⁵² Türkçe'ye Arapça'dan geçen "hamam" sözcüğü yıkanma, yüzme havuzu, banyo, kaplıca hatta sulama ile ilgili mekân anlamına gelmektedir. Hamam sözcüğü ısınmak veya ısıtmak manasına gelen "hama" fiil kökünden türemiştir. Arapça terminolojide hamamda, sıcak suyun ve ısıtılmış bir binanın varlığının belirleyici olduğu vurgulanmaktadır.³⁵³

Temizliği dinlerinin temeli olarak gören, vücut temizliklerine ve sağlıklarını korumaya özen gösteren Türklerin; kamuya açık hamamlar açmaları yabancı gezginlerin dikkatini çekmiştir. Kendi kültürlerinde olmayan bu yapılar ve

³⁵⁰ Fellows'dan naklen Şahin, *a.g.e.*, s. 113.

³⁵¹ Montagu, *a.g.e.*, s. 80-81.

³⁵² Düriye Bozok, "Türk Hamamı ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı : Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:13, s. 64.

³⁵³ Nina Ergin, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, (Çev. Ayşe Özbay Erozan), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 8.

alışkanlıkları bizzat yerinde görme duygusuna kapılmalarına sebep olmuştur. Müslümanların, dinlerinin emrettiği için sık sık abdest aldıkları ve vücut temizliklerine dikkat ettikleri seyyahlar tarafından gözlemlenmiş ve seyahatnamelerinde belirtilmiştir. Seçkin ve zengin insanların evlerinde hamamların bulunduğu, orta halli insanların genel hamamlara gittikleri de ifade edilmiştir.

Müslümanların temizlik anlayışına çok farklı bir bakış açısıyla bakan Tournefort şu şekilde enteresan bir açıklamada bulunmuştur. “Eğer Hz. Muhammed temizliği, sağlığa yararlı olduğu için önermiş olsaydı övülmeye değerdi, ancak dinsel açıdan önerdiği için gülünçtür.”³⁵⁴ Erkek seyyahlar kadınlar hamamına giremediğinden kadın seyyahlardan Elisabeth Craven hamam ile ilgili gözlemini ve eleştirisini şu şekilde ifade ediyor. “Hamam, kadınların en büyük eğlencesidir. Yıkanarak ve süslenerek hamamda beş saat kalıyorlar. Bu kadar tombul kadını bir arada görmediğim gibi bu kadar tombul kadınlar da görmemiştim”.³⁵⁵ Bir diğer İngiliz kadın seyyah Lady Montagu, erkekler için kahvehane neyse kadınlar için de hamamın dinlenmek, güç toplamak ve en yeni dedikoduları yapmak için bir iletişim yeri olduğunu belirtmiştir. Kadınların vücutlarının güzelliğinden bahsetmiş, namuslu, dürüst ve ahlaklı olduklarını belirterek methiyelerde bulunmuştur.³⁵⁶

3. Kervansaray ve Hanlar

İslamiyeti kabul eden ilk Türk devleti olan Karahanlılar “*Ribat-ı Melik*” adlı bir yapı inşa etmişlerdir. Bu yapı Müslüman Türklerin tarihte inşa ettiği ilk kervansaray olarak adlandırılmaktadır. Bugün bizim kervansaray olarak adlandırdığımız yapı kendi döneminde “*ribat*” olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki Türklerin İslam’ı kabulünden sonra inşa ettikleri ribatlar zaman içerisinde şeklini muhafaza etmiş fakat kervansaray olarak adını değiştirmiştir. Osmanlı Devleti’nin hâkim olduğu geniş coğrafyada, Baharat Yolu ve İpek yolu gibi dönemin önemli ticaret yolları bulunmaktaydı. Bu ticaret yolları sayesinde devletin ekonomik gelişimi sağlanmıştır. Osmanlı Devleti tarafından seyahat edenlerin güvenliğinin sağlanması

³⁵⁴ Tournefort, *a.g.e.*, s. 65.

³⁵⁵ Craven, *a.g.e.*, s. 24.

³⁵⁶ Montagu, *a.g.e.*, s. 26.

ve sağlıklı bir şekilde seyahat edebilmeleri için kervansaraylar ve hanlar yapılmıştır.³⁵⁷

Kervansaray kelime olarak Farsça “*karbansaray*” kelimesinden gelmektedir. Ekonominin canlı olduğu yerlerde, konaklama noktalarında, ticaret yapılan şehirlerde gerek ticaret kabilelerine katılan gerekse tek başına seyahat eden yolcuları yolculuk günü Kervansaray akşamında barındırmak, kervanları dinlendirmek, malları sahiplerine ve tacirlere teslim edinceye kadar muhafaza etmek, yolcuların sonraki gün yolculuklarına devam edebilmeleri için son “*kangir*”³⁵⁸ olarak yapılan anıtsal yapılara “Kervansaray” denir.³⁵⁹

Seyahatnamelerde kervansaray ve han isimlendirmeleri ayrıştırılmış değildir. Aynı yapıdan bahsederken bazı seyyahlar “kervansaray”, bazıları ise “han” demeyi tercih etmişlerdir. Osmanlı toplumunda önemli yeri olan kervansaray ve hanlar hakkında seyyahlar mutlaka izlenimlerini aktarmışlardır. Şehirlerde kervansaray ve hanlar gibi yapıların sayısının fazlalığı ve satılan ürünlerin çeşitliliği ticaretin ne kadar yoğun bir şekilde yapıldığının göstergesidir.³⁶⁰ XIX. yüzyılın ortalarına doğru Anadolu’da bulunan İngiliz seyyah Fellows, kalmış olduğu bir hanı anlatırken hanın girişlerinin taş ve demirden yapıldığını, her odanın kubbeli olduğunu, pencerelerinin demir parmaklıklı olduğunu, kapının ağır olduğunu ve büyük anahtarlarla kilitlendiğini anlatmıştır. İçeriye girilen kapıyı siyahî bir kölenin açmasından dolayı hapishaneye giriyormuş duygusuna kapıldığını da ifade etmiştir. Fakat hanın teferruatlı bir yapı, odanın boş, sade ve temiz olmasının yanı sıra kısa sürede mükemmel bir akşam yemeğinin hazırlandığını belirterek memnuniyetini de ifade etmiştir.³⁶¹

Lady Montagu han binasını biraz özeleştirir yaparak tasvir ediyor, “ Üç- dörtyüz insanı alabilecek çok büyük salonunun olduğu, avlusunun fevkalade geniş ve

³⁵⁷ Murat Özer, *Seyyahların Gözüyle Osmanlı Döneminde Faaliyet Gösteren Kervansaraylar*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Ocak 2005, s. 3.

³⁵⁸ Son durak.

³⁵⁹ Ahmet Telci, *Türkiye’deki Ticaret Yolları Üzerinde Bulunan Han ve Kervansarayların Fotogrametrik Belgelemesi ve Coğrafi Bilgi Sistemine Entegre Edilmesi*, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya, 2011, s. 26.

³⁶⁰ Şahin, *a.g.e.*, s. 122.

³⁶¹ Fellows’dan naklen Şahin, *a.g.e.*, s. 122.

etrafındaki galerilerin bulunduğunu ve bunların İngiltere’de bulunan üniversitelerin havasını verdiğini söylüyor. Han inşa etmenin manastır kurmaktan daha faydalı bir iş olduğunu belirtiyor.³⁶² XIX. yüzyılın ortalarında gelen asker kökenli İngiliz Charles White hanları şu şekilde tasvir ediyor. “Hanlar perakende satışın yapıldığı aynı zamanda konaklama yeri olarak da kullanılan mekânlardır. Bu mekânlarda hem yerli halktan insanlar hem de yabancılar konaklar. Odalar mobilyasız olarak ayda otuz ile altmış kuruş arasında kiralanır. Han kapıları güneş batar batmaz kapatılır, binada yemek pişirmek, yatsıdan sonra mum, fener ve ateş yakmak yasaktır. Hanların müşterek kuralı gereği hiçbir kadın tek başına veya birisiyle handa geceleyemez. Kadınlar kervansaraylarda veya evlerde kalabilirler. Kadınlar hana gündüz ancak bekçi refakatinde girebilir.”³⁶³

4. Çarşı ve Pazarlar

Seyyahların en çok ilgisini çeken ve hakkında bilgi aktardıkları yerler arasında çarşı ve pazarlar gelmektedir. XVIII. yüzyıl İngiliz seyyahı olan Lady Montagu Edirne’de Türk kıyafeti giyerek gezmiş olduğu çarşığı şu şekilde tasvir ediyor. “Çarşı yarım mil uzunluğunda, üstü kubbeli ve gayet temiz tutuluyor. İçinde üç yüz altmış beş dükkân var; hepsi de çeşit çeşit mallarla dolu. Bunlar Londra’nın yeni borsasındaki usulle teşhir ediliyor. Fakat burada yerler çok daha temiz. Dükkânlar o kadar temiz ki adeta yeni boyanmış gibi duruyor. Aylak takımından çeşit çeşit insan oyalanmak için buraya geliyor yahut kahve veya şerbet içerek eğleniyorlar. Bunları bizim tiyatrolarımızda portakal ve şekerlemeleri sattıkları gibi çığırkanlıkla satıyorlar. Zengin tüccarların çoğunun Yahudi olduğunu gördüm.”³⁶⁴

Guillaume Martin Mısır Çarşısında her türlü uyuşturucu madde, kocakarı ilaçları, baharat ve koku bulunduğunu anlatmaktadır. Nefis ama çok ağır bir kokusu olduğunu ve insanın başının dönebileceğini söylüyor.³⁶⁵ XIX. yüzyıl İngiliz seyyahlarından Fellows; İstanbul’u ziyareti esnasında üstü kapalı kemerlerin arasından birkaç mil kapalı çarşıda yürüdüğünü ve pazara ulaştığını, pazarda geniş

³⁶² Montagu, *a.g.e.*, s. 66.

³⁶³ Genç, *a.g.e.*, s. 122.

³⁶⁴ Montagu, *a.g.e.*, s. 76.

³⁶⁵ Martin, *a.g.e.*, s. 100.

alanlarda veya dükkânların yanlarında develerin dizleri üzerinde çöktüklerini ve bu görüntünün hoş bir görüntü oluşturduğunu ifade etmiştir. Kıyafet satılan bölümde renkli ve süslü malzemelerin bulunduğunu belirtmiştir. Baharatların güzel, kokuların, ilaçların ve kurutulmuş meyvelerin her birinin farklı bölümlerde bulunduğunu ve güzel kokularının hissedildiğini tasvir etmektedir. Fellows; Avrupalılar için getirilmiş “Day and Martin” markalı ayakkabıları gördüğünü bildirmektedir. Alışveriş yaparken fiyat konusunda sıkıntı yaşamamak için yardımcısının yanında olmasına dikkat ettiğini aktarmaktadır. Türk tüccarların genellikle dürüst olduklarını, istedikleri fiyatların adaletli ve makul olduğunu belirten Fellows tüccarların pazarlık esnasında çok fazla sigara içtiklerini de belirtmiştir.³⁶⁶

XIX. yüzyıl Fransız seyyahlarından Nerval, Kapalı Çarşmayı adeta bir yer altı şehri ve İstanbul’un merkezi olarak tanımlamıştır. Çarşının Bizans üslubunda, çok sağlam bir şekilde taştan inşa edildiğini, her tarafının girinti ve çıkıntılarla kaplı olduğunu ayrıca gündüzün yakıcı sıcağına karşı korunmak için de büyük bir sığınak olduğunu belirtmiştir. Kapalı Çarşı’da kadın elbiseleri ve terlikleri, nakış ve sırma işleme kumaşlar, halılar, altın, gümüş ve sedef kakmalı mobilyaların sergilendiği anlatmıştır.³⁶⁷

5. Kahvehaneler

“Kahve” kelimesi kahve ortaya çıkmadan evvel de kullanılmaktaydı. Önceleri şarapla ilgili olarak “Aşağılayıcı” bir sıfat olarak kullanılmaktadır. “K-h-v” veya “k-h-y” kökünden gelen kelime, “*bir şeye karşı duyulan arzuyu azaltma*” veya “*bir şeyi tiksindirici hale getirme*” anlamındadır. İnsanın uyuma isteğini kesmesinden dolayı kelimenin bu haliyle kullanılmış olabileceği söylenebilir.³⁶⁸ Bir efsaneye göre kahve ağacı bir veli tarafından keçi tezeğinin ekilmesi sonucu çıkmıştır.³⁶⁹ Ayrı bir rivayete göre keçi ve develerin bir ağacın meyvesini yedikten sonra canlılık gösterdiklerini fark eden çobanlar, bu durumu dervişlerine anlatmışlardır. Derviş Şazili ise, bu ağacın meyvelerini kaynatarak içmiş ve aynı canlılığın kendinde

³⁶⁶ Fellows’dan naklen Şahin, *a.g.e.*, s. 97-98.

³⁶⁷ Nerval, *a.g.e.*, s. 14.

³⁶⁸ Ralph S. Hottot, *Kahve ve Kahvehaneler-Bir Toplumsal İçeceğin Yakınoğu’daki Kökenleri*, (Çev: Nurettin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 16.

³⁶⁹ İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1967, s. 96.

olduğunu görmüştür.³⁷⁰ Bütün bu söylentilere karşılık, Ortaçağ'da yaşayan tıp alimi İbn Sina'nın 1000 yılları civarında kahveyi bildiği, sevdiği ve kullandığı dile getirilmektedir.³⁷¹

İlk olarak Habeşistan'da ortaya çıkan kahve daha sonra Yemen'e girmiştir. Buradan da İslam dünyası kahve ile tanışır.³⁷² İslam dünyasında kahvenin yayılmasındaki en önemli etkenlerden birisi hacca gidenlerin dönüşte bu içecekten hem “*sevap*” hem de “*şifa*” niyetine alıp götürmeleri olmuştur.³⁷³ Kahve hastalık tedavilerinde de kullanılmıştır. Yaz ishallerinde yoğun olarak kullanılmaktadır. Kahve, limon suyundan istifade edilerek hap haline getirilerek aç karnına içilir. Dolama olan parmak sıcak pişmiş kahve içinde bekletilir. Öksürükte, ateşte yakılan kahvenin dumanına tutulmuş havlunun göğse konulması yaygındır. Romatizma, böbrek taşı ve gut hastalığının tedavisinde, hazımsızlığın ve boğmacanın tedavisinde kalbin kuvvetlendirilmesinde kahve kullanılır.³⁷⁴ İstanbul'da ilk kez 1517'de kahve içilmiştir.³⁷⁵

Kahvehane; Arapça kahve ve Farsça hane kelimelerinden meydana gelmektedir. Kahvehane; “kahve, çay, ıhlamur, bira, nargile içilen tavla, domino, bilardo, kâğıt oyunları vb. oynanan yer” anlamındadır.³⁷⁶ Osmanlı kültüründe kahvehane “kahve evi” anlamına gelmektedir. İlk ortaya çıktığı tarihten itibaren toplumun geçirdiği toplumsal dönüşümleri yansıtan ve toplumsal ilişkileri şekillendiren mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷⁷ Kahvehaneler her ne kadar, kahve içilen mekân olarak görülüyor olsa da, esas olarak sohbet mekanlarıdır ve çoğu zaman da “eğlence merkezi” gibi algılanmışlardır. 1551 tarihli bir vesikada “kahve-hane mahal-i eğlence” ifadesi kullanılmaktadır.³⁷⁸ Toplumdaki sosyal ilişkileri şekillendiren kahvehane tipi mekânlar ilk örnekleri XVI. yüzyılın başlarında Kahire, Mekke ve

³⁷⁰ Taha Toros, *Kahvenin Öyküsü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 6.

³⁷¹ Toros, *a.g.e.*, s. 8.

³⁷² Ulla Heise, *Kahve ve Kahvehane*, (Çev.Mustafa Tüzel), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, Temmuz 2001, s. 21.

³⁷³ Cengiz Yıldız, *Kahvehane Kültürü*, Beyan Yayınları, İstanbul, Aralık 2007, s. 23.

³⁷⁴ Yıldız, *a.g.e.*, s. 30.

³⁷⁵ Heise, *a.g.e.*, s. 21.

³⁷⁶ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Cilt 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 1159.

³⁷⁷ Mazak, *a.g.e.*, s. 110.

³⁷⁸ Namık Açıköz, *Kahvename (Klasik Türk Edebiyatında Kahve)*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 3.

Şam'da ortaya çıkmıştır.³⁷⁹ Halep'ten Hakem adında bir esnaf ile Şam'dan Şems adlı kibar bir kişi 1554 yılında İstanbul Tahtakale'de kahvehane açarak kahve satmaya başlamışlardır. XVI. yüzyıl ortalarına kadar işyeri, ev, cami ve çarşı arasında geçiren Osmanlı erkeklerinin gündelik hayatlarına yeni bir mekân eklenmiştir.³⁸⁰ Kahve kültürünün, henüz kahvehaneler açılmadan başta saray mutfağı olmak üzere ilmiye konakları ve tekkelerde bilindiği, Kanuni Sultan Süleyman'ın Topkapı Sarayı'ndaki Has Oda hizmetinden sayılmak üzere bir "kahvecibaşılık" görevi tahsis ettiği bilinmektedir.³⁸¹

Kahvehaneler açıldıktan sonra bu mekanlarda berberler faaliyet göstermeye başlamışlar, saç ve sakal tıraşı yanında, diş ve vantuz çekmekte ayrıca sülük koymaktadırlar. Sağlık ocağı gibi bir görev üstlenen berberler sülük çektikten sonra kanayan yere kahve ve limon suyu karıştırarak sürerlerdi. Berberler kellik, uyuz ve buna benzer cilt hastalıkları için merhemler yapmakta ve satmaktadırlar.³⁸² Şeyhler, imamlar ve müezzinler uzun bir süre kahvehaneye pek sıcak bakmamışlardır. Cami görevlileri ve şeyhler kahvehaneleri "kendi nüfuz alanlarını sınırlayan yerler" olarak görmüşlerdir. Kahvehanelerin camiye gidenleri kendine çekmiş olmasının en önemli ispatı Ramazan ayında bu mekanların normalden daha fazla ilgi görmüş olmasıdır.³⁸³ XVI. ve XVII. yüzyıllarda kahvehaneler; başta iktidar olmak üzere toplumun çeşitli kesimlerince "Miskinlerin buluşma mekânı ve fitne yuvası" olarak görülmeye başlanmış ve pek sık rastlanmayan bir tepki çekmiştir. Başta Suriçi olmak üzere İstanbul'da 1567 yılında bütün kahvehaneler kapatılmıştır.³⁸⁴

Kahvehanelerin de çeşitleri bulunmakta idi. Bunlar yazlık, kışlık, açık hava kır kahvehaneleri ve seyyar kahvehanelerdir.³⁸⁵ Elisabeth Craven kahvehanelerin ne kadar çok olduğunu ve toplum tarafından kahvenin ne kadar çok tercih edildiğini şu şekilde aktarmıştır; "Bir büyük caddede her elli adımda bir kahvehane vardır.

³⁷⁹ Mazak, *a.g.e.*, s. 110.

³⁸⁰ İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi I*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s. 258.

³⁸¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1984, s. 327.

³⁸² Burçak Evren, *Eski İstanbul'da Kahvehaneler*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1996, s. 125.

³⁸³ Hottox, *a.g.e.*, s. 105-107.

³⁸⁴ Mazak, *a.g.e.*, s. 111.

³⁸⁵ Semra Germaner-Zeynep İnankur, *Oryantalistlerin İstanbul'u*, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul, 2002, s. 280-287.

Şehirde gezip dolaşan yahut misafirliğe giden Türkler ekseriya bir fincan kahve içmek için buralarda otururlar. Bir adam, bu suretle günde yirmi dört fincan kahve içer”.³⁸⁶ Aynı zamanda XVIII. yüzyılda Yemen kahvesinin İstanbul’a az geldiğini en çok kahveyi Amerika’daki adalarından Fransızların getirdiğini belirtiyor. XIX. yüzyıl ortalarında gelen asker kökenli İngiliz seyyah Charles White’a göre şehirde mevcut kahvehane sayısı yaklaşık olarak iki bin beş yüz, banliyölerdeki ile beraber iki bin yedi yüz’den fazladır. Kahvehanelerde şafaktan günbatımına kadar kahve, çubuk ve nargile daima hazırdır. Bir kişi günde ortalama on veya on beş fincan kahve içer. Kahve eskiden Yemen’den gelirdi fakat artık Batı Hint Adaları’ndan ve Brezilya’dan getirilmektedir.³⁸⁷ XIX. yüzyıl seyyahlarından Fellows, kahvehanede pek çok oyun oynandığını, oyunların hepsinin eğlenceli olduğunu ve hiç bu kadar eğlenceli bir parti görmediğinden bahsetmiştir. Kahvehanede karşılaştığı Osmanlı erkeklerini anlatırken, dillerini tam olarak bilmemesine rağmen taklit edilemez tavır ve hareketlerinin eğlenceli olduğunu, genellikle basit ve kumar türü olmayan oyunlar oynarken çocukça hileler yapmalarını komik bulduğunu da belirtmiştir.³⁸⁸

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarını ziyaret eden İngiliz kadın seyyah Garnett; eserlerinde bütün seyyahların başta İstanbul olmak üzere her şehirde bol bol gördükleri mekânlar arasında yer alan kahvehanelerden de bahsetmiştir. Kahve ve kahvehane onun için doğulu yaşam tarzının vazgeçilmez unsurudur. Kahvehaneleri işlevleri açısından Batıda yaygın olan sosyal kulüplere ve örgütlere benzetmiştir. Garnett; kahvehanelerin dinlendirici ve güzel manzaralı yerlerde örneğin su kenarlarında, zevkli ve güzel bir şekilde inşa edildiğinden bahsetmektedir.³⁸⁹

6. Mezarlıklar

İnsanoğlu öleceğini bilen tek varlıktır, kaçınılmaz olan ölümü geciktirmek ve sonunda ölümün unutturucu perdesini arayabilmek çabasındadır. Mezarlıklar bir

³⁸⁶ Craven, *a.g.e.*, s. 30-31.

³⁸⁷ White’dan naklen Genç, *a.g.e.*, s. 100.

³⁸⁸ Şahin, *a.g.e.*, s. 125.

³⁸⁹ Fikret Türkmen, Zofie Rudova, “Mary Lucy Jane Garnett’in ve Grace Ellison’un Seyahatnamelerinde İstanbul”, *7’inci Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler II*, Atatürk Kültür Merkezi, 2011, s. 368.

toplumun uygarlık düzeyini gösteren, rengini en iyi anlatan yerler arasındadır. Eski toplumumuzun insanı ölümü geciktirip kaçarak değil, sıcak bir dostlukla kucaklayıp yanına alarak direnir.³⁹⁰ Yabancı seyyahlar İslamiyet'teki ahiret inancını da aktarmaya çalışmışlardır. Müslümanların ölümlerini defnetmeden önce ve defnederken gösterdikleri itinanın İslamiyet'in bir gereği olduğunu belirtmişlerdir. Tournefort ölü defnetmeden önce yerine getirilen uygulamaları şu şekilde ifade etmiştir. "Türkiye'de ölüleri büyük bir titizlikle yıkarlar, ölümlerin bedenleri tıraş edilir, kötü ruhları uzaklaştırmak için çevrelerinde tütsüler yakılır, sonra dikişsiz bir beze sarılarak gömülürler. Bütün bunların bir nedeni vardır; ölü mezara konduğunda iki meleğin ölüyü dizüstü oturtup yaptığı işler konusunda bilgi verdiğini düşünürler; işte bu nedenlerden ötürü, Türklerin çoğu bedenlerinin duruşunu değiştirecek meleğin tutabilmesi için başlarında bir saç perçemi bırakırlar. Ölü mezara boylu boyunca yatırılır ve üzeri tahta ile örtülür. Eğer ölü iyi bir insan olarak yaşamışsa, onu inceleyen meleklerden sonra, kar kadar beyaz iki melek gelerek yalnızca öbür dünyada tadacağı zevklerden söz ederler ama ölü çok günahkârsa kehribar kadar siyah iki melek gelir. Ölüye büyük eziyetler eder; söylendiğine göre meleklerden biri onu topuz darbeleriyle toprağa çakar, diğeryse bir demir çengelle topraktan çıkarır ve söz konusu iki melek bu acımasız uygulamaya bir an bile ara vermeden Kıyamet Gününe kadar sürdürerek eğlenir."³⁹¹

1786 yılında Osmanlı topraklarında bulunan İngiliz kadın seyyah Elisabeth Craven mezarlıklara dair gözlemlerini şu şekilde kaydetmiştir. "Burada mezarlıklar pek çok, Beyoğlu ile İstanbul'un etrafını sarmış. Birbirine karışmış kabir taşları ile ağaçların hazin bir görünüşü var. Kabir taşlarının hepsine bir sarık şekli verilmiş. Sarıkların farklarından ölünün memuriyeti, hal ve vakti anlaşılıyor. Mezarlıktaki ağaçlar asla kesilemez. Hatta dalları bile budanamaz. Alabildiklerine serpilip büyürler. Kuruyup yıkılırlar. Mezarlıkların hududu da yoktur. Birçoğu bir iki mil uzanır. İnsanı düşündürmek için bu mezarlıklar, Türkler için de ecnebiler için de gezip dolaşılacak yerlerdir. Ama kabirlerden birçoğunun vebalı bir naaşı sakladığı hatırlanacak olursa buralarda gezinmek pek doğru olmasa gerekir."³⁹²

³⁹⁰ İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, Turkuvaz Kitapçılık Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 23.

³⁹¹ Tournefort, *a.g.e.*, s. 83.

³⁹² Craven, *a.g.e.*, s. 15.

Fransız seyyah Nerval da XIX. yüzyılda Müslüman mezarlıklarını manzaralı ve iç açıcı olarak aynı zamanda özenilerek yapılmış bir resme benzetmiştir. Seyyah mezarlıklar hakkında şu şekilde bilgilendirme yapıyor. “Mezar başlarına dikilmiş taşların mermerden yapıldığını ve bir insan boyunda olduğunu söylemiştir. Üst kısımları insan başına benzemekte ve bu başın etrafı bir sarıkla sarılmış bulunmaktadır. Sarıkların şekli orada yatanın hayattaki mevkiini belirlemektedir. Kadın mezarlarına da bu sütunlardan dikilmiştir. Yalnız bunların başlarına kabartma çiçeklerle süslü birer gül bezek konulmuştur.”³⁹³

XVIII. yüzyılı sonlarında Fransız elçisinin yanında rahip olarak gelen Guillaume Martin Rumların ve Ermenilerin mezarlarında dut ağaçları ve karaağaçların, Türklerin mezarlarında ise servi ağaçlarının görüldüğünü anlatmaktadır. Rumların ölülerini gömmeden önce yıkadıklarını belirtiyor. Cenaze defni esnasında; cenazeyi götürenlerin önünde ağıt yakan kadınlar saçlarını başlarını yolarak ölüye övgüler düzdüklerini, onların arakasında ölünün yakınları, erkekler, kadınlar, kızlar saçları başları dağınık halde bağırıp çağırdıklarını, mezarın yanına geldiklerinde çığlıklar ve hıçkırıklar attıklarını betimliyor.³⁹⁴ Guillaume Martin mezarlık ziyareti konusunda Ermenilerin Rumlardan daha gayretli olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁵

Oliver, gayrimüslim mezarlıklarından Ermeni mezarlarına dair izlenimlerini ayrıntılı olarak şu şekilde anlatmıştır. “Ermenilerin mezarları birbirine çok yakındır ve üzerileri mermerle kaplıdır. Mermerlerin üst tarafında bir çiçek saksısı, ölünün kimliğini ve mesleğini gösteren kabartma bir işaretle Ermenice ibareler bulunur. Mezar böyle işaretsiz ve süssüzse ölü, gerçekten çok fakirdi demektir. Çok defa Ermeni kadınlarını sabahları bu mezarların başında kocalarına, babalarına ve ya küçük çocuklarına yanar, ağlarken gördüm. Bazen bütün aile efradı, yanlarında bir papaz ile beraber gelip ölünün başucunda ruhunun selameti ve istirahatı için dua ederler. Ermeniler de Türkler gibi, ölülerini gömmeden önce yıkarlar ve mezarın başına mutlaka ileride gölge yapılacak bir fidan dikmeyi ihmal etmezler.”³⁹⁶

³⁹³ Nerval, *a.g.e.*, s. 24.

³⁹⁴ Martin, *a.g.e.*, s. 118.

³⁹⁵ Martin, *a.g.e.*, s. 118.

³⁹⁶ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [Türkiye ve İstanbul]), s. 34.

Nerval'ın Ermeni mezarlıklarına ilişkin gözleminde, yassı mezar taşlarında ölenlerin adları Ermenice yazılmıştı. Ölünün hayattayken hangi işlerle meşgul olduğu da belirtilmiştir. Çekiç, gönye, mücevher, terazi ve farklı alet resimlerinden anlaşılır. Ermeni kadın mezarlarında ise sadece çiçek motifleri bulunmaktaydı.³⁹⁷

³⁹⁷ Nerval, *a.g.e.*, s. 26.

SONUÇ

Batılılar ile Osmanlıların karşılaştıkları mekân olarak ilk akla gelen yer savaş alanlarıdır. İki uygarlığın karşılaşmaları savaşlarla olması ve aynı zamanda dini farklılıklarının bulunmasından dolayı önyargının oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Batıların Osmanlı toplumuna bakış açısını etkileyen bu iki temel unsur Osmanlı toplumuna karşı Batıyı sürekli uzaklaştırmış ve olumsuz düşüncenin oluşmasına katkı sağlamıştır. Savaş alanlarının dışında seyyahlar ve elçiler önemli tanıma araçlarından olmuşlardır. Seyyahlar ve seyahatnameler Doğu'ya ait özellikleri Batı'ya aktarmada önemli rol üstlenmiştir.

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmeye ve zayıflamaya başlaması ile seyahatnamelerde “Türk gibi güçlü olmak” ve “Yenilmez Türk” imgeleri yok olmaya başlamış, Osmanlı Devleti Batılılaşma çabalarına rağmen artık iyiden iyiye zayıflamıştır. XVIII. ve XIX. yüzyıllar başta olmak üzere Osmanlı tarihi açısından geniş bir dönemde Osmanlı topraklarına gelmiş olan seyyahlar seyahatlerine hep önyargı ile başlamışlardır.

Türklerle çeşitli sebeplerle ilişki içerisinde olan İngilizlerin ve Fransızların önyargıları ve bakış açıları doğrultusunda oluşturdukları imgeler İngiliz ve Fransız toplumunun zihnine kazınacak şekilde yerleşmiştir. İngiliz ve Fransızlar kendilerini Türklere yakın hissetmemiş ve hep “öteki” olarak görmüşlerdir. XVIII. ve XIX. yüzyıl İngiliz ve Fransız seyyahları Osmanlı toplumunu kendi eğilimleri, değer yargıları, politik düşünceleri ve eğitimleri ile değerlendirmiş ve kendi kültürleri ile kıyasladıkları görmüştür. Osmanlı toplumunun dini uygulamalarını anlatırken kendi dini uygulamaları hakkında bilgi vermişler, Osmanlı kadının yaşam tarzlarını anlatırken kendi toplumlarının kadınlarının yaşam biçimlerinden de bahsetmişlerdir.

Osmanlı topraklarına gelen İngiliz ve Fransız seyyahların eğitimleri, meslekleri ve geliş amaçları ne olursa olsun Osmanlı toplumuna ait gelenek ve görenekleri, Müslüman ve Gayrimüslim halkın fiziksel özellikleri, giyim ve kuşamları, yaşam biçimleri ve ibadetleri ile cami, hamam, han, kervansaray, mezarlık, kahvehaneler gibi mekânlar hakkında gözlemlerde bulunmuşlardır. Kendilerinden farklı bir dine

inanılan bu toplumu incelerken özellikle Türklerle ilgilenmişlerdir. Osmanlı toplumunda yaşayan gayrimüslim halk olan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler ile yeterince ilgilenmedikleri, sadece yüzeysel olarak bilgi verdikleri görülmektedir. Özellikle Fransız seyyahlar dönemin dini, siyasal ve toplumsal olayları doğrultusunda kendilerini Ermenilere karşı yakın hissetmişlerdir. Osmanlı topraklarında Katolik propagandası yapmak ve Ermenileri Katolik yapma gayretleri içerisinde bulunmuşlardır. Seyyahların önemli özelliklerinden birisi de Türkçe bilmemeleridir. Türkçe bilmediklerinden dolayı beraberlerinde genellikle gayrimüslim tercümanlar ile dolaşmışlardır.

XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden seyyahlar arasında Batılı kadın seyyahların da dahil olması seyahatnamelerde, aktarılan bilgilerin ve kişilerin daha şeffaf ve gerçekçi bir şekilde ortaya konmasını sağlamıştır. Osmanlı toplumunda ev reisinin, çocukların ve kadın akrabaların bir arada yaşadığı bir mekân olan hareme Batılı kadın seyyahlar bizzat girebilme şansını elde edebilmişlerdir. Hareme girebilme şansını elde edemeyen bazı seyyahlarca Osmanlı kadını dört duvar arasında sıkışıp kalmış hayatın tutsakları olarak değerlendirilmiştir. Halbuki kendine has bir eğlence anlayışının olduğunu aktaran kadın seyyahlar, hamam kültürünün, pikniklerin, ev gezmelerinin ve alverişin Osmanlı kadınlarının en önemli eğlenceleri olduğunu ifade etmişlerdir. Osmanlı kadınının daha yakından tanıyabilme şansını yakalayan kadın seyyahlar tarafından Batılı kadınlara nazaran son derece özgür olduklarına şahit olmuşlardır. Osmanlı toplumunda evlilik kurumunun önemine değinmişlerdir. Doğu ile ilgili genel bir algı haline gelen çok eşlilik konusunda mübalağa yapıldığını dile getirmişlerdir. Batılı kadın seyyahlar çok eşli ailelerin Osmanlı toplumunda yok denecek kadar az olduğunu aktarmışlardır. Batılı kadın seyyahların Osmanlı kadını ile ilgili tespitleri, Batı'da erkek seyyahlar tarafından üretilen Doğulu kadın algısının yanlışlığına dair en önemli ispatlardan biridir.

Osmanlı topraklarını ziyaret eden İngiliz ve Fransız seyyahlar din, kadın ve tembellik gibi hususlarda eleştirilerinden ve taraflı gözlemlerinden kurtulamamış fakat Türklerin bazı meziyetlerini övmüşler, hayranlıklarını da gizlemekten çekinmemişlerdir. İstanbul'u ve Boğaziçi'ni ilk gördükleri zaman dünyanın en güzel şehri ve yeri olduğunu belirtmişlerdir. Seyyahların milliyetleri ve geldikleri yüzyıllar

hangi dönemde olursa olsun Osmanlı toplumunun misafirperverlik ve dürüstlük özellikleri sık sık vurgulanmıştır.

Sonuç olarak İngiliz ve Fransız seyyahlar Osmanlı topraklarına ilk geldikleri zaman geçmişten aktarılan önyargılar ile geldiklerinden dolayı belli bir süre kaldıktan sonra düşüncelerinde değişikliklerin olduğu gözlemlenmektedir. Her ne kadar Osmanlı toplumunun olumlu yanlarını da ifade etseler, olumsuz özellikler ön plana çıkarılarak Batıda olumsuz imgelerin devam etmesine neden olmuşlardır. Seyyahların Osmanlı topraklarında kalış süreleri ne kadar uzunsa aktarmış oldukları gözlemlerinde daha gerçekçi olduğunu görmekteyiz.

KAYNAKÇA

AÇIKGÖZ Namık, *Kahvename (Klasik Türk Edebiyatında Kahve)*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

AKALIN Şükrü Haluk, *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati-t Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

AKDAĞ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, C.II, Cem Yayını, İstanbul, 1995.

AKDEMİR Erhan, "Avrupa Aynasında Türk Kimliği", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt:7, No:1, Ankara, 2007, ss.131-148.

AKDEMİR Rıza, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür*, Sayı: 64, Ankara, 1989, ss.96-102.

AKKANAT Cevat, "Seyahatnameler", *Kültür Dergisi Seyyahlar ve Seyahatnameler Özel Sayısı*, Sayı: 13, İstanbul, Kış 2008-2009.

AKKUŞ Mine, "19. Yüzyılda Bursa'daki İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpayası ve Nizamnamesi", *OTAM*, Cilt 24, Ankara, 2008, ss. 1-20.

AKMAN Filiz Barın, *Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını*, Etkileşim Yayınları, Ağustos 2011.

AKMAN Mehmet, *Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri Osmanlı'da Din Devlet İşleri*, (Haz.Vecdi Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1999.

ASİLTÜRK Bâki, "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Turkish Studies*, Volume 4/1-I Winter, 2009, ss. 911-995.

ATALAY Besim, *Divanu Lugatti-t Türk Tercümesi*, Cilt I, 4. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1998.

ATLAS Tarih Dergisi Eki, “İngiliz Mimar Allom’un Renkli Gravürleriyle Osmanlı İstanbul’u”, *Atlas Tarih Dergisi*, Sayı 37, Aralık 2015-Ocak 2016, ss. 1-63.

AYBET Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

AYDIN Mehmet Akif, “Aile”, *D.İ.A.*, İstanbul, 1989.

BAĞIŞ Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar-Berathlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983.

BAYER Füsün, *Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı (Tanzimattan Meşrutiyete)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2010, 181 s.

BAYKARA Tuncer, “Seyyahlar (Gezginler), Yeni Yerler Görmeye Meraklı İnsanlar Mı? Devletlerinin Haber-Alma Görevlisi Mi? Gözlemler Düşünceler”, *Türk Yurdu Seyahatnamelerde Türkiye Özel Sayısı*, Yıl 102, Cilt: 33, Sayı: 310, Haziran 2013, ss. 32-37.

BEHAR Cem, "Polygyny in Istanbul, 1885-1926", *Middle Eastern Studies*, Volume 27, Number 3, July 1991.

BEYHAN Mehmet Ali (Ed.), *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2013.

BOZOK Düriye, “Türk Hamamı ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı: Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma”, *Balıkesir Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:13, ss. 62-86.

BOZKURT Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

CİN Halil, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya, 1988.

CRAVEN Elisabeth, *1786’da Türkiye*, (Çev:Reşat Ekrem Koçu), Türkiye Seyahatnameleri Seris:3, Çığır Kitapevi, İstanbul, 1939.

ÇOLAK Songül, “Bir İngiliz Hanımefendisi’nin-Lady Montegu-Gözüyle Osmanlı Kadını”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 13, 2010, ss. 386-403.

DAVIS Fanny, *Osmanlı Hanımı*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

DE AMİCİS Edmondo, *1874’de İstanbul*, (Çev: Reşad Ekrem Koçu), Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1938.

DE NERVAL Gerard, *Doğuya Seyahat*, (Çev. Muharrem Taşçıoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Tercüme Eserler Dizisi: 38, Ankara, 1984.

DE TOURNEFORT Joseph, *Tournefort Seyahatnamesi*, (Ed.Stefanos Yerasimos), Çev.Ali Berktaş, Teoman Tunçdoğan, İstanbul, Kitap Yayınevi, Kasım 2013.

DE M.D’OHSSON M., *XVIII.Yüzyıl Türkiye’sinde Örf ve Adetler*, (Çev. Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Temel Eser No:3, Kervan Kitapçılık.

DEMİREL Ömer, Muhiddin Tuş, Adnan Gürbüz, *Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX)*, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, II, Ankara, 1992.

DEMİRKOL Türkan Polatçı, “ Bir Piyasa Düzenleme Mekanizması Olarak Bursa İhtisab Kanunnamesi”, *Mediterranean Journal of Humanities*, VII, 2017, ss. 149-158.

DERNSCHWAM Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev.Yaşar Önen), Kültür Bakanlığı Yayınları No:885, Dünya Edebiyatı Dizisi No:5, Ankara, 1992.

DOĞAN İsmail, *Aile Eğitimi*, Türk Aile Ansiklopedisi, C. II, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

DÖNDÜREN Hamdi, *Delilleriyle Aile İlmihali*, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 1995.

DÖNMEZ İbrahim Hakan, “Yerli ve Batılı İki Seyyahın Gözüyle Osmanlı Kadını: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *History Studies*, Volume 5, Issue 5, Ankara, Eylül 2013, ss. 93-105.

DUBEN Alan, *Kent, Aile, Tarih*, (Çev. Leyla Şimşek), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

EBERSOLT Jean, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, (Çev. İ.Arda), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1999.

ELİADE Mircea, *Dinler Tarihi*, (Çev. Lale Arslan), Kabcacı Yay., İstanbul, 2003.

ERBAŞ Ali, *Hıristiyanlıkta İbadet*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2003.

ERCAN Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.

ERDER Necat, “Türkiye’de Ailenin Değişimi – Toplumbilimsel İncelemeler, Kitabı Sunuş Yazısı”, *Türkiye’de Ailenin Değişimi Sanat Açısından İncelemeler*, (Yay. Haz. Türköz Erder), Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1984.

ERGİN Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I.Giriş-Metin-Faksimile*, 5. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

ERGİN Muharrem, *Orhun Abideleri*, 37. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006.

ERGİN Nina, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, (Çev. Ayşe Özbay Erozan), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

EROĞLU Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devleti’nde Yahudiler*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

ERYILMAZ Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Basın Yayınları, İstanbul, 1996.

ERYILMAZ Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.

EVREN Burçak, *Eski İstanbul’da Kahvehaneler*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1996.

EVREN Burçak, Can Dilek Girgin, *Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1997.

FAROQHÎ Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

FELLOWS Charles, *Travels and Researches in Asia Minor*, Yayınlayan John Murray, London, 1852.

GARNETT Lucy M.J., *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, (Çev.Nurettin Elhüseyni), Oğlak Yayınları, İstanbul, 2009.

GENÇ Elif Süreyya, *XIX. Yüzyıl İstanbul'u Bir İngiliz Seyyahın İzlenimleri*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010.

GERMANER Semra- İnankur Zeynep, *Oryantalizm ve Türkiye*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1989.

GERMANER Semra- İnankur Zeynep, *Oryantalistlerin İstanbul'u*, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul, 2002.

GÜLER İbrahim, "Osmanlı Tarihi Kaynakları Olarak Avrupalı Seyyah ve Gözlemciler İle Eserlerinin Önemi", Mehmet Ali Beyhan (Ed.), *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, Kitabevi, İstanbul, 2013.

GÜNALTAY M.Şemseddin, *Dinler Tarihi*, (Sadeleştiren:Sevde Yıldız),Kesit Yayınları, İstanbul, 2006.

GÜNDÜZ Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.

GÜNGÖR Ali İsra, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, Töre Yayınevi, Ankara, 1997.

GÜRER Serpil, *XVII-XVIII VE XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, 386 s.

GÜRTUNA Sevgi, "Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:9, Ankara, 1997, ss. 190-203.

GÜRÜN Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

HAZARD Paul, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, (Çev. Erol Güngör), Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 1981.

HEİSE Ulla, *Kahve ve Kahvehane*, (Çev. Mustafa Tüzel), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, Temmuz 2001.

HOTTOX Ralph S., *Kahve ve Kahvehaneler-Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

IŞIK Gülcan, “Kanununin Osmanlısı’na Arafta Oryantalist Bir Bakış”, *Türk Yurdu Seyahatnamelerde Türkiye Özel Sayısı*, Yıl 102, Cilt: 33, Sayı: 310, Haziran 2013, ss. 97-104.

İLBAK Sümeyra Merve, *Osmanlı'da Sosyal Hayat Modernleşmesinin Giyim Kuşama Etkisi*, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011-2012, 202 s.

İLDEM Arzu Etensel, *Fransız Gezinlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar- 19. Yüzyılın İlk Yarısında Fransız Gezinlerin Yapıtlarında Karşılaştırmalı Türk Yunan İmgesi*, Boyut Kitapları, Kasım 2000.

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, Cilt 6, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1967.

KARABULUT Asuman, *Elsabeth Lady Craven'in 1785- 1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2011, 578 s.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, B.D.İ.E. Yayınları, Ankara, 1997.

KARATAŞ İhsan, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı (Bursa Örneği)*, Gökkuşbu, İstanbul, 2009.

KAYNAR Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1991.

KAZICI Ziya, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2010.

KENNEL F. William, “Eski Musevi Ailesi”, (Çev. H.Ş.Yadsıman), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:9, İzmir, 1995, ss. 475-501.

KIRCA Hasan Serkan, *İngiliz Seyyah Sir Charles Fellows'un Eserlerinde Türkiye ve Türk İmajı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 73 s.

KOCABAŞOĞLU Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba, İstanbul, 1989.

KOÇU Reşat Ekrem, *Tarihimizde Garip Vakalar*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1958.

KORKUSUZ M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, Kent Yayınları, İstanbul, 2003.

KURAK Kemal, “Osmanlı'yı Seyyahlardan Okumak”, *Tarih ve Düşünce Daimî Takvim ve Tarih Çevirme Kılavuzu Özel Ek*, Mayıs, 2004, ss. 34-42.

KUR'AN-I KERİM MEALİ, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011.

KÜÇÜK Abdurrahman, “Belgelerin Işığında Türk Ermeni Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, Cilt XXXI, Ankara, 1990, ss. 245-259.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, (1580-1838)*, Cilt I, TKAE Yayını, Ankara, 1974.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usül*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1998.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S., “Tezkire,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2012.

LEWIS Raphaela, *Osmanlı Türkiye'sinde Gündelik Hayat*, (Çev:Mefkûre Poray), Doğan Kardeşler Yayını, İstanbul, 1973.

LÖSCHBURG Winfried, *Seyahatin Kültür Tarihi*, (Çev. Jasmin Traub), Dost Kitapevi, Ankara, 1998.

MADEN Deniz, *Batılı Seyyahlara Göre Osmanlı Haremi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2010, 130 s.

MADRAN Emre, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, *IX.Türk Tarih Kongresi, (21-25 Eylül 1981)*, C.III, TTK Yayını, Ankara, 1989, ss. 1303-1320.

MARTİN Guillaume, *İstanbul'a Seyahat (Voyage a Constantinople, 1821)*, İstiklal Kitabevi, İstanbul: 1.Basım, Eylül 2007.

MAZAK Mehmet, *Gündelik Hayattan Renklerle Eski İstanbul*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Mayıs 2013.

MONTAGU Lady, *Şark Mektupları*, (Çev. Asude Savan), Antik Şark Klasikleri, İstanbul, 2009.

NEŞRİ Mehmet, *Kitab-ı Cihannuma*, F.Reşit Unat, M.Altay Köymen (Haz), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 2, Ankara, 1987.

OLIVIER, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, (Çev.Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1977.

OLIVIER, *Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve sanayi)*, (Çev.Oğuz Gökmen), Tifdruk Matbaacılık, İstanbul, 1991.

ORTAYLI İlber, *Osmanlı Barışı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

ORTAYLI İlber, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2008.

ORTAYLI İlber, *İstanbul'dan Sayfalar*, Turkuvaz Kitapçılık Yayıncılık, İstanbul, 2009.

ORTAYLI İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

ORTAYLI İlber, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

ÖKE M.Kemal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cemaatler Arası İlişkiler ve Siyonist-Ermeni Ayrılmışları", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı:16, Haziran 1986, ss. 73-76.

ÖNEN Yaşan, "Türkiye Hakkında Seyahatnameler Özel Sayısı Önsözü", *Ankara Üniversitesi DTCF Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi*, (Türkiye Hakkında Seyahatnameler Özel Sayısı), Cilt: I, Sayı: 4, Ankara, 1969, ss.V.

ÖZCAN Ruhi, "Kayseri'nin 13 Numaralı Siciline Göre Evler", *III. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyumu (06 Nisan 2000-07 Nisan 2000)*, Kayseri, 2000, ss. 349-362.

ÖZÇELEBİ A., *Romantik Fransız Yazarlarında Türkiye*, Yayımlanmamış Docentlik Tezi, Erzurum, 1982.

ÖZER Murat, *Seyyahların Gözüyle Osmanlı Döneminde Faaliyet Gösteren Kervansaraylar*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Ocak 2005, 160 s.

ÖZKAN Selim Hilmi, "Seyyahların Piri Evliyâ Çelebi: Seyahat mı? Şefa'at mı?", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, İstanbul, Temmuz 2017, ss. 25-36.

ÖZTÜRK Said, “Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri”, *Osmanlı*, Ed.Güler Eren, Cilt V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 407-411.

PEÇEVİ İbrahim, *Peçevi Tarihi I*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981.

PIERCE Leslie P., *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, (Çev. Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

SAĞDUYU Gürdal Bike, *Osmanlı'da Modernleşme Sürecinde Erkek giyimindeki Değişim Olgusu [1860-1925]*, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi, İzmir, 2013, 257 s.

SAĞLAM Seyfettin, “Türkiye Seyahatnamelerine Dair”, *Türk Yurdu* (*Seyahatnamelerde Türkiye Özel Sayısı*), Yıl 102, Cilt: 33, Sayı: 310, Haziran 2013, ss. 24-31.

SAMİ Şemsettin, *Kamus-ı Türki*, İstanbul, 1987.

SAY Seda Kula, Mine Topçubaşı, “Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı'sına Avrupalı'nın Bakışı ve Mimariye Dair Gözlemler”, Mehmet Ali Beyhan (Ed.), *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 241-265.

SEVİN Necla Arslan, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

SEZER Hamiyet, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXI, Ankara, 2003, ss. 105-124.

SİMEON, *Tarihte Ermeniler*, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 1999.

SLADE Adolphus, *Sir Adolphus Slade'in (Müşavir Paşa) Türkiye Seyahatnamesi ve Türk Donanması ile Yaptığı “Karadeniz” Seferi*, (Çev.Ali Rıza Seyfioğlu), Genelkurmay IX. Şube Yayınları, Askeri Deniz Matbaası, Ankara, 1945.

ŞAHİN Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbu Yayınevi, İstanbul, 2007.

ŞEKER Mehmet, *Anadolu’da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

ŞİRİN İbrahim, “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu”, *Türk Yurdu (Seyahatnamelerde Türkiye Özel Sayısı)*, Cilt: 33, Sayı: 310, Haziran 2013, ss. 38-43.

TABAKOĞLU Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayını, İstanbul, 1997.

TANCI Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi (Çev:A.Sait Aykut)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

TELCİ Ahmet, *Türkiye’deki Ticaret Yolları Üzerinde Bulunan Han ve Kervansarayların Fotogrametrik Belgelenmesi ve Coğrafi Bilgi Sistemine Entegre Edilmesi*, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011, 180 s.

THEVENOT Jean, *1655-1656’da Türkiye*, (Çev.Nuray Yıldız), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978.

TİMUR Taner, “XIX. Yüzyılda İstanbul’un Köpekleri”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 20, Sayı: 117, Eylül 1993, ss. 138-142.

TOROS Taha, *Kahvenin Öyküsü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

TURNA Nalan, “Osmanlı İstanbul’unda İç Pasaport: Mürur Tezkiresi Uygulamaları”, *XVI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 20-24 Eylül 2010, ss. 389-403.

TÜRKÇE SÖZLÜK, Cilt: 3, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

TÜRKÇE SÖZLÜK, Cilt: 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

TÜRKÇE SÖZLÜK, Cilt: 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

TÜRKMEN Fikret, Rudova Zofie, “Mary Lucy Jane Garnett’in ve Grace Ellison’un Seyahatnamelerinde İstanbul”, *7’inci Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler II*, Atatürk Kültür Merkezi, 2011.

ULUÇAY M.Çağatay, *Harem*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2013.

URAS Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O., Yeni Matbaa, Ankara, 1950.

UYGUR Fatma, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyah ve Diplomati Edouard Antoine Thouvenel’e Göre Osmanlı Devleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015, 330 s.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1984.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

ÜNAL Asife, *Yahudilik’te, Hıristiyanlıkta ve İslam’da Evlilik*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

ÜNSAL Nülfir, *El-Buhari’nin El- Edebü’l-Müfred’i Bağlamında Hz. Peygamberin Sünneti’nde Görgü Kuralları*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2006, 109 s.

WHITE Charles, *Three Years in Constantinople, or Domestic Manners of the Turks in 1844*, Henry Colburn Yayınevi, İkinci Baskı, 3 Cilt, Londra, 1846.

VELİDEDEOĞLU Hıfzı Veldet, *Ailenin Çilesi Boşanma*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976.

YANCI Ülkü, “Batılıların Gözünde Osmanlı Kadını İmaji Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:4 Sayı:23, Elazığ, Mart 2016, ss. 381-396.

YAZICI Hüseyin, “Seyahatname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 37, İstanbul, 2009, ss. 9-11.

YERASİMOS Stefanos, “Choiseul-Gouffier Comte de”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, Cilt. 2, İstanbul, 1994, ss. 426-427.

YETİM Banu, *Tanzimat Döneminde Türk Aile Yapısı (1839 – 1876)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1994, 106 s.

YILDIZ Cengiz, *Kahvehane Kültürü*, Beyan Yayınları, İstanbul, Aralık 2007.

YILMAZ Ela, *19.Yüzyılın Seyahatname ve Gravürlerinde Osmanlı Çağı Anadolu Konutu Üzerine Bazı Tespitler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012, 180 s.

EKLER:

EK1:XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİNİ ZİYARET EDEN İNGİLİZ SEYYAHLAR VE BİYOGRAFİLERİ

LADY MONTAGU (1689-1762)

Lady Montagu 1689 yılında Londra’da asil bir ailenin kızı olarak dünyaya geldi. Küçük yaşlarda şiir yazmaya merak saldı ve Latince öğrendi. Kendisinden on bir yaş büyük bir politikacı olan Edward Wortley Montagu ile 1712 yılında evlendi. Edward Wortley Montagu 1716 yılında İngiltere’nin Osmanlı elçisi olarak İstanbul’a atandı. Eşi ve oğluyla birlikte İstanbul’a gelen Lady Montagu, iki yılını İstanbul’da geçirdi. İngiltere’deki arkadaşlarına İstanbul’daki gözlemlerini detaylı bir şekilde anlatan birçok mektup kaleme aldı. Eşiyle birlikte 1718 yılında Londra’ya dönüş yaptı. Hikâyeler ve çeşitli konularda makaleler yazdı. 1738 yılında Venedikli Kont Francesco Algarotti’ye âşık oldu. Ailesini terk ederek İtalya’ya gitti. Kont Algarotti’yle ilişkisinin bozulmasına rağmen hayatının geri kalan kısmını İtalya’da geçirdi. 1762 yılında Londra’da ölen Lady Montagu’nun İstanbul’da kaleme aldığı mektupları ölümünden sonra 1763 yılında kitap halinde basılarak yayımlandı. Lady Montagu’nun mektupları Batıda ilgiyle okundu. Turkish Embassy Letters adı altında bu mektuplar basılmaya devam etmektedir. Lady Montagu’nun bu mektupları genelde Osmanlı toplumunu olumlu bir şekilde yansıtmaktadır. Batılıların Osmanlılar hakkındaki olumsuz düşüncelerini değiştirebilmek için gayret etmiştir.³⁹⁸

ELİSABETH CRAVEN (1750-1828)

Elisabeth Craven 1750’de doğdu. 1828’de öldü. Lord Craven’den boşandıktan sonra küçük Alman hükümdarlarından Anspach-Baireutmargrafi Fredic ile evlendi. Prens Fredick, Prusya Kralı Büyük Fredirick’in yeğeni idi. Sahip olduğu iki Prenslığı 1791’de Prusya Kralına satarak zevcesi ile beraber İngiltere’de yerleşmiş ve 1806’da ölmüştü.

³⁹⁸ Montagu, *a.g.e.*, s. 3-4.

Elisabeth, ilk kocasından ayrılacağı sırada uzun bir seyahate çıkmıştı. 1785 Haziranından 1786 Ağustos sonlarına kadar geçen zaman içinde Lion, Marsilya, Ceneve, Piza, Floransa, Polonya, Venedik, Viyana, Varşova, Petersburg, Moskova üzerinden Kırım'a, Kırım'dan İstanbul'a geldi. Buradan Yunanistan'a kadar gidip geldikten sonra Bulgaristan, Eflak, Transilvanya üzerinden Anspach'a gitti. Elisabeth Craven 1786 Nisan'ından, Temmuz sonuna kadar Osmanlı topraklarında bulunmuştur.³⁹⁹

CHARLES WHITE (1793-1861)

Charles White 1793'te İngiltere'nin Sohropshire bölgesinde doğmuştur. White 1805'te İngiltere'deki en ünlü okullardan Eton'a yazılmıştır. 1812'de Coldstream birliğine katılmış ve iyi bir asker olmuştur. Katıldığı savaşlar hakkında bilgi bulunmamaktadır. Yazarın, 1827'de yayımlanan Herbert Milton, Almack's Revisited (Herbert Milton, Almack'a Tekrar Ziyaret) adlı üç ciltlik bir romanı, 1827'de yayımlanan The King's Page or Married Unmarried (Kralın Uşağı veya Evli Bekar) adlı bir başka romanı ve 1840'ta yayımlanan The Cashmere Shawl, an Eastern Fiction (Kaşmir Şal, Bir Doğu Romanı) adlı üç ciltlik bir romanı ve 1835'te yayımlanan iki ciltlik The Belgic Revolution of 1830 (1830 Belçika İhtilali) adlı bir inceleme kitabı bulunmaktadır. White ayrıca Henry Swinburne'ün 1840'ta yayımlanan The Courts of Europe At The Close Of The Last Century (Geçen Yüzyılın Sonunda Avrupa Hünkâr Sarayları) adlı eserinin editörlüğünü yapmıştır ve bazı özelliği olan gazetelerde yazılar yazmıştır. Charles White 1861'de ölmüştür.⁴⁰⁰

SİR CHARLES FELLOWS (1799-1860)

Charles Fellows, Nottingham'da 1799 yılında bir bankerin oğlu olarak dünyaya geldi. Seyahatine 1832 yılında başlayan Charles Fellows ilk olarak 1838 yılında Osmanlı topraklarına gelmiştir. Charles Fellows ikinci kez 1841 yılında Osmanlı topraklarına gelmiş götürme izni alarak sandıklar dolusu Likya heykeli, yunan mezar

³⁹⁹ Craven, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁰⁰ Genç, *a.g.e.*, s. 13.

heykelini ve mimari eseri İngiltere'ye ülkesine götürmüştür. Yirmi sekiz yaşında Mont Blanc dağına ender tırmanabilen kişilerdendir. Charles Fellows Anadolu'da Helenistic dönem öncesi çoğu antik şehri gün yüzüne çıkarmıştır. Bir yıla yakın bir süre Osmanlı topraklarında kalan Charles Fellows 1839 yılında *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor* (Küçük Asya Gezisi Günlüğü) adlı eserini yayımladı. Hiç bir maddi destek almadan Kantiyan şehrinin kalıntılarını İngiltere'ye taşımaktan dolayı Charles Fellows'a Sir ünvanı verilmiştir. Çiftçilik yaparak hayatının geri kalanı geçirdi. Sir Charles Fellows, Likya'da ve Batı Anadolu'da pek çok arkeolojik ve mimari eser bulmuştur. Türklere karşı aşırı sevgi ve hayranlık duyguları içinde memleketine dönmüştür. Göğüs zarı iltihabından dolayı 1860 yılında Londra'da hayatını kaybetmiştir.⁴⁰¹

⁴⁰¹ Kırca, *a.g.t.*, s. 6-7.

EK2: XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİNİ ZİYARET EDEN FRANSIZ SEYYAHLAR VE BİYOĞRAFİLERİ

JOSEPH DE TOURNEFORT (1656-1708)

Joseph Piton de Tournefort, 1700 yılında XIV. Louis ve Bakanı Kont Pontchartrain tarafından botanik araştırmaları yapmak üzere Doğu'ya görevlendirilmiştir. 1700 yılında Levant'a gönderilir. Tournefort bu gezisinde yalnızca bitkibilimcilik görevini yapmakla kalmaz. Tournefort'un seyahatnamesi, iki kitaptan oluşmaktadır. Birinci kitabı, Ege adalarının neredeyse tamamını kapsamaktadır. Otuz beşe yakın ada ve adacığı ziyaret eden Tournefort, bu adalarda yerinde tespit ettiği bilgileri, doğa ile mücadele eden ve deniz korsanlarının baskısına maruz kalan ada halkını, bulaşıcı hastalıkları, batıl inançları, günlük yaşamları ve acımasız yöneticileri açık ve seçik olarak aktarmaktadır.⁴⁰² Tournefort ikinci kitabında, önce detaylı bir İstanbul tasviri yaptıktan sonra Anadolu'yu bir uçtan bir uca dolaşarak, özellikle Tokat, Trabzon, Kars, Ağrı, Amasya, Ankara, Erzurum, Bursa, İzmir ile yüzlerce Osmanlı kasabasına dair bilgi sunmuştur. Tournefort'un seyahatinde, Osmanlı sınırları dışarısına da çıkarak Tiflis ve Erivan'a kadar gitmiştir. Seyahati esnasında, Tournefort büyük kervan yollarını kullanmıştır. Seyahatnamesi ancak ölümünden sonra, 1717 yılında iki cilt halinde yayımlanmıştır, üç ciltlik ikinci baskısıysa aynı yıl Lyon'da basılmıştır. Fransızca son ve eksiksiz baskı 1727 yılında yayımlanmıştır.⁴⁰³

GUILLAUME-ANTOINE OLIVIER (1756-1814)

1789 Fransız İhtilalinden sonra Fransa'da geçici yönetime ele alan Convention Hükümeti 1792 yılı sonlarında Olivier'yi bir uzmanlar heyetinin başında İstanbul'a gönderiyor. Olivier ve arkadaşları İstanbul ve civarında, Boğazlarda, Marmara bölgesinde uzun süre kalacaklar, sonra 1795 yılı Aralık ayında kısa bir süre için Ege Denizi adalarından seke seke Mısır'a gidecek, 5-6 ay sonra da Suriye ve Kıbrıs yolu ile tekrar İstanbul'a döneceklerdir. Bir süre sonra Olivier, Hükümetinden aldığı talimat üzerine bütün Anadolu'yu kervanla geçerek Diyarbakır-Bağdat yolu ile İran'a

⁴⁰² Tournefort , *a.g.e.*, s. Arka Kapak.

⁴⁰³ Gürer, *a.g.t.*, s. 53-54.

gidecek, 1798 yılı başında tekrar aynı güzergahı takip ederek Afyonkarahisar-Kütahya-İznik-İzmit yolu ile İstanbul'a gelecek ve buradan da 30 Mayıs 1798'de gemi ile Fransa'ya dönecektir. Hekim olması gittiği, gezdiği yerlerde insanlarla ilişkilerini ve temaslarını kolaylaştırmış. Türklerde genel olarak yabancılara kapalı olan aile çevrelerine ve harem dairelerine bile bu sıfatı ile sık sık girebilmiş, gözlemlerini tespit edebilmiştir. Gözlemlerinde ve değerlendirmelerinde bir ilim adamı olarak akılcı ve o zamanki şartlar içinde bilimsel sayılabilecek pragmatik metotlar kullanmış. Örneğin İstanbul'un nüfusunu saptayabilmek için şehre giren ekmeklik hububat miktarından hareket etmiş, 500.000 rakamını bulmuş. Olivier kitabında Türklerin dini taassubundan sık sık yakını. Ama Fransız İhtilalinin papazlara ve dine karşı olan tutumuna rağmen Olivier bizzat kendisini Hristiyanlık taassubundan kurtaramıyor. Gözlemlerinin değerlendirmesinde ve yorumlarında zaman zaman duygusal oluyor, bu yüzden çelişkilere düşüyor. O zamanlar henüz fotoğraf yok. Olivier seyahati sırasında rastladığı ve ilginç bulduğu canlı ve bitkileri veya bunların kalıntılarını heyete dahil bir ressam arkadaşına çizgiler halinde tespit ettirecek. Bunlar daha sonra değerli birer gravür haline gelecektir.⁴⁰⁴

GERARD DE NERVAL (1808-1855)

Gerard de Nerval 1808'de Paris'te doğmuştur. Annesini pek küçük yaşta kaybetmiştir. Babası askeri doktor olarak ordu hizmetinde vazife ile dolaşırken, oğlunu Loisy Eyaleti'nin Montefontaine civarında oturan amcasının yanına bırakmıştır. Altı yaşına kadar olan ilk çocukluk dönemini amcasının yanında geçiren Nerval, bundan sonra Paris'e gidip babası ile yaşamıştır. İlk şiirini Charlemagne lisesinde öğrenci iken yazmıştır.⁴⁰⁵

Fransız şair ve yazarı Nerval, Paris'ten hareket ederek 23 Aralık 1842 yılında seyahate çıkmıştır. Marsilya ve Malta güzergâhından İskenderiye'ye, oradan da Mısır'a ulaşmıştır. Kahire'de belli bir süre kaldıktan sonra Beyrut'a geçmiştir. 18 Temmuz 1843 tarihinde İstanbul'a geçen Nerval üç aydan fazla bir süre İstanbul'da

⁴⁰⁴ Olivier (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. V-VII.

⁴⁰⁵ Nerval, *a.g.e.*, s. 5.

kalmıştır. 01 Ocak 1844 tarihinde seyahatini tamamlayarak Fransa'ya dönmüştür. Nerval'in Doğu'ya Seyahat adlı eseri 1851 yılında yayımlanmıştır.⁴⁰⁶

GUILLAUME MARTİN

1784 yılında Fransa'nın İstanbul elçiliğine Choiseul-Gouffier atanmıştır. 04 Ağustos 1784'te Le Seduisant adlı gemiyle Choiseul-Gouffier ile birlikte rahip olarak atanan Guillaume Martin; ressam, mühendis, gökbilimci, doktor, kara subaylarından ve tercümandan oluşan diplomatik bir heyetten daha ziyade “gezici bir akademi” gibi seyahate çıkan ekipte bulunmuştur. 1794 yılının Ağustos ayı ortalarında geldiği Osmanlı topraklarında üç aya yakın bir süre geçirdikten sonra Kasım ayı ortalarında Fransa'ya dönüş yapmıştır. Guillaume Martin'in üç aya yakın gözlemlerini içeren kitap 1821'de Paris'te basılmıştır. 1853'te basılan bir kitaptan ikinci veyahut üçüncü baskısının yapıldığını ve yazarının adının da kitapta belirtildiği tespit ediliyor. Kitabı yayına hazırlayanların, kitabın hemen başına ekledikleri nota göre, Guillaume Martin, tuttuğu notları kitaplaştırmayı ve yayınlamayı hiç düşünmemiş, fakat etrafındaki insanların baskısıyla yayınlanmasını kabul etmiştir. Aktarılanlara göre, yazar, kitap yayınlandığı esnada, “... çok yaşlı, güçsüzdür, görme yeteneğini neredeyse tümüyle yitirmiştir”.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ Gürer, *a.g.t.*, s. 59.

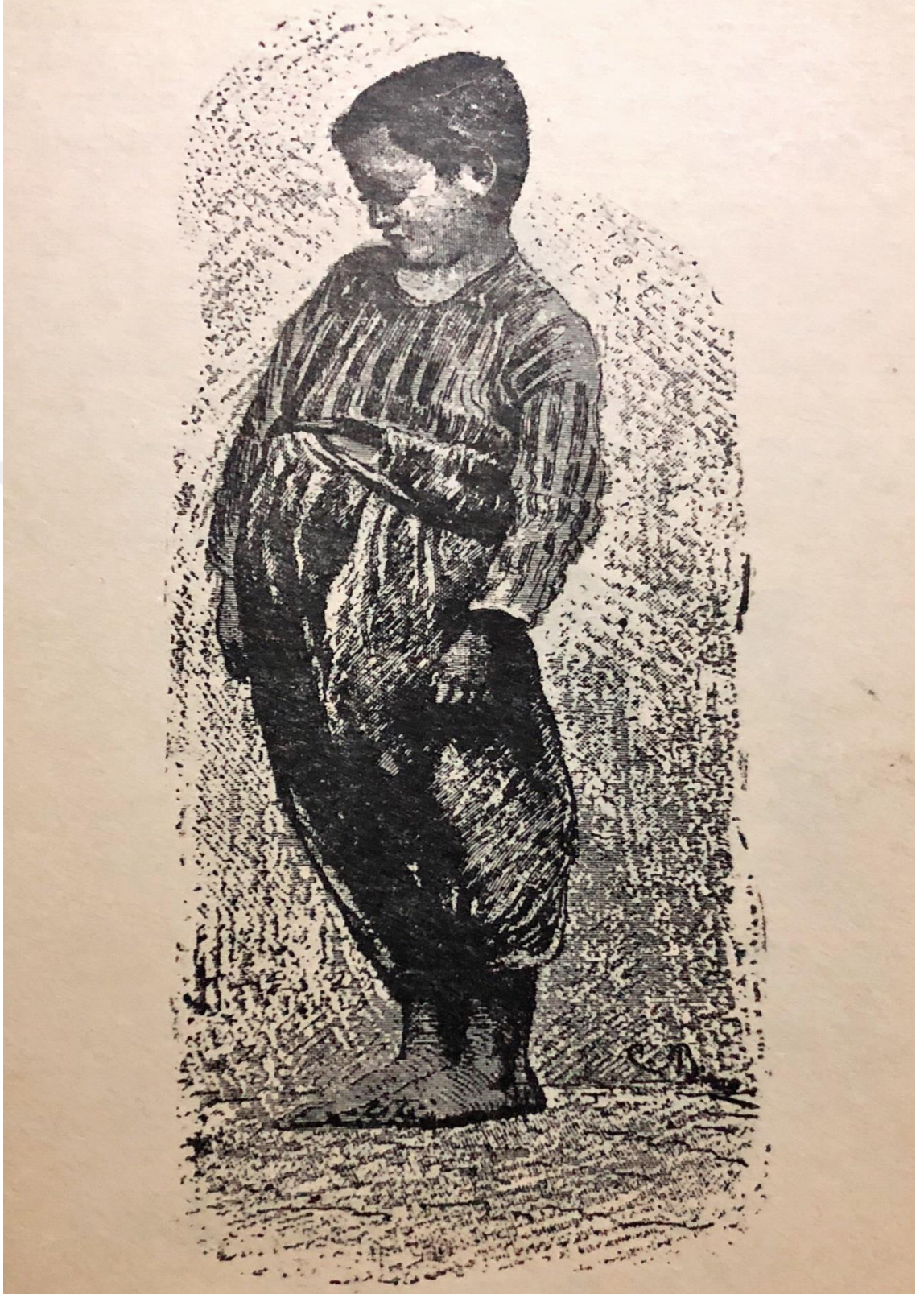
⁴⁰⁷ Martin, *a.g.e.*, s. 8-10.

RESİMLER

Resim-1 Sokakta Türk Kadını

Kaynak: Craven, *a.g.e.*, s. 12.

Resim-2 Fakir Bir Türk Oğlancığı

Kaynak: Craven, *a.g.e.*, s. 31.

Resim-3 Fakir Bir Türk Kızcağızı

Kaynak: Craven, *a.g.e.*, s. 32.

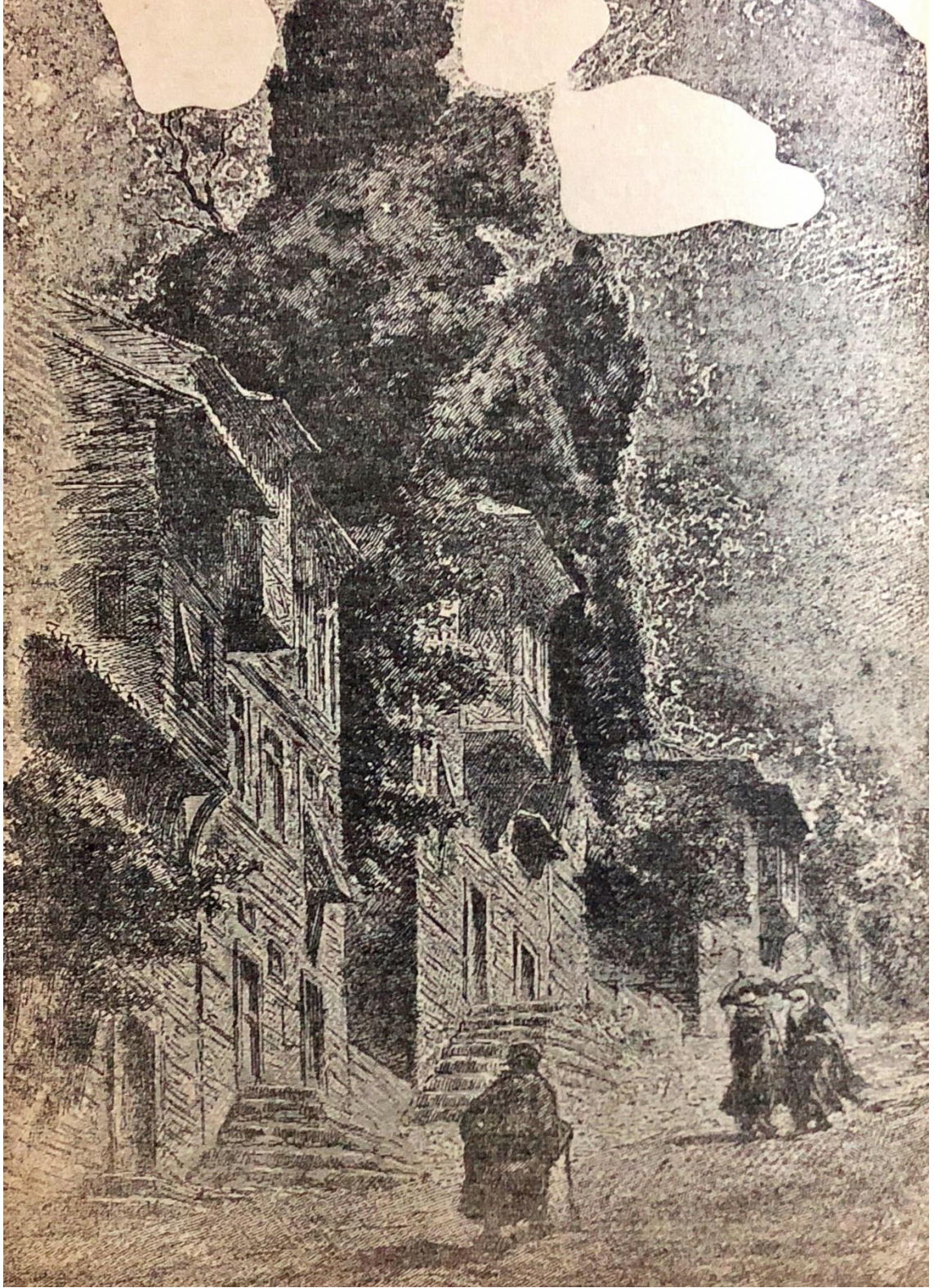
Resim-4 Ermeni Kadını

Kaynak: Craven, *a.g.e.*, s. 23.

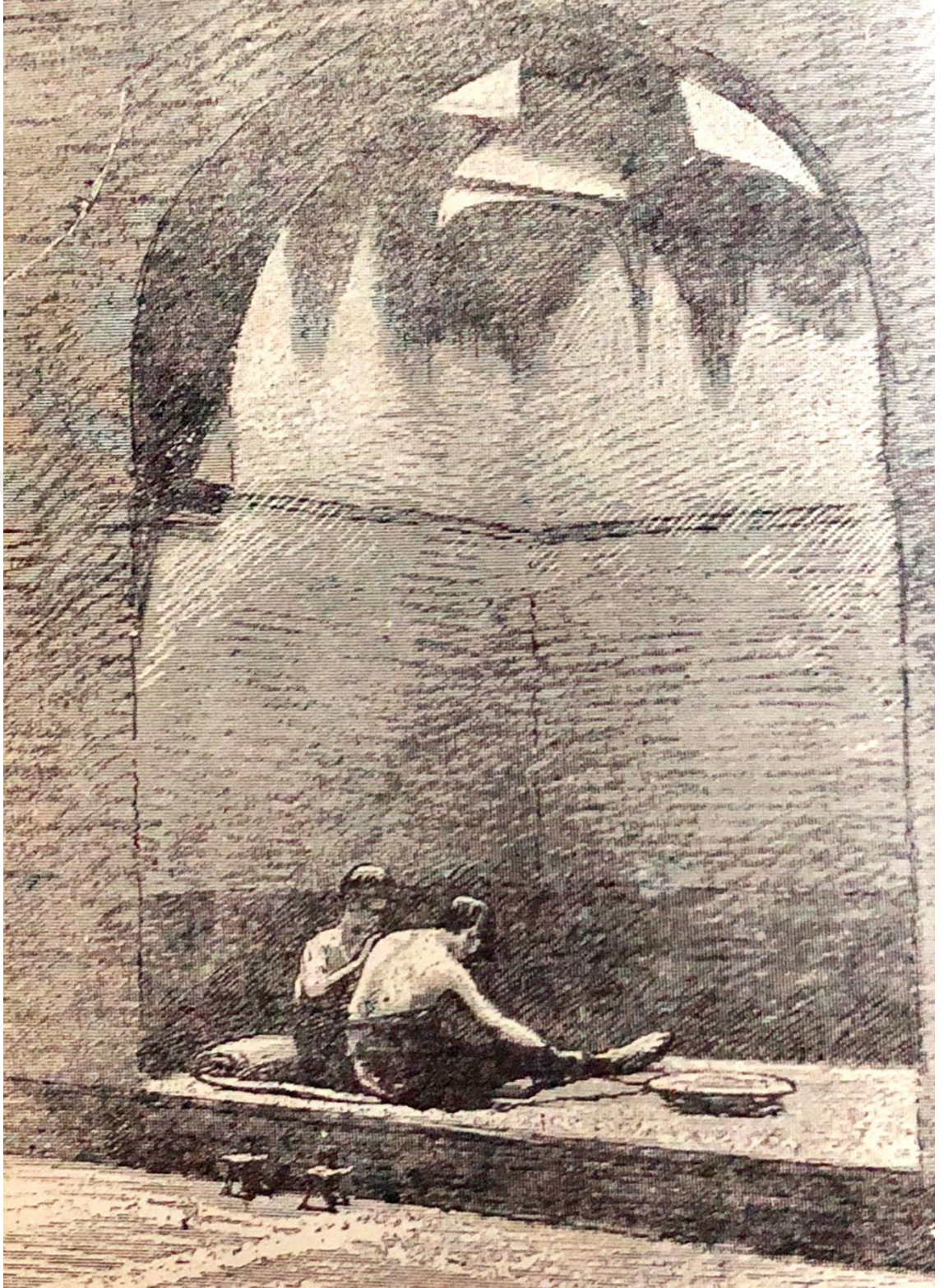
Resim-5 Rum Kadını

Kaynak: Craven, *a.g.e.*, s. 27.

Resim-6 Üsküdar'da Bir Sokak

Kaynak: Craven, *a.g.e.*, s. 20.

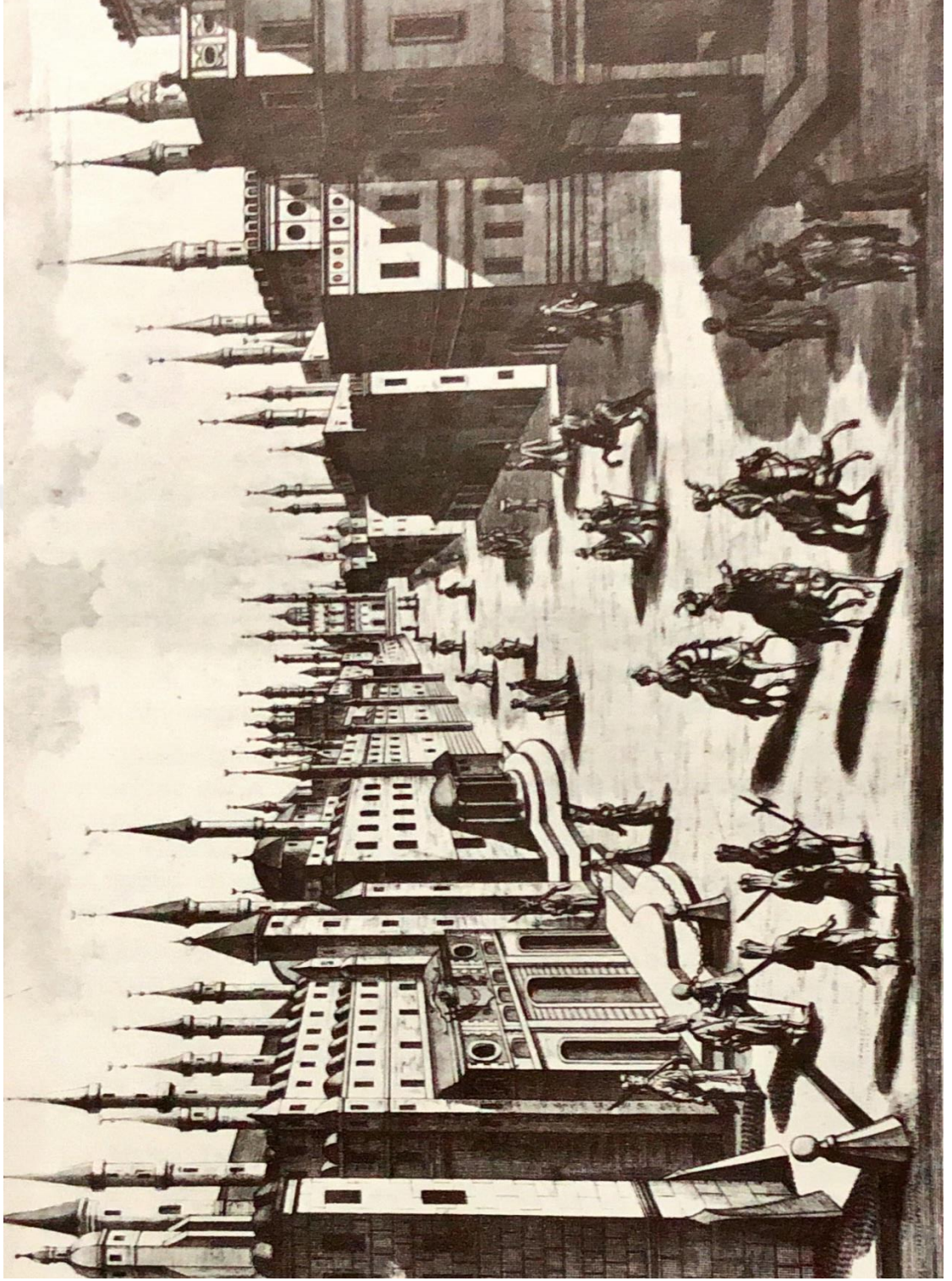
Resim-7 Hamam

Kaynak: Craven, *a.g.e.*, s. 26.

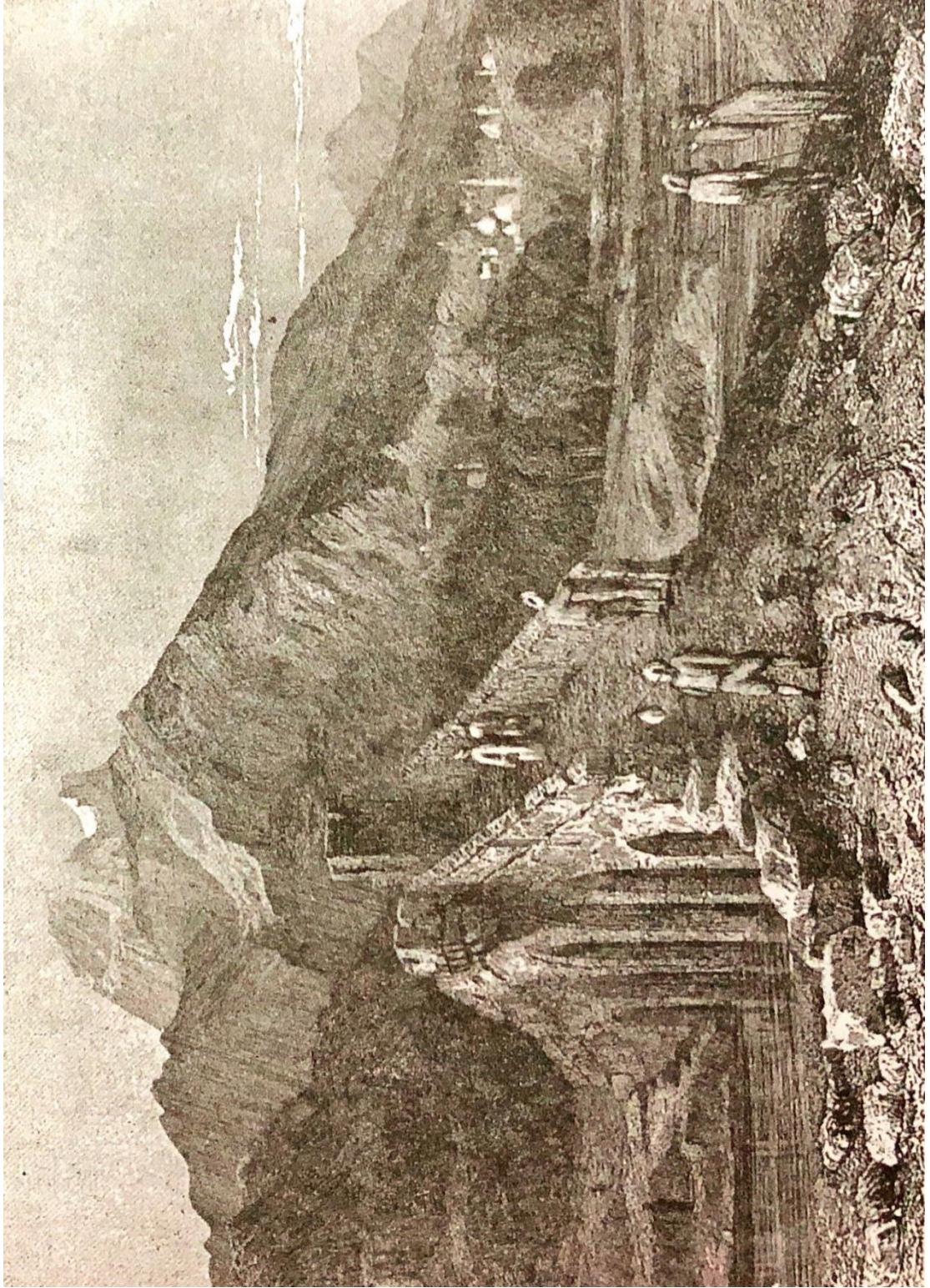
Resim-8 Mezarlık Ziyaretinde Çiçekleri ve Servileri Sulayan Türk Kadınları

Kaynak: Oliver (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 37.

Resim-9 Osmanlı İmparatorluğunun Savaş Halinde Bulunduğu Ülkelerin İstanbul'daki Büyükelçilerinin ve Diğer Resmi Temsilcilerinin "Misafir" Edildikleri Yer Yedikule

Kaynak: Oliver (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s.49.

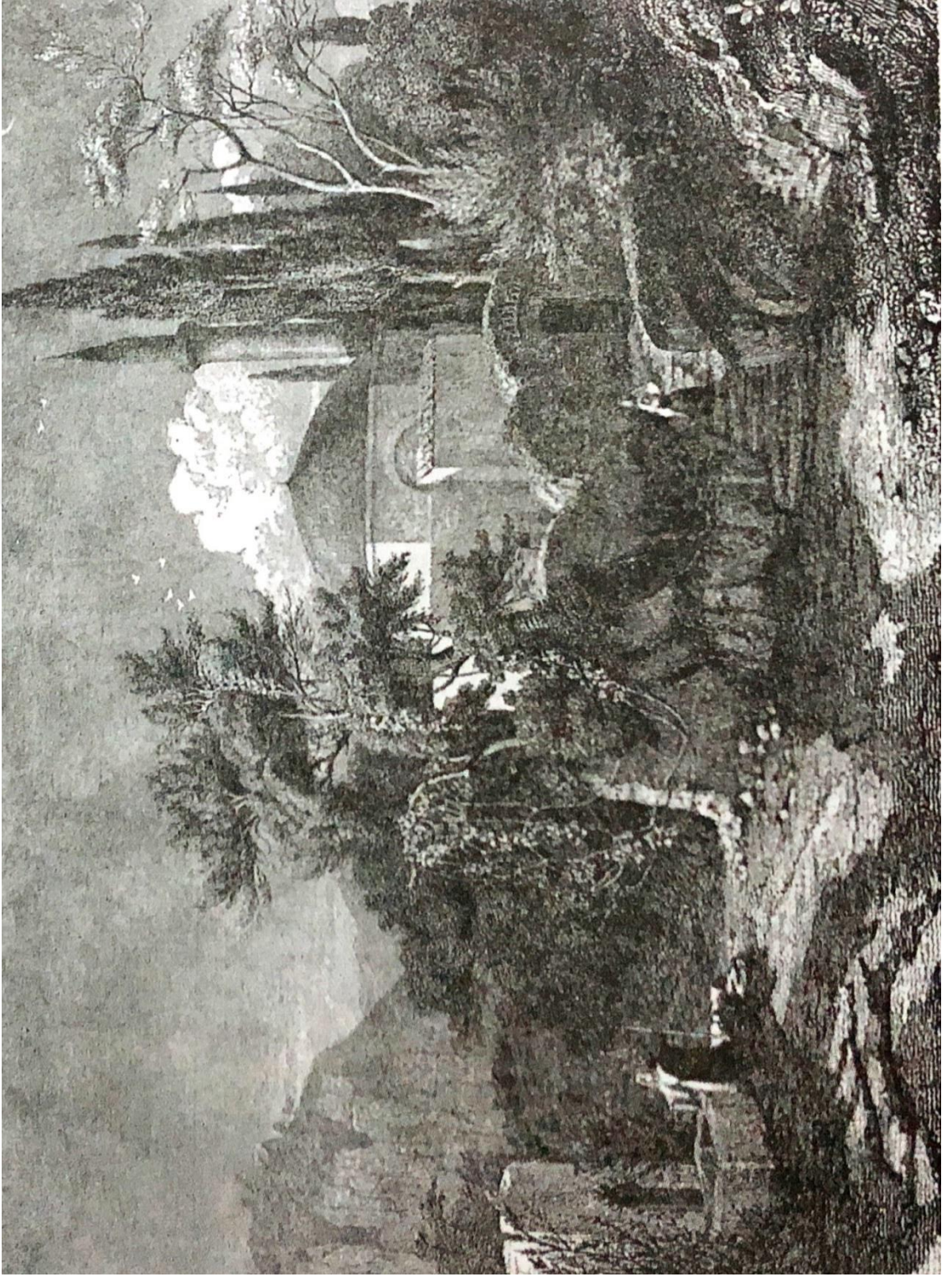
Resim-10 Bursa-Uludağ

Kaynak: Olivier (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 9.

Resim-11 İzmirli Kızlar

Kaynak: Olivier, (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 57.

Resim-12 İzmir Civarında Bir Camii

Kaynak: Olivier (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 105.

Resim-13 Şeyhülislam Efendi

Kaynak: Oliver (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 129.

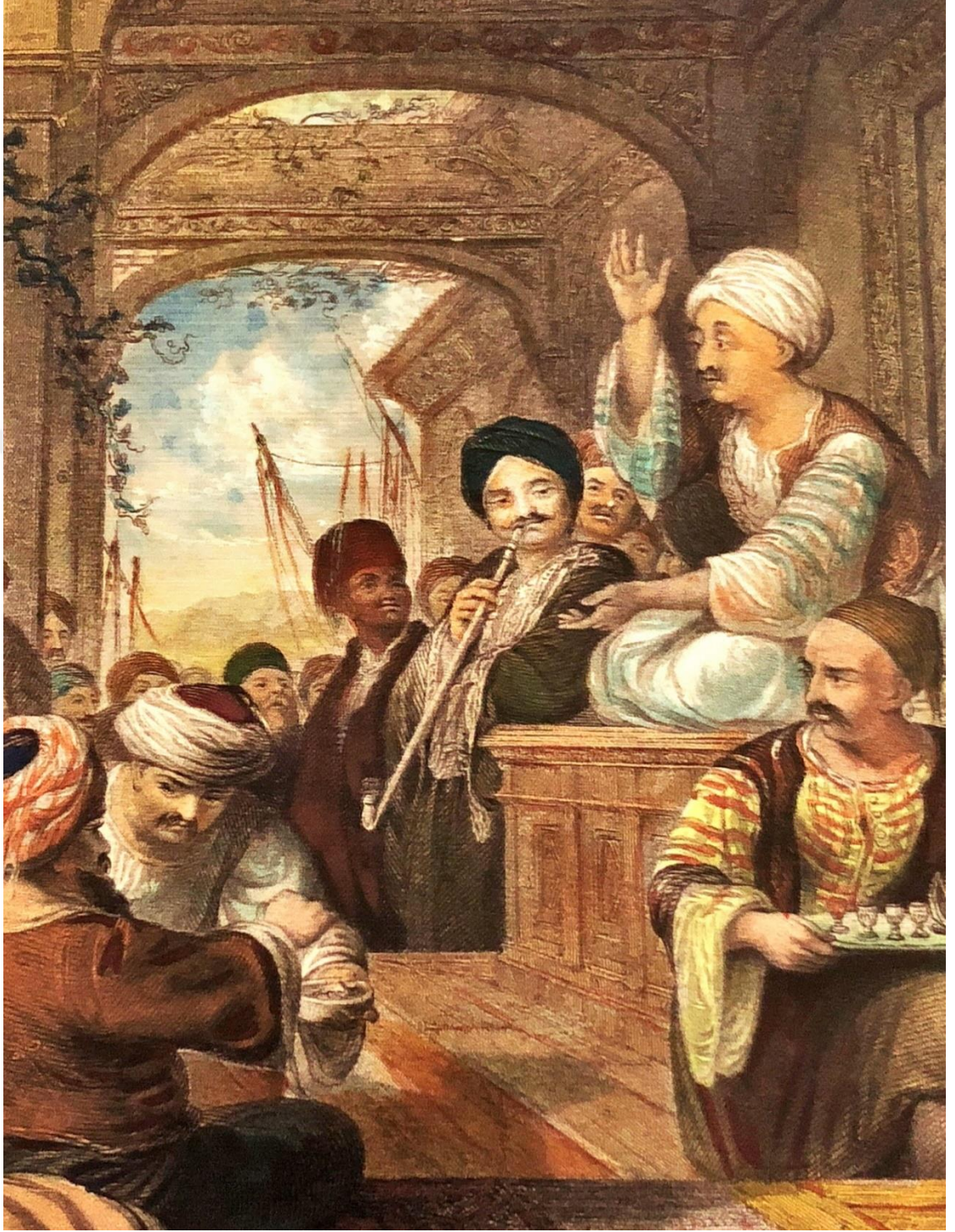
Resim-14 Mevlevi Tarikatına Mensup Bir Levent

Kaynak: Oliver (Türkiye Seyahatnamesi [1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul]), s. 41.

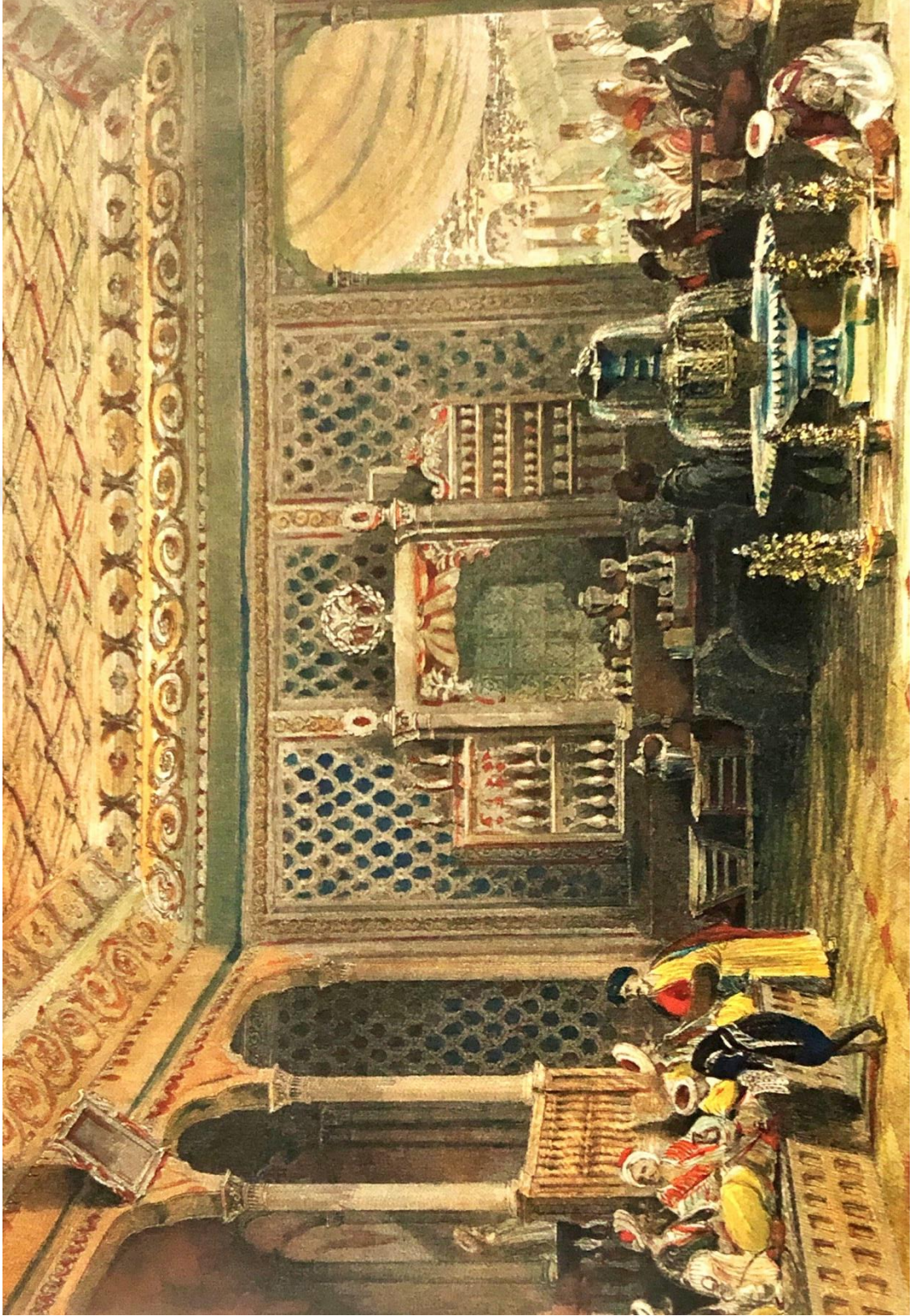
Resim-15 Gümüş Adalı Bir Kadın

Kaynak: Olivier (Türkiye Seyahatnamesi Kitap II 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), s. 89.

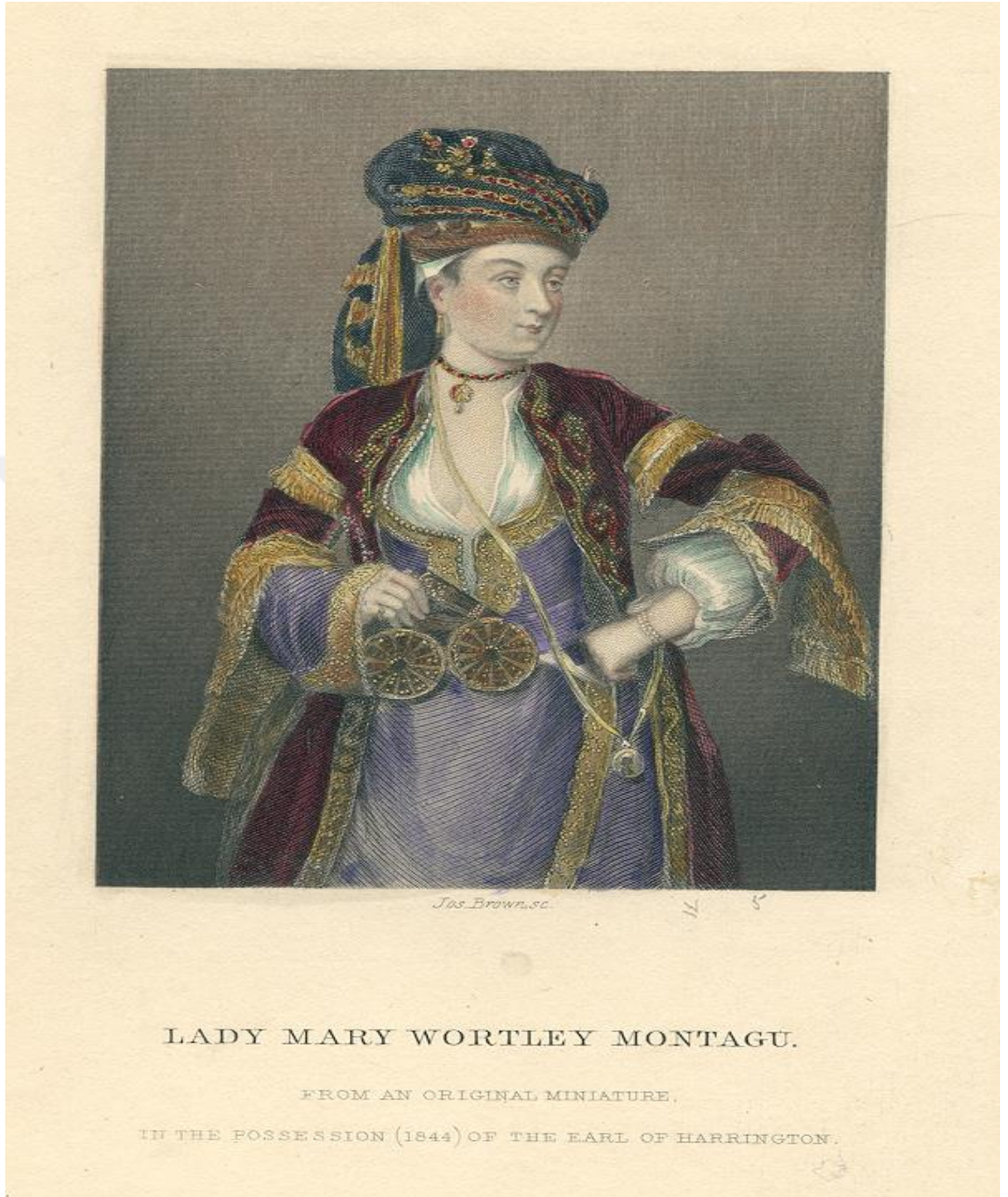
Resim-16 Kahvehanede Hikâye Anlatan Meddah

Kaynak: Atlas Tarih Dergisi Eki, “İngiliz Mimar Allom’un Renkli Gravürleriyle Osmanlı İstanbul’u”, *Atlas Tarih Dergisi*, Sayı 37, Aralık 2015-Ocak 2016, s. 51.

Resim-17 Boğazda Bir Kahvehane

Kaynak: Atlas Tarih Dergisi Eki, *a.g.e.*, s.41.

Resim-18 Lady Montagu'nün Türk Kostümleri İçerisinde Yaptırdığı Turquerie Etkisindeki Portresi.1844 Yılı.

Kaynak: Kaynak:Sümevra Merve İlbak, *Osmanlı'da Sosyal Hayat Modernleşmesinin Giyim Kuşama Etkisi*, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011-2012, s. 30.

Resim-19 Lady Mary Wortley Montagu, Şark Giysileri İçinde Yapılmış Bir Tablosu

Kaynak: İlbak, *a.g.e.*, s. 97.

Resim-20 Elisabeth Craven

Kaynak: Asuman Karabulut, *Elisabeth Lady Craven'in 1785- 1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2011, s. 205.

Resim-21 Elisabeth Craven

Kaynak: Karabulut, *a.g.e.*, s. 202.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Gökhan GÖK
Doğum Yeri	Bafra/Samsun
Doğum Tarihi	11 Mayıs 1981

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Anadolu Üniversitesi
Fakülte	İktisat Fakültesi
Bölüm	Kamu Yönetimi

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	KPDS (60) ÜDS (-) TOEFL (-) EILTS (-)
Rusça	KPDS (30) ÜDS (-) TOEFL (-) EILTS (-)

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	Millî Savunma Bakanlığı
Görevi/Pozisyonu	Astsubay
Tecrübe Süresi	17 Yıl

KATILDIĞI

Kurslar	-
Projeler	-

İLETİŞİM

Adres	14 Kasım Mah. İrfan Cad.Müslüm Zengin Apt. No:57/7 Merkez/Iğdır
E-mail	gokangok@outlook.com